

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΝΙΚΟΣ ΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΡΕΖΑ

ΘΕΜΑ

Η φυσικοδικαυκή θεμελίωση της θεώρησης του κοινωνικού συμβολαίου στο φιλελεύθερο επιχείρημα του πολιτικού σκέπτεσθαι.

Μυτιλήνη

Οκτώβριος 2008

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Εισαγωγή

Πρώτο Κεφάλαιο

Φυσικό δίκαιο και προπολιτική κοινωνία

- 1.1 Η κλασική και η νεότερη θεωρία περί φυσικού δικαίου.
- 1.2 Η κοινωνία του φυσικού δικαίου στον Γκρότιους.
- 1.3 Η έννοια της φυσικής κατάστασης ή της φυσικής κατάστασης της ανθρωπότητας στον Hobbes.
- 1.4 Τα εκπορευόμενα από το φυσικό δίκαιο δικαιώματα της ισότητας και της ελευθερίας στους Hobbes και Locke.
  - 1.4.1 Το ατομικό φυσικό δικαίωμα της ισότητας στον Hobbes.
  - 1.4.2 Το δικαίωμα της ισότητας και της ελευθερίας στον John Locke.
- 1.5 Η φυσική κατάσταση στον Rousseau: ελευθερία – ανεξαρτησία – ισότητα.
- 1.6 Η συναγωγή των νόμων της φύσης.

Δεύτερο Κεφάλαιο

Η συγκρότηση της πολιτικής κοινότητας μέσω της σύναψης του κοινωνικού συμβολαίου

- 2.1 Το κοινωνικό συμβόλαιο στο πολιτικό θεώρημα του Hobbes.
- 2.2 Οι σχέσεις κυρίαρχου και υπηκόων: δικαιώματα κυρίαρχου και υποχρεώσεις υπηκόων.
- 2.3 Η πολιτική κοινωνία ή η κοινωνία των πολιτών στον John Locke: κράτος και ιδιοκτησία.
- 2.4 Το κοινωνικό συμβόλαιο στον Ρουσσώ: Η γενική βούληση και η κυριαρχία.
- 2.5 Συγκριτική προσέγγιση Rousseau και Hobbes: σύγκλιση και απόκλιση του πολιτικού τους σκέπτεσθαι.
- 2.6 Το κοινωνικό συμβόλαιο του Γκρότιους.
- 2.7 Ατομική ιδιοκτησία και κρατικός μηχανισμός.
  - 2.7.1 Ο ρόλος της ατομικής ιδιοκτησίας στη συγκρότηση της κρατικής μηχανής και την οργάνωσή της.
  - 2.7.2 Ιδιοκτησία, κράτος και κτητική κοινωνία της αγοράς.
- 2.8 Συγκριτική προσέγγιση Locke και Rousseau: σημεία ομοφωνίας και διαφοροποίησης.

Τρίτο κεφάλαιο

Εξουσία, δικαιοσύνη και το ιδεώδες της δημοκρατικής πολιτείας

- 3.1 Η διάκριση των εξουσιών σύμφωνα με τον Kant.
- 3.2 Το δίκαιο του κράτους και τα δικαιώματα του ανώτατου διοικητή της κυβέρνησης υπό την ανάλυση του Kant.
- 3.3 Η διάκριση των εξουσιών στον Hegel.
- 3.4 Οι μορφές πολιτεύματος και η διάκριση των εξουσιών στο John Locke.
- 3.5 Κράτος και κυβέρνηση στο Ρουσσώ: δημοκρατία-αριστοκρατία-μοναρχία.

3.6 Η έννοια της δημοκρατίας και του κρατικού μηχανισμού στον Μπαρούχ Σπινόζα

Τέταρτο κεφάλαιο

Νομικό γίνεσθαι και σύγχρονη μορφή της θεώρησης του κοινωνικού συμβολαίου

- 4.1 Κράτος και πολιτεία : εννοιολογικές προσεγγίσεις και βασικές λειτουργίες.
- 4.2 Η έννοια του συντάγματος: ιστορικοπολιτική εξήγηση, περιεχόμενο και βασικές λειτουργίες.
- 4.3 Οι αρχές του κράτους δικαίου και του κοινωνικού κράτους δικαίου.
- 4.4 Η έννοια του δικαίου στο νομικό γίνεσθαι.
- 4.5 Η έννοια του νόμου στον κρατικό μηχανισμό.
- 4.6 Η δημοκρατική αρχή: η αρχή της νομιμότητας - η τυπική και ουσιαστική νομιμοποίηση.
- 4.7 Η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών-εξουσιών.
- 4.8 Η έννοια της δικαιοσύνης στη σύγχρονη έκφραση του κοινωνικού συμβολαίου.
- 4.9 Η σύγχρονη θεώρηση του κοινωνικού συμβολαίου στο Rawls: Kant, συμβόλαιο και αίσθημα δικαίου.
- 4.10 Μια σύντομη εξέλιξη της θεωρίας του φιλελεύθερου κράτους.
  - 4.10.1 Adam Smith: Η επίτευξη της συλλογικής ευημερίας μέσω της ατομικής δράσης.
  - 4.10.2 Bentham - James Mill - John Stuart Mill.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η Κριτική που ασκήθηκε στους πρωταγωνιστές της θεώρησης του κοινωνικού συμβολαίου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Εισαγωγή

Η συγκεκριμένη εργασία πραγματεύεται το πολιτικό θεώρημα του κοινωνικού συμβολαίου, όπως φαίνεται να αναπτύσσεται στο ευρωπαϊκό πολιτικό γίγνεσθαι από τους θεωρητικούς του φυσικού δικαίου κατά τη διάρκεια του 17 και το 18ου αιώνα. Ένα ζήτημα που παρουσιάζει μια πολλαπλότητα αντιφάσεων και μια συσσώρευση προβλημάτων, ανάλογα με τη σκοπιά από την οποία εθεάθη από τον εκάστοτε πολιτικό φιλόσοφο. Το κοινωνικό συμβόλαιο εγγράφεται άλλοτε σε μια εμπειρική και άλλοτε σε μια ορθολογική προοπτική¹, γεγονός το οποίο εγείρει πολλαπλές δυσκολίες. Πρωταγωνιστικό ρόλο στην εν λόγω «παράσταση» του κοινωνικού συμβολαίου φέρονται να διαδραματίζουν οι Hobbes, Locke και Rousseau. Βέβαια ουκ ολίγοι είναι οι πολιτικοί στοχαστές που επισφραγίζουν με τα δικά τους θεωρητικά πορίσματα τη συμβολαϊκή παράδοση. Στην αντίπερα όχθη απαντάμε στοχαστές, οι οποίοι με τη δική τους πάντοτε επιχειρηματολογία, αντιστρατεύονται τα όσα πρεσβεύει η κοινωνικοσυμβολαϊκή θεώρηση. Το σκηνικό που επικρατεί, έτσι όπως διαμορφώνεται, συγκεντρώνει τους μεν οπαδούς και τους δε αντιπάλους του παρόντος θεωρήματος, δημιουργώντας ένα κλίμα συναίνεσης και αντιπαράθεσης συνάμα, αλλά δημιουργώντας παράλληλα και ένα ενδιαφέρον για την αξιοποίηση αρχών του κοινωνικού συμβολαίου στις σύγχρονες Δημοκρατίες.

Ποιοι είναι οι κύριοι συντελεστές που επέτρεψαν την ανάδυση μιας νέας εποχής πολιτικού στοχασμού, ο οποίος έφερε στο προσκήνιο την θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου; Ποια γεγονότα καθοριστικής σημασίας συνέβησαν και επέφεραν αλλαγές στη μέχρι τότε πορεία πλεύσης; Πρέπει εκ προοιμίου να γίνει αναφορά σε δυο παραδόσεις της πολιτικής σκέψης, κομβικής σημασίας, που αναδύθηκαν: αφενός η *πολιτική ουμανιστική ή κλασική ρεπουμπλικανική παράδοση*, στοχαστής της οποίας ήταν ο Niccolo Machiavelli (1469-1527) και αφετέρου η *φιλελεύθερη παράδοση*, στοχαστής της οποίας ήταν αμφότεροι οι Thomas Hobbes (1588-1679) και John Locke (1632-1704). Η πρώτη παράδοση στηρίχθηκε στην πολιτική θεωρία του αρχαίου κόσμου και τη θεωρία της πρωτοεμφανιζόμενης τάξης. Η δεύτερη παράδοση σηματοδοτεί τη μετάβαση από το απολυταρχικό κράτος στον αγώνα και την πάλη του φιλελευθερισμού κατά του καθεστώτος της τυραννίας.

Μια εξίσου σημαντική προσθήκη είναι οι τρεις επαναστάσεις που έλαβαν χώρα στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, αρχής γενομένης με την Αγγλική επανάσταση 1640-1688. Έπονται η Αμερικανική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας του 1766 καθώς και η Γαλλική επανάσταση του 1789. Για τις επαναστάσεις που έλαβαν χώρα στην Αγγλία κατά τη διάρκεια του δεκάτου εβδόμου αιώνα σημειώνεται η θεωρητική προσέγγιση του Trotsky ότι «*Κατά τον δέκατο έβδομο αιώνα η Αγγλία είχε δυο επαναστάσεις. Η πρώτη, η οποία προκάλεσε μεγάλες κοινωνικές αναταραχές και πολέμους, προκάλεσε ανάμεσα σε άλλα πράγματα και την εκτέλεση του βασιλιά Καρόλου Α, ενώ η δεύτερη ευτυχές τέλος με την άνοδο στο θρόνο μιας καινούριας δυναστείας. Η βρετανική αστική τάξη και οι ιστορικοί της υιοθετούν εντελώς διαφορετικές προσεγγίσεις προς τις δυο αυτές επαναστάσεις: η πρώτη είναι για αυτούς μια ανταρσία του όχλου - η 'Μεγάλη Εξέγερση'. Η δεύτερη ωστόσο χαρακτηρίστηκε ως 'Ένδοξη Επανάσταση'. Το λόγο αυτής της διαφορετικής εκτίμησης τον εξήγησε ο Γάλλος ιστορικός Augustin Thierry. Στην πρώτη αγγλική επανάσταση, στην 'Μεγάλη Εξέγερση', η κινητήρια δύναμη ήταν ο λαός ενώ στη δεύτερη ο λαός ήταν σχεδόν 'σιωπηλός'. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι πως σε συνθήκες ταξικής δουλείας είναι δύσκολο να διδάξεις τις καταπιεσμένες μάζες καλούς τρόπους. Όταν εξεγείρονται χρησιμοποιούν ρόπαλα, πέτρες, φωτιά, και την αγχώνη. Οι αυλικό ιστορικοί των εκμεταλλευτών προσβάλλονται με αυτό. Το μεγάλο γεγονός στη νεότερη αστική ιστορία δεν είναι, ωστόσο, η ένδοξη επανάσταση αλλά η 'Μεγάλη Εξέγερση'²».*

¹ Βλ. Άρης Στυλιανού, 2006, Εισαγωγή στο «*Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου: από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*», Αθήνα, σελ 27.

² Βλ. Γιάννης Πλάγγεσης, 1998, *Εισαγωγή στο « Πολιτική και θρησκεία στη φιλοσοφία του John Locke*», University Studio Press, (β' έκδοση), Θεσσαλονίκη, υποσημείωση.

Ανατρέχοντας σε προηγούμενες καταστάσεις ανακαλύπτουμε ότι το θεϊκό δίκαιο όριζε τις σχέσεις των ατόμων, το οποίο ενυπήρχε σε κάθε άτομο. Η εξουσία εκπορευόταν από τα ερμηνευτικά μοντέλα του δικαίου, έτσι όπως αυτά διαμορφώθηκαν από οργανωμένους θρησκευτικούς θεσμούς που νομιμοποιούσαν τις κοινωνικοοικονομικές σχέσεις. Επομένως, το δίκαιο ήταν θεμελιώδης παράγων νομιμοποίησης της ιεραρχίας του υπάρχοντος θρησκευτικού θεσμικού πλέγματος. Στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι η τάξη των ευγενών, η οποία στήριζε την πολιτικοοικονομική εξουσία της εκκλησίας, απαρτιζόταν από τους ευγενείς γαιοκτήμονες που κατέκτησαν τη γη τους με κατακτήσεις εν καιρώ ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και μετά την πτώση της. Επιπλέον, οι ευγενείς γαιοκτήμονες και η Καθολική Εκκλησία προχώρησαν στη θέσμιση ενός συστήματος «θεϊκών νόμων», το οποίο και επέβαλλαν εν πορεία δράσης τους³.

Στα τέλη του 16^{ου} αιώνα και κατά τη διάρκεια του 17^{ου} η Ευρώπη καλείται να αντιμετωπίσει μια σειρά εμφυλίων πολέμων. Επιπροσθέτως, διαρκούντος του 17^{ου} αιώνα η Καθολική Εκκλησία τυγχάνει κατακερματισμού ως άμεσο απότοκο των διεξαχθέντων θρησκευτικών πολέμων. Επίσης, σημειώνεται η βαθμιαία οικονομική παρακμή των ευγενών γαιοκτημόνων και γενικότερα το φεουδαρχικό σύστημα γνωρίζει την παρακμή του. Συνεπώς, ο 16^{ος} και ο 17^{ος} αιώνας είναι σημαντική περίοδος ριζικών αλλαγών στην ευρωπαϊκή ιστορική προσέγγιση. Εν τέλει, στη δύση του 17^{ου} αιώνα προκύπτει ο εκ νέου ορισμός της φυσικής κατάστασης και το θεϊκό δίκαιο ως θεμέλιο πολιτικών ιεραρχιών αντικαθίσταται από την παρουσίαση των ατομικών δικαιωμάτων. Η φιλελεύθερη δημοκρατία είναι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, η διάδοση και η θεσμοποίηση της οποίας συμπίπτει με την άνοδο του καπιταλισμού και την πολιτικοοικονομική εξουσία της αστικής τάξης.

Κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα το κράτος σπεύδει να αναλάβει έναν εκπολιτιστικό ρόλο, καθώς καλείται να συγκρατήσει τα καταστροφικά πάθη από τα οποία κάθε άνθρωπος κυριαρχείται. Η χαλιναγώγηση των ανθρώπινων παθών παύει πια να ανήκει στην ηθικολογούσα φιλοσοφία. Το υπάρχον πλέγμα των θρησκευτικού περιεχομένου κανόνων και κατά συνέπεια τα ανθρώπινα πάθη τελούν υπό τον έλεγχο της κρατικής μηχανής, σκοπός της οποίας είναι η δράση με γνώμονα το λεγόμενο «κοινό αγαθό». Τα συμφέροντα των ανθρώπων φαίνεται πως υπερβαίνουν τα ανθρώπινα πάθη. Βάσει των όσων προαναφέρθηκαν το υπό περιγραφή επικρατούν σκηνικό μας προσφέρει μια απολύτως ικανοποιητική φωτογραφία της ισχύουσας κατάστασης πραγμάτων, η οποία επιτρέπει την ανάπτυξη της φιλελεύθερης θεωρίας του κράτους με άξονα τα ατομικά δικαιώματα. Σκοπός του φιλελεύθερου κράτους καθίσταται η εύρεση της κατάλληλης μεθοδολογίας, με την εφαρμογή της οποίας, η διασφάλιση της λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς στην κοινωνία των πολιτών θα αγγίξει το βαθμό του εφικτού. Αξίζει να λεχθεί ότι αφητηρία όλων των δικαιωμάτων είναι μια «ανώτερη αυθεντία», ήτοι ο ορθός λόγος που ενστάλαξε ο Θεός στους ανθρώπους. Ο θεϊός ορθός λόγος των ανθρώπων ενείχε το «κοινό αγαθό», δηλαδή αποτελούσε τον εν ανθρώποις Θεό.

Λαμβάνοντας την ως άνω ιστορική αναδρομή υπόψη, κατά τη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα, συναντάμε μια σειρά θρησκευτικών πολέμων, με πρωταγωνιστές καθολικούς, προτεστάντες και διάφορες άλλες θρησκευτικές ομάδες, να εκτυλίσσονται σε ένα σκηνικό βαμμένο με αίμα, που χύθηκε κατά τη διάρκεια των αλλεπάλληλων σφαγών που σημειώθηκαν. Υπό τις συνθήκες αυτές γεννιέται η έννοια της πολιτικής ενότητας του ανθρώπου και αναδύεται ο πολιτικό ουμανισμός ως κυρίαρχο ρεύμα σκέψης, το οποίο στρέφεται στις κλασικές αρχές. Τι ακριβώς πρέσβευε το προβαλλόμενο μετά την Αναγέννηση ρεύμα σκέψης; Η ανάγκη επιβολής της τάξης οδήγησε στην εκτίμηση του πολιτικού στοιχείου και κατ' επέκταση κατέστη άκρως αναγκαία η θεμελίωση μιας πολιτικής κοινότητας, πέρα από τις θρησκευτικές διαμάχες. Εν συνεχεία, ο πολιτικός ουμανισμός έρχεται σε ρήξη με την Θεοκρατική αντίληψη και στρέφεται στην κλασική αντίληψη για την πολιτεία. Στην κλασική αντίληψη το ιδεώδες είναι η πολιτική ζωή, ήτοι το πολιτικό γίγνεσθαι εν

³ Βλ. Martin Carnoy, (1990), Οι θεωρίες του κράτους με βάση το κοινό αγαθό στο: «Κράτος και πολιτική θεωρία», Οδυσσέας, Αθήνα, σελ 18-19.

γένει. Δεν είναι ούτε η θρησκεία ούτε η ιδιωτική ζωή. Το συλλογικό στοιχείο έχει προτεραιότητα εν συγκρίσει με το ιδιωτικό, το προσωπικό. Εν τέλει, ο πολιτικός ανθρωπισμός, ως ρεύμα σκέψης, δίδει έμφαση ως επί το πλείστον στην πολιτειακή ελευθερία και τη συμμετοχική διάσταση που πρέπει να λαμβάνει η πολιτική ζωή. Πρέπει να υπάρχει υψηλός βαθμός συμμετοχής στα πολιτικές φύσεως δρώμενα. Κοντολογίς, ο πολιτικός ουμανισμός δεν δίδει έμφαση στις ατομικές επιλογές αλλά στα δημόσια αξιώματα. Μετά το ρεύμα του πολιτικού ουμανισμού έπεται η εμφάνιση του ατομικιστικού φιλελευθερισμού, για τον οποίον γίνεται λόγος ευθύς αμέσως.

Κατά το 17^ο αιώνα η κατάσταση εμφυλίου πολέμου, η σειρά πειραματισμών στο πλαίσιο της αβασίλευτης, η παλινόρθωση της μοναρχίας και εν τέλει η συνταγματική επανάσταση συνιστούν τους σηματοδότες του υπό ανάπτυξη πλέγματος των φιλελεύθερων αρχών που επρόκειτο να στυλώσουν, να θεμελιώσουν και να παγιώσουν τη φιλελεύθερου τύπου δημοκρατία. Στην παρούσα φάση λοιπόν υπεισέρχεται η ακράδαντη πίστη στην ανθρώπινη αξία και τα ανθρώπινα δικαιώματα εν γένει. Αναντίρρητα ο ατομικισμός του 17^{ου} αιώνα δύναται να χαρακτηριστεί απερίγραπτα σημαντικό και εξέχον γνώρισμα όλης της κατοπινής φιλελεύθερης παράδοσης. Από ποιον όμως εισήχθη η έννοια του ατομικισμού ως καίριο θεώρημα στο φως του 17^{ου} αιώνα, εκεί όπου ανάγεται ο πρώιμος φιλελευθερισμός; Οι απαρχές του ατομικισμού εντοπίζονται στον Hobbes, ο οποίος συνήγαγε τα πολιτικά δικαιώματα και την πολιτική υποχρέωση από το συμφέρον και τη θέληση των μεμονωμένων ατόμων. Ένα επιπρόσθετο είδος ατομικισμού θεμελιώδους σημασίας για την πουριτανική πολιτική σκέψη ήταν εκείνο που είχε ως σημείο αναφοράς την ίση ηθική αξία όλων των ανθρώπων. Ακόμη και στο πουριτανικής φύσεως θεωρητικό κατασκεύασμα του Locke η έννοια του ατομικισμού ενέχει μεγάλη αλλά και αμφίσημη θέση. Αμφότερες οι προαναφερθείσες θεωρητικές κατασκευές είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τις συνεχείς και κλιμακούμενης δυσκολίας προσπάθειες δημιουργίας και παγίωσης ενός κραταιού φιλελεύθερου κράτους, λαμβανομένων υπόψη των κομβικής σημασίας υπαρχουσών δυσχερειών που ταλάνιζαν την πολιτική πραγματικότητα.

Ο Bentham, που ενσαρκώνει τον πολιτικό ατομικισμό, φέρεται να αναδιατυπώνει και να παραλλάσσει τις αρχές του ατομικισμού, όπως αυτές εκπορεύονται από την σκέψη του Hobbes, δημιουργώντας τη θεωρία του ωφελιμισμού, η οποία επιχείρησε κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα να υποσκελίσει τις θεωρίες του Hobbes και του Locke περί ενός κράτους αναπτυσσόμενου ακολουθώντας ένα μοντέλο φιλελεύθερης δημοκρατίας. Συγκεκριμένα ο Bentham διατείνεται ότι «ο άνθρωπος στις πολιτικές σχέσεις του είναι και πρέπει να αντιμετωπίζεται ως υπολογιστής του ιδίου συμφέροντος». Μόνο με τον τρόπο αυτόν καθίσταται εφικτή η λήψη της πολιτικής ιδιότητας του ανθρώπου. Πολλοί ήταν εκείνοι που έσπευσαν να υποστηρίξουν ότι εν λόγω θεωρία συνέβαλλε στη διαστροφή των παλαιότερων θεμελιακών φιλελεύθερων συλλήψεων.

Ο ατομικισμός πρεσβεύει ότι ο καθείς είναι κατά κόρον ιδιοκτήτης του εαυτού του και των ικανοτήτων του εν συνόλω, για τα οποία δεν οφείλει τίποτα στην κοινωνία. Το άτομο εκλαμβάνεται ως κάτοχος του εαυτού του και μόνον. Ούτε ως ηθικό όλον ούτε ως μέρος ενός ευρύτερου κοινωνικού όλου. Η ατομική ελευθερία συνάδει με το βαθμό στον οποίο το άτομο είναι ιδιοκτήτης του εαυτού του και των ικανοτήτων του. Επομένως η ελευθερία είναι συνάρτηση της ιδιοκτησίας. Συστατικό στοιχείο των κοινωνιών είναι οι σχέσεις συναλλαγής μεταξύ των ιδιοκτητών. Η δημιουργία ενός πλέγματος προστατευτικών θεσμών για το καθεστώς της ιδιοκτησίας αλλά και η ανάγκη της εύρυθμης ανάπτυξης και λειτουργίας των σχέσεων συναλλαγής μεταξύ των ιδιοκτητών έρχονται να συγκροτήσουν την πολιτική κοινωνία. Κοντολογίς, τα εν λόγω κτητικά θεωρητικά κατασκευάσματα που εμπεριέχονται τόσο στη θεωρία του Hobbes όσο και του Locke, συναντώνται ακόμη και στα θεωρήματα των Ισοπεδωτών που ήταν ριζοσπάστες. Όπως ελέχθη στην αρχή ο ρόλος του ατομικισμού είναι ιδιαίτερα βαρυσήμαντος εάν συνυπολογίσουμε την μεγάλη επιρροή που άσκησε η ιδιοκτησία ως έννοια στο φάσμα άλλων εννοιών θεμελιώδους σημασίας όπως είναι η ατομική ελευθερία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η πολιτική υποχρέωση, η δικαιοσύνη. Τα ως άνω αναφερθέντα στοιχεία μας δίδουν τη δυνατότητα να εντυπώσουμε στο θεώρημα του ατομικιστικού φιλελευθερισμού.

Εν συνεχεία, η Αγγλία του 17^{ου} αιώνα δεν είναι μια τυπικά φεουδαρχική χώρα αλλά ούτε και καπιταλιστική. Ποια όμως είναι τα κυριότερα χαρακτηριστικά της μεταβατικής περιόδου από τη φεουδαρχία στην κεφαλαιοκρατία; Τι είναι το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής; Τι είναι εν ολίγοις καπιταλισμός; Εν προκειμένω, ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η εξής ρήση του Marx: «Κανένας κοινωνικός σχηματισμός δεν πεθαίνει ποτέ, πριν αναπτυχθούν όλες οι παραγωγικές δυνάμεις που μπορεί να χωρέσει, και ποτέ δεν εμφανίζονται καινούριες και ανώτερες σχέσεις παραγωγής, προτού οι υλικοί όροι ύπαρξης του ωριμάσουν μέσα στους κόλπους της ίδιας της παλιάς κοινωνίας⁴». Με τη φράση αυτή καθίσταται κατανοητό το γεγονός ότι η εξασθένηση της φεουδαρχίας αποτελεί βασικό προαπαιτούμενο για την ανάδυση του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής. Κομβικότερο όμως στοιχείο της εν λόγω μεταβατικής περιόδου καθίσταται η εμφάνιση της μανιφακτούρας, του κλάδου της παραγωγής, που υπερβαίνει του επικρατούντος στις συντεχνίες συστήματος. Η μανιφακτούρα αποτελεί την πρώτη άμεση απόρροια του καταμερισμού της εργασίας μεταξύ πόλεως και χωριού και βέβαια βασίζεται είτε στο εξωτερικό εμπόριο είτε στην εσωτερική αγορά⁵. Στην παρούσα φάση ερχόμεθα αντιμέτωποι με δυο πόλους, αφενός μεν την κοινωνία, αφετέρου δε τον κοινοτισμό. Η έννοια της κοινωνίας σχετίζεται με την πόλη ως χώρο, ενώ η έννοια του κοινοτισμού σχετίζεται με το χωριό. Τι επακριβώς επιδιώκουμε να επισημάνουμε αναφερόμενοι στο ως άνω δισυϊκό σχήμα; Ότι στην ύπαιθρο υπήρχε η φεουδαρχική οργάνωση ενώ στην πόλη υπήρχε η συντεχνιακή οργάνωση. Με την εμφάνιση της μανιφακτούρας οι χωρικοί εγκαταλείπουν τα συντεχνιακά ζητήματα λόγω των διαφόρων υφιστάμενων δυσχερειών στο εργασιακό τους περιβάλλον. Κατά συνέπεια οι κάτοικοι της υπαίθρου σπεύδουν προς αναζήτηση μιας καλύτερης ζωής στα αστικά κέντρα. Στο άστυ θα έχουν περισσότερες δυνατότητες να βελτιώσουν το οικονομικοκοινωνικό τους status και να ανελιχθούν.

Εν συνεχεία, η εμφάνιση της μανιφακτούρας ως μεταβατικό σύστημα παραγωγής από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό οδήγησε στην ανάπτυξη ανταγωνιστικών μεταξύ των εθνών σχέσεων καθώς και στην εμφάνιση του μερκαντισμού μέσω των εμπορικών πολέμων, της επιβολής προστατευτικών δασμών και απαγορεύσεων. Ο δέκατος έβδομος αιώνας είναι για την Αγγλία ιδιαίτερα κρίσιμος αιώνας, κατά τη διάρκεια του οποίου σημειώνεται η μετάβαση στην κεφαλαιοκρατική οργάνωση της κοινωνίας. Η πολιτική επανάσταση του 1640 είναι καθοριστικής σημασίας για τη μεταμόρφωση του κοινωνικοοικονομικού γίνεσθαι της Αγγλίας, καθιστώντας εφικτό το αγροτικό και εμπορικό επαναστατικό κίνημα του δεκάτου εβδόμου αιώνα, και εν παραλλήλω συμβάλλει στη γονιμότητα του εδάφους για την βιομηχανική επανάσταση του δεκάτου ογδόου αιώνα⁶, η οποία άργησε εν πολλοίς να λάβει την καπιταλιστική της μορφή. Η αγγλική επανάσταση συνιστά παράγωγο συγκεκριμένων κοινωνικών διεργασιών και ενός πλέγματος συγκεκριμένων πολιτικών, οικονομικών και θρησκευτικών συγκρουσιακών καταστάσεων, που οδήγησαν στην εμφάνιση της μεσαιάς αστικής τάξης, η οποία προβαίνει σε εξέγερση ενάντια στους ευγενείς φεουδάρχες και τη μοναρχία. Επιπροσθέτως η τάξη των φεουδαρχών ευγενών μετατρέπεται σε τάξη καπιταλιστική και το κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής εγκαθιδρύεται μέσω της διαδικασίας κεφαλαιοποίησης της γαιοπροσόδου⁷. Το 1640 σημειώνεται το τέλος της μεσαιωνικής Αγγλίας αλλά και η αρχή μιας νέας πολιτικής δομής, η οποία δημιουργεί τις προδιαγραφές ανάπτυξης του καπιταλιστικού συστήματος. Κατά συνέπεια κάθε μορφή φεουδαρχικού θεσμού και ιδεολογίας αποσυντίθεται μέσω της ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.

⁴ Βλ. Karl Marx, *Capital* (London, Lawrence and Wishart), vol.1, σελ 668: περιλαμβάνεται στο : Γιάννης Πλάγγεσης, 1998, *Εισαγωγή στο « Πολιτική και θρησκεία στη φιλοσοφία του John Locke*», University Studio Press, (β' έκδοση), Θεσσαλονίκη, σελ 31.

⁵ Βλ. Πλάγγεσης, σελ 31.

⁶ Βλ. Πλάγγεσης, « Η Αγγλία στο δεύτερο μισό του δεκάτου εβδόμου αιώνα: Οικονομία, κοινωνική διαστρωμάτωση, πολιτική και ιδεολογία», σελ 39.

⁷ Στο ίδιο, σελ 40.

Σύμφωνα με μια από τις πολλές δοθείσες ερμηνείες « ο καπιταλισμός ταυτίζεται με ένα σύστημα αδέσμευτης επιχειρηματικότητας : ένα σύστημα όπου οι οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις ρυθμίζονται με ένα συμβόλαιο, όπου οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι στην αναζήτηση των μέσων συντήρησής τους και όπου νομικοί καταναγκασμοί και περιορισμοί είναι απόντες.⁸ Η εν λόγω ερμηνεία του καπιταλιστικού γίγνεσθαι φαίνεται πως ταυτίζεται με την κρατική πολιτική του *laissez faire*, ήτοι της ελεύθερης αγοράς, με την οποία ασχολήθηκε ο άγγλος φιλόσοφος Thomas Hobbes. Συνεχίζοντας, ο Sombart φέρεται ειπών ότι στο πνεύμα του καπιταλισμού δεσπόζουν κατά κόρον η ιδέα απόκτησης αγαθών, ο ανταγωνισμός καθώς και η λογικότητα⁹. Εν προκειμένω διαπιστώνουμε ότι στη φεουδαρχική- χειροτεχνική οικονομία, ήτοι σε προκαπιταλιστικά συστήματα η ανάγκη εξασφάλισης των μέσων επιβίωσης αντικαθίσταται με την ανάγκη απόκτησης και αύξησης του χρήματος. Εν τέλει στην καπιταλιστική τάξη πραγμάτων σκοπός δεν τίθεται η ευημερία του ανθρώπου αλλά ο συνεχής, αέναος αγώνας τελειοποίησης του επιχειρηματικού μηχανισμού¹⁰.

Η γένεση και η ανάπτυξη της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο του θεωρήματος του φυσικού δικαίου. Το φυσικό δίκαιο στα μέσα του δεκάτου εβδόμου αιώνα έχει τα εξής χαρακτηριστικά γνωρίσματα¹¹: έχει καθολικό χαρακτήρα, τυγχάνει ανεξάρτησης από το θετικό δίκαιο και αποκτά ορθολογική δομή, δηλαδή γίνεται αντιληπτό και καταληπτό από τον πάσα άνθρωπο. Στην αρχή του πρώτου κεφαλαίου επιχειρείται η διάκριση της θεωρίας του φυσικού δικαίου σε κλασική και σε νεότερη. Στην παρούσα εργασία θα μας απασχολήσει περισσότερο η νεότερη θεωρία περί φυσικοδικαϊκών νόμων. Κατά συνέπεια, η έννοια του δικαίου της φύσης συνιστά βασικό προαπαιτούμενο στο εγχείρημα εξέτασης της έννοιας του κοινωνικού συμφώνου. Το κοινωνικό συμβόλαιο δίδει απάντηση στον τρόπο με τον οποίο προέρχεται, συγκροτείται και θεμελιώνεται η ανθρώπινη κοινωνία με τη θέσπιση ενός πλέγματος νόμων κανονιστικού περιεχομένου. Βασικά υφίστανται δυο ειδών απαντήσεις: η μια απάντηση είναι φυσικού ή νατουραλιστικού τύπου και τονίζει την εκ φύσεως ύπαρξη της κοινωνίας ενώ η άλλη είναι τεχνητού ή κατασκευαστικού τύπου και εστιάζει στο ότι η κοινωνία συνιστά ανθρώπινο κατασκεύασμα¹². Είναι φανερό ότι το κοινωνικό συμβόλαιο αφορά στην τεχνητού τύπου απάντηση. Η κοινωνία προέρχεται μέσω ενός κοινωνικού συμβολαίου, το οποίο συνειδητά αποφαίνονται από κοινού να συνάψουν τα δρώντα υποκείμενα, προκειμένου να βελτιωθεί εν πολλοίς ο τρόπος ζωής τους εν συγκρίσει με τις επικρατούσες συνθήκες διαγωγής του ανθρώπινου βίου στη φυσική κατάσταση. Συνεπώς, η κοινωνία αποτελεί παράγωγο, προϊόν του συμφώνου που συνάπτεται με εθελούσια και συνειδητοποιημένη απόφαση των ατόμων εν συνόλω.

Άραγε η έννοια του κοινωνικού συμβολαίου πόσο αρχαία μπορεί να είναι; Τίνων αναβαθμίσεων έχει τύχει μέχρι και τον 17^ο αιώνα στην Ευρώπη; Ποια είναι τα κυριότερα χαρακτηριστικά της μεταβατικής διαδικασίας από το μεσαιωνικό στο νεότερο πολιτικό- φιλοσοφικό εγχείρημα; Τα ως άνω ερωτήματα χρήζουν άμεσης απάντησης, ώστε να μας βοηθήσουν να συλλάβουμε καλύτερα τη συμβολαϊκή σχολή. Ανατρέχοντας στους σοφιστές της αρχαιότητας συναντάμε τον εξής δυισμό: νόμος-φύση. Στη φύση η ανθρώπινη ζωή δεν είναι πολιτικά οργανωμένη. Η πολιτική οργάνωση θα επέλθει μέσω μιας συμφωνίας. Να θυμηθούμε εδώ τον Πλάτωνα, ο οποίος διατείνεται ότι η γένεση της πολιτικής κοινωνίας είναι εν μέρει φυσική και εν μέρει συμβατική, καθώς συνιστά φυσική αναγκαιότητα αλλά και τεχνητή συνένωση, βασισμένη στη βούληση των δρώντων.

Αναντίρρητα, ένα επιπρόσθετο ζήτημα, το οποίο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το θεώρημα του κοινωνικού συμβολαίου είναι η γένεση και η ανάπτυξη της κοινωνικής φιλοσοφίας του

⁸ Πλάγγεσης, Εισαγωγή, σελ 19.

⁹ Στο ίδιο, σελ 19.

¹⁰ Στο ίδιο, σελ 20.

¹¹ Βλ. Άρης Στυλιανού, Χομπς: φυσική κατάσταση και συμβόλαιο, σελ 77.

¹² Βλ. Άρης Στυλιανού, όπ.π. σελ 20, 21.

ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Τι είναι ο Διαφωτισμός και ποια η ιστορική του οριοθέτηση; Σύμφωνα με τον Immanuel Kant ο Διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητά του, για την οποία ευθύνεται ο ίδιος. Καταρχάς υφίστανται δυο θεωρητικές προσεγγίσεις του χρονικού πλαισίου στο οποίο εντάσσεται η ανάδυση του εν λόγω φιλοσοφικού ρεύματος: σύμφωνα με την πρώτη προσέγγιση, ο Διαφωτισμός οριοθετείται ιστορικά ανάμεσα στο αγγλικό επαναστατικό πράττειν του 1688 και τη Γαλλική επανάσταση του 1789, ενώ σύμφωνα με τη δεύτερη προσέγγιση ο διαφωτισμός οριοθετείται ιστορικά ανάμεσα στο 1689, διαρκούντος του οποίου εκδίδεται η επιστολή περί ανεξιθρησκείας του John Locke και στο 1781, κατά τη διάρκεια του οποίου επιχειρείται η έκδοση του Immanuel Kant¹³. Το φιλοσοφικό κίνημα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού νοείται σε συνάρτηση προς το ρεύμα του ορθολογισμού μεν και του εμπειρισμού δε. Ο ορθολογισμός αναπτύσσεται στην ανατολή του δεκάτου εβδόμου αιώνα ενώ ο εμπειρισμός ως ρεύμα φαίνεται να δεσπόζει στις τελευταίες δεκαετίες του δεκάτου εβδόμου αιώνα. Το πρώτο ρεύμα εκπροσωπείται από τον Descartes με κύριο έργο τον « Περί μεθόδου Λόγον », το οποίο εκδίδεται το 1637 ενώ ο εμπειρισμός εκπροσωπείται από άγγλους φιλοσόφους, όπως ο ιδρυτής του πρώιμου φιλελευθερισμού, ο John Locke, με κύριο έργο αναφοράς το « Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση», το οποίο εκδίδεται το 1690¹⁴.

Εν συνεχεία, η έννοια του Διαφωτισμού καθίσταται ως ένα βαθμό προβληματική λόγω του γεγονότος ότι ουκ ολίγοι στοχαστές αρέσκονται να θεωρούν το Διαφωτισμό μονοδιάστατο και συνεκτικό φιλοσοφικό ρεύμα. Είναι όμως; Ή μήπως η ως άνω άποψη εξυπηρετεί σκοπιμότητα κάποιων; Και τι είδους σκοπιμότητα είναι η συγκεκριμένη; Όπως φαίνεται η προαναφερθείσα άποψη διευκολύνει τους φιλοσόφους ώστε οι διαφωτιστικές τους απόψεις να μην είναι επιδεικτικές αυστηρής κριτικής. Κατά συνέπεια, κλυδωνίζεται η ταυτότητα του Διαφωτισμού με την εκάστοτε φιλοσοφική ανάλυση ως προς το εννοιολογικό του περιεχόμενο. Σύμφωνα με το αναλυτικό σχήμα στο οποίο προβαίνει ο Παναγιώτης Κονδύλης, το ρεύμα του Διαφωτισμού υφίσταται κάποιου είδους διάκρισης: ο Διαφωτισμός εν ευρεία εννοία και ο Διαφωτισμός εν στενή εννοία. Ο Διαφωτισμός εν ευρεία εννοία συγκρούεται με το θεολογικό σχολαστικισμό και την παραδοσιακή θεολογία εν γένει ενώ ο Διαφωτισμός εν στενή εννοία, ήτοι έννοια με θετικό και κανονιστικό περιεχόμενο, γεννάται μόνο εν ονόματι συγκεκριμένων ιδεολογικού χαρακτήρα σκοπιμοτήτων¹⁵.

Ας περάσουμε τώρα στην προσέγγιση του ρεύματος των διαφωτιστικών ιδεών από τον Lucien Goldmann. Ο τελευταίος διατείνεται ότι το φιλοσοφικό ρεύμα του Διαφωτισμού συντίθεται από ορθολογικά και εμπειριοκρατικά ρεύματα του ευρωπαϊκού σκέπτεσθαι¹⁶. Και ποιος είναι ο χωροχρόνος των προαναφερθέντων ρευμάτων; Η Αγγλία και η Γαλλία του δεκάτου ογδόου αιώνα. Ο Goldmann αναφορικά με την εσωτερική δομή του διαφωτιστικού κινήματος διακρίνει τρεις ομάδες διαφωτιστών φιλοσόφων: τους ριζοσπάστες Γάλλους που δίδουν έμφαση εν πολλοίς στο ζήτημα της ισότητας, τους βασικούς και μετριοπαθείς διανοητές, οι οποίοι ρέπουν προς το ρεύμα του εμπειρισμού και του υλισμού και εν τέλει τους νατουραλιστές, τους φυσιοκράτες, που εμφορούνται από κατά κόρον συντηρητικές ως προς το περιεχόμενό τους ιδέες και δίδουν έμφαση στον «πεφωτισμένο δεσποτισμό»¹⁷. Ποια είναι τα κυριότερα χαρακτηριστικά του διαφωτιστικού κινήματος στον αιώνα των φώτων και των Γραμμάτων, ήτοι το δέκατο όγδοο αιώνα; Αναμφισβήτητα τόσο σε κοινωνικό και φιλοσοφικό επίπεδο όσο και σε γνωσιολογικό επίπεδο πυροδοτούνται ιδιαίτερα βαρύνουσας σημασίας εξελίξεις. Εν πρώτοις, στον τρόπο με τον οποίο κατανοείται η φύση και θεμελιώνεται η νεότερη φυσική επιστήμη συντελείται ο πιο

¹³ Βλ. Αλέξανδρος. Α.Χρύσης (2002), Τι είναι διαφωτισμός: ιστορική οριοθέτηση του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στο « Εισαγωγή στην κοινωνική φιλοσοφία του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού», Κριτική, Αθήνα, σελ 13.

¹⁴ Στο ίδιο, σελ 14.

¹⁵ Βλ. Χρύσης, Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός: μια κρίσιμη υπόμνηση για την ταυτότητά του, σελ 29-30.

¹⁶ Βλ. Lucien Goldmann, The philosophy of the enlightenment. The Ghristian Burgess and the enlightenment, Routledge and Paul Kegan, Λονδίνο, σελ 16: εμπεριέχεται στο Χρύσης, « Εισαγωγή στην κοινωνική φιλοσοφία του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού», σελ 14.

¹⁷ Βλ. Χρύσης, υποσημείωση 10, σελ 21-22.

σημαίνων μετασχηματισμός. Επιπρόσθετα, η απορρέουσα από τη φυσική επιστήμη του Νεύτωνα επιστημονική μεθοδολογία στο ερευνητικό πεδίο κοινωνίας και κρατικού μηχανισμού αρχίζει να επεκτείνεται. Οι διαφωτιστές φιλόσοφοι καλούνται να δράσουν ως θετικοί επιστήμονες. Στην παρούσα φάση ερχόμαστε αντιμέτωποι με το λεγόμενο επιστημονικό θετικισμό¹⁸. Οι απαρχές του επιστημονικού θετικισμού εντοπίζονται στη θεωρία του Thomas Hobbes περί κοινωνίας και πολιτικής, η οποία συγκροτείται στην προ του Νεύτωνα εποχή, έχοντας ως πρότυπο τη γεωμετρική επιστήμη. Κοντολογίς, ιδιαίτερη έμφαση δίδει το κίνημα του Διαφωτισμού στην αγωγή και τη νομοθεσία, με άμεσο σκοπό την απαλλαγή από το υφιστάμενο πλέγμα προκαταλήψεων και δεισιδαιμονιών, και τη συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας, ως κατάλληλη οδού, που θα παράσχει τα άκρως απαραίτητα προστατευτικά εχέγγυα για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τα δικαιώματα του πολίτη, όπως, επί παραδείγματι, το δικαίωμα της ελευθερίας, της ισότητας και της ιδιοκτησίας.

Ας επιχειρήσουμε στην παρούσα φάση να γνωρίσουμε καλύτερα τους πρωταγωνιστές του κοινωνικού συμβολαίου, αρχής γενομένης με τον Thomas Hobbes. Ο Hobbes γεννιέται το 1588 και πεθαίνει το 1679. Είναι ένας από τους θεωρητικούς του φυσικού δικαίου και θεωρείται θεμελιωτής της εμπειρικής επιστήμης της πολιτικής. Προσπαθεί να θεμελιώσει μια νέα πολιτική επιστήμη, η οποία στοχεύει στην επίτευξη κοινωνικής ειρήνης, ευταξίας και ασφάλειας. Ο άγγλος φιλόσοφος είναι ο πρώτος θεωρητικός της φυσικής κατάστασης καθώς πραγματώνει επανάσταση στο εσωτερικό του νεότερου φυσικού δικαίου¹⁹. Αφετηρία της πολιτικής σκέψης του Hobbes είναι η κατάλληλη οδός που θα οδηγήσει στην εύρυθμη λειτουργία μιας ανθρώπινης κοινωνίας. Παρά την έντονα κρατικιστική χροιά του πολιτικού και φιλοσοφικού του εγχειρήματος, ασχολείται εν πολλοίς με το άτομο ως μονάδα αλλά και με τη λειτουργία του σε ομάδα.

Οι συνθήκες που επικρατούσαν στην Αγγλία λίγο πριν την αγγλική επανάσταση του ΙΖ' αιώνα άσκησαν μεγάλη επιρροή στον Hobbes. Στις παραμονές της επανάστασης, στην αγγλική κοινωνία κυριαρχούσαν τόσο η κεφαλαιοκρατία όσο και η οικονομία της αγοράς. Έντονος ήταν ο κρατικός παρεμβατισμός στην Αγγλία για την ανάπτυξη του εμπορίου και του βιομηχανικού τομέα. Σε αρχικό στάδιο το κοινοβούλιο συνιστά όχι μόνο όργανο της επαναστατικής κίνησης αλλά και εκφραστής των συμφερόντων της αστικής τάξης και των νεοευγενών. Βέβαια την ίδια στιγμή αισθητή κάνει την παρουσία του το κίνημα των Ισοπεδωτών που προσπαθεί να προασπίσει τα συμφέροντα των κατώτερων στρωμάτων, προβάλλοντας ως ιδεώδες μια μονοταξική κοινωνία, στα πλαίσια της οποίας ο καθείς θα ήταν κάτοχος τόσης ιδιοκτησίας όσης ήταν αναγκαία, ώστε να είναι ανεξάρτητος παραγωγός αλλά να μην δικαιούται να επιβάλλει κανένα καθεστώς εκμετάλλευσης άλλων ανθρώπων²⁰.

Επιπροσθέτως, ο Hobbes βίωσε όλες τις θρησκευτικές διαμάχες όπου πρωταγωνιστούσαν καθολικοί, προτεστάντες και πουριτανοί, την αντίθεση μεταξύ αστικής τάξης και απολυταρχικού καθεστώτος, αλλά και τη συγκρουσιακή σχέση του βασιλέα Καρόλου Α' και του αγγλικού κοινοβουλίου²¹. Ο Hobbes εν αντιθέσει με τον Rousseau, θεωρεί αμετάβλητη και αιώνια την ανθρώπινη φύση. Ο άνθρωπος κατά την χομπσιανή οπτική προσέγγιση συνεχίζει στη φυσική κατάσταση να διαπράττει το προπατορικό αμάρτημα όντας κακός²². Στη φυσική κατάσταση των ανθρώπων ισχύει η εξής λατινική φράση « homo homini lupus», ήτοι ο άνθρωπος είναι ένας λύκος για τον άνθρωπο. Η εν λόγω φράση παρουσιάζει με παραστατικό τρόπο τις κρατούσες συνθήκες συνεχούς πολέμου, που διεξάγεται μεταξύ των ατόμων.

Ο Thomas Hobbes εμφανίζεται ως υπέρμαχος ενός κράτους που τελεί υπό καθεστώς ολοκληρωτισμού και φυσικά αποτελεί πηγή της θεωρίας του laissez-faire, του μοντέλου της ελεύθερης αγοράς. Για κάποιους ο θεωρητικός συνιστά το αρχέτυπο του ολοκληρωτισμού και για

¹⁸ Βλ. Χρύσης, Βασικά χαρακτηριστικά του φιλοσοφικού κινήματος του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, σελ 26.

¹⁹ Βλ. Άρης Στυλιανού, Χομπς: φυσική κατάσταση και συμβόλαιο (εισαγωγικά), σελ 78.

²⁰ Βλ. Ρούσης, Γιώργος (χ.χ), « Το Κράτος : από τον Μακιαβέλι στον Βέμπερ», Γκοβόστη, σελ 65.

²¹ Στο ίδιο, σελ 66.

²² Στο ίδιο, σελ 67.

κάποιους άλλους αποτελεί τον πρωτοπόρο ερμηνευτή της φιλελεύθερης θεωρίας. Ο Hobbes φέρεται να τάσσεται υπέρ του συγκεντρωτισμού της εξουσίας μέσω πειθαναγκαστικών μέσων και του μονοπωλίου της από τον πολιτικό κυρίαρχο. Για τον μόλις προαναφερθέντα λόγο, ο Hobbes χαρακτηρίστηκε υπέρμαχος του ολοκληρωτικού καθεστώτος. Όπως και οι φυσιοκράτες που επηρεάστηκαν εν πολλοίς από τον θεωρητικό, έτσι και ο Hobbes τάσσεται υπέρ της συγκεντρωτικής εξουσίας, ούτως ώστε να μειώσει τη χρήση της και να μην μπορεί κανείς πλην του πολιτικού κυρίαρχου να ασκήσει καταναγκασμό στους άλλους κοινωνούς. Ωστόσο, ο πολιτικός κυρίαρχος στον οποίον θα παραχωρήσουν τα άτομα τα φυσικά τους δικαιώματα, οφείλει να ασκεί εξουσία μόνο για νόμιμους σκοπούς,

Ο Hobbes εισάγει την κατ'έξοχήν νεωτερική συμβολαϊκή θεωρία²³ και περιγράφει τη γένεση της πολιτικής κοινωνίας μετά την έξοδο από τη φυσική κατάσταση της ανθρωπότητας και μέσω της σύναψης ενός κοινωνικού συμβολαίου, τονίζοντας την αναγκαιότητα και τη χρησιμότητά του για την ομαλή συμβίωση των κοινωνιών. Ο πυρήνας της θεωρίας του μπορεί να χαρακτηριστεί φιλελεύθερος, μολονότι τούτο δεν καθίσταται ευδιάκριτο εκ πρώτης όψεως, και για τον λόγο αυτό θεωρείται θεμελιωτής του κτητικού ατομικισμού²⁴. Εν συνεχεία, το νεωτεριστικό και φιλοσοφικά επαναστατικό χομπσιανό θεωρητικό οικοδόμημα διακρίνεται από τρία χαρακτηριστικά στοιχεία²⁵ εν σχέσει προς την παράδοση της πολιτικής σκέψης. Καταρχάς απορρίπτει την αυθεντία της αριστοτελικής, ήτοι τον αριστοτελισμό, γεγονός που είναι οφθαλμοφανές τόσο από το θεώρημα της φύσης όσο και από το θεώρημα για το κράτος. Πού ακριβώς έγκειται η διαφωνία του Hobbes και του Αριστοτέλη; Ο Hobbes φέρεται να αντιστρατεύεται το αριστοτελικό επιχείρημα περί φυσικής προελεύσεως της πολιτείας. Δευτερευόντως, θεοποιεί την επιστήμη και τον ορθό λόγο ως μοναδικό κριτήριο του στοχασμού του ανθρώπου. Εν τέλει, ο άγγλος πολιτικός φιλόσοφος και σκαπανέας της επιστημονικής επανάστασης, η οποία συντελείται διαρκούντος του δεκάτου εβδόμου αιώνα, φέρεται να αμφισβητεί σε ριζικό βαθμό τη θρησκεία. Εν προκειμένω, στο έργο του «Λεβιάθαν» ταυτίζει την Καθολική εκκλησία με ό,τι αποκαλεί «το βασίλειο του σκότους». Στο «Λεβιάθαν» η φιλοσοφία του Hobbes ωριμάζει, λαμβάνει μια πιο συμπυκνωμένη μορφή και προσεγγίζει το ζενίθ του πολιτικού και φιλοσοφικού γίνεσθαι.

Και μετά τον Hobbes, σε κλίμα συναίνεσης και αντιπαράθεσης συνάμα, έπεται ο ιδρυτής του πρώιμου φιλελευθερισμού John Locke, ο οποίος γεννιέται το 1632 και η δύση της ζωής του έρχεται το 1704. Ο εν λόγω στοχαστής σύμφωνα με τον Άρη Στυλιανό, θεωρήθηκε «από προφήτης του καπιταλισμού και απολογητής της αστικής τάξης μέχρι υπερασπιστής της κοινωνικής αλληλεγγύης, και από ιδρυτής του ατομικισμού μέχρι πρόδρομος της ρουσσωικής γενικής βούλησης²⁶». Ο John Locke, όπως και ο Hobbes, γράφει επηρεασμένος από τους αγγλικούς εμφύλιους πολέμους και την άνοδο της αστικής τάξης, η οποία αντιστρατεύεται τις δομές και τα πολιτικά μορφώματα του καθεστώτος της φεουδαρχίας. Ποιος είναι ο πυρήνας της πολιτικής φιλοσοφίας του; Βασικά το πολιτικό του φιλοσοφείν καθορίζεται σε μέγιστο βαθμό από το θεώρημα του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, το οποίο στοχεύει στην εξήγηση αφενός της γένεσης και αφετέρου του σκοπού της πολιτικής εξουσίας²⁷. Η διασφάλιση της ιδιοκτησίας είναι ο μέγας και κύριος στόχος της ένωσης των ανθρώπων και τη συγκρότηση των πολιτικών κοινωνιών. Εν ολίγοις, η ατομική ιδιοκτησία συνιστά για τον εμπειριστή φιλόσοφο το βασικό λόγο θέσπισης της πολιτικής εξουσίας. Εν συνεχεία, στην πολιτική φιλοσοφία του Locke επιχειρείται η έμμεση

²³ Βλ. Άρης Στυλιανού, Εισαγωγή, σελ 36.

²⁴ Βλ. Άρης Στυλιανού, Πολιτική επιστήμη και μέθοδος, σελ 80.

²⁵ Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, 1985, Thomas Hobbes: Οι προθέσεις της πολιτικής φιλοσοφίας του Hobbes: η εισαγωγή στο Λεβιάθαν στο «Νεότερη πολιτική θεωρία: θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου Hobbew, Locke, Rousseau», Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ 7-8.

²⁶ Βλ. Άρης Στυλιανού, Λοκ:ιδιοκτησία και συμβόλαιο, σελ 125.

²⁷ Βλ. Πλάγγεσης, «Η Αγγλία στο δεύτερο μισό του δεκάτου εβδόμου αιώνα: Οικονομία, κοινωνική διαστρωμάτωση, πολιτική και ιδεολογία», σελ 140.

ενσωμάτωση του προτύπου της αστικής κοινωνίας της εποχής του²⁸. Επιδιώκει την αναγωγή των βασικών χαρακτηριστικών της αστικής κοινωνίας της εποχής του στην φυσική κατάσταση της προπολιτικής κοινωνίας.

Από την επόμενη μέρα της Αγγλικής επανάστασης του 1688 το όνομα του Locke συνδέεται άρρηκτα με τη θεωρία των ατομικών δικαιωμάτων. Επιπλέον, και κατά τις παραμονές της Γαλλικής επανάστασης του 1789, το έργο του συμβάλλει εν πολλοίς στο ζήτημα των δικαιών της ανθρωπότητας. Ο Locke για τον Harold Laski συνιστά τον θεωρητικό της αγγλικής επανάστασης του 1688 και τον ενσυνείδητο απολογητή των θεσμικών της καινοτομιών. Ο Laski²⁹ φέρεται να τον προικοδοτεί και με τα γνωρίσματα του « πιο αντιπροσωπευτικού προφήτη των ιδιοκτητών» καθώς και του « πιο επιτυχημένου ιεραπόστολου μιας νέας πίστης», ήτοι της καπιταλιστικής οργάνωσης³⁰. Η θεωρία του φιλοσόφου της Αγγλικής επανάστασης αποτελεί, σύμφωνα με τον Μακφέρσον, αφενός μεν αναίρεση οιασδήποτε ηθικής αναστολής στην καπιταλιστική συσσώρευση και αφετέρου δε ηθική θεμελίωση της κοινωνίας του κτητικού ατομικισμού. Σύμφωνα με την πολιτική φιλολογία της εποχής του Locke, αναμφίλεκτα το ιδεώδες είναι μια πολιτεία ελεύθερων θεσμών. Για το λόγο αυτό εναντιώνεται στους ελέω Θεού μονάρχες αποδοκιμάζει την κληρονομικό δικαίω άσκηση της απολυταρχίας. Η εξουσία, διατείνεται, πρέπει να ασκείται νόμιμα μέσω ενός συστήματος ελεύθερων θεσμών. Τις πολιτικές ιδέες του εν λόγω στοχαστή φέρονται να ασπάζονται και κατ'επέκταση να ενστερνίζονται και να εκφράζουν οι, ως είθισται να αποκαλούνται, « Άνθρωποι της Κοινοπολιτείας», οι οποίοι συνηγορούν υπέρ του ιδεώδους της δημοκρατίας, και προσανατολίζονται προς το πρότυπο μιας μη μοναρχικής πολιτείας, που συνιστά συμπύκνωση της πεμπτουσίας του ριζοσπαστισμού³¹. Το κορυφαίο πολιτικό σύγγραμμα του Locke « Οι δυο πραγματείες περί κυβερνήσεως» αποτελεί την απόληξη και την τελική αποκρυστάλλωση του πολιτικού του σκέπτεσθαι. Και σε ποιους θεματικούς άξονες αναλύεται η πολιτική του σκέψη; Τα κυριότερα θέματα που φαίνεται πως τον απασχολούν σε γενικές γραμμές είναι ο νόμος της φύσης, τα ατομικά δικαιώματα, το θεώρημα της ιδιοκτησίας, το ζήτημα της πολιτικής συναίνεσης και της πολιτικής νομιμότητας, το οποίο καλύπτει και το ζήτημα του νοήματος της εξουσίας ως καταπιστεύματος.

Εν συνεχεία, η κοινωνική σκέψη του Locke συντίθεται από δυο κυρίαρχα στοιχεία³²: αφενός μεν τη θρησκευτική της θεμελίωση στο ριζοσπαστικό πνεύμα της καλβινιστικής διδασκαλίας, αφετέρου δε την έννοια της ελευθερίας, η οποία διακρίνεται σε φυσική και πολιτική. Ο Locke φέρεται να εστιάζει εν πολλοίς στο ζήτημα της θρησκείας και προβάλλει τη διαγωγή του ανθρώπινου βίου υπό το πρίσμα της προτεσταντικής χριστιανοσύνης. Συγκεκριμένα, οι άνθρωποι προσηλώνονται απαρέγκλιτα στις επιταγές της θρησκευτικής πίστης και εμφανίζονται βαθέως ταπεινόφρονες απέναντι στο θείο. Ο Locke αναφερόμενος στην έννοια της ελευθερίας, τη θεωρεί ως το αμετάβλητο και απaráγραπτο στοιχείο, που θεμελιώνει το ανθρώπινο σκέπτεσθαι και πράττειν. Στην πολιτική κοινωνία, η οποία επέρχεται μέσω της ομόφωνης σύναψης του κοινωνικού συμβολαίου, η έννοια της ελευθερίας εμφανίζεται άρρηκτα συνδεδεμένη με το ζήτημα της ιδιοκτησίας, η οποία με τη σειρά της συνδέεται με την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων.

Κοντολογίς, ας προσθέσουμε ότι για την επίτευξη μιας πολιτισμένης κοινωνίας θα πρέπει να συντρέχουν οι κάτωθι προϋποθέσεις αναφορικά με την οργάνωση του θεσμικού πλαισίου της

²⁸ Στο ίδιο, σελ 139.

²⁹ Βλ. Harold J. Laski, *Political Thought in England. Locke to Bentham*, Λονδίνο 1949, (ά έκδοση 1920), σελ 23-53: περιλαμβάνεται στο « Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως», Εισαγωγή, σελ 27.

³⁰ Βλ. Harold J. Laski, *The Rise of European Liberalism*, Λονδίνο 1936, σελ 115-116: περιλαμβάνεται στην εισαγωγή του « Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως», σελ 27-28.

³¹ Βλ. Caroline Robbins, *The eighteenth century Commonwealth man*, Cambridge, Mass 1959, σελ 234, 285, 306-308, 318, 325, 326, 348, 383: περιλαμβάνεται στην εισαγωγή του « Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως», σελ 38-39.

³² Βλ. Locke, John (1990), Εισαγωγή στο: «Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως: Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας», Γνώση, Αθήνα, σελ 60-61.

ανθρώπινης συμπεριφοράς. Καταρχάς, η ανάπτυξη των σχέσεων αρχόντων και αρχόμενων θα πρέπει να βασίζεται σε όρους αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Κατά αυτόν τον τρόπο, η εξουσία μεταβάλλεται σε καταπίστευμα. Δευτερευόντως, οι κοινωνοί μεταξύ τους θα πρέπει να είναι ανεκτικοί προς τη διαφορετικότητα των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η εν λόγω αρχή της ανοχής συνεπάγεται την αναγνώριση της ελευθερίας αλλά και το διαχωρισμό κράτους-εκκλησίας³³. Στις δυο αυτές θεσμικές προϋποθέσεις της πολιτισμένης κοινωνίας συμπυκνώνεται η πολιτική θεωρία του Locke. Στην παρούσα φάση απαραίτητη τίθεται η υποβολή των εξής ερωτημάτων: Πού εδράζεται η επιχειρηματολογία του για την αρχή της ανοχής; Υφίστανται περιπτώσεις στις οποίες η αρχή της ανοχής επιδέχεται εξαιρέσεων; Και αν ναι, ποιες είναι αυτές; Εκκινώντας με την απάντηση του πρώτου τιθέμενου ερωτήματος, σύμφωνα με τον Locke, επ' ουδενί λόγω δεν μπορεί να παραβιαστεί η συνείδηση κάθε ανθρώπου και κατά συνέπεια κάθε άποψη που εκφέρεται, πρέπει να τυγχάνει του δέοντος σεβασμού των άλλων. Εξ ου και η επιθυμία του άγγλου φιλοσόφου να κατοχυρώσει το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης μεν και την ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας δε. Ερχόμενοι στο δεύτερο ερώτημα, ο Locke αναφέρει δυο χαρακτηριστικές περιπτώσεις εξαίρεσης της εν λόγω αρχής. Σε μια πολιτισμένη κοινωνία, υφίστανται άτομα που στερούνται του δικαιώματος της ανοχής. Συγκεκριμένα, οι πιστοί της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας στερούνται του δικαιώματος της ανοχής, λόγω του γεγονότος ότι για τον Locke συνιστούν πολιτική ομάδα, η νομιμοφροσύνη της οποίας ανήκει στον Πάπα της Ρώμης και ουχί στην εθνική κοινότητα της χώρας³⁴. Δευτερευόντως, τον αποκλεισμό από το δικαίωμα της αρχής της ανοχής αντιμετωπίζουν και οι άθεοι. Οι άθεοι θεωρούνται για τον Locke άτομα αμφιβόλου αξιοπιστίας, διότι η θρησκεία εκλαμβάνεται ως πηγή ηθικής. Εν τέλει, άξια μνείας από το « *Epistola de Tolerantia* » είναι η εξής ρήση του Locke: « Υποσχέσεις, συμφωνίες και όρκοι, που είναι οι δεσμοί της ανθρώπινης κοινωνίας δεν δεσμεύουν τον άθεο, διότι ο εξοβελισμός του θεού , ακόμη και μόνο στη σκέψη, διαλύει τα πάντα»³⁵.

Εν τέλει, ας περάσουμε και στον Rousseau . Τι δύναται να υποκρύπτει η προσωπικότητα του Γάλλου διαφωτιστή; Ο Rousseau γεννιέται το 1722 και πεθαίνει το 1778. Θέτει ζητήματα κεφαλαιώδους σημασίας για τη δημοκρατική θεωρία. Χαρακτηρίζεται Machiavelli του 18^{ου} αιώνα³⁶. Αντιμετωπίζει με κριτικό ύφος το πολιτικό σύστημα του ρεπουμπλικανισμού. Ο David Held χαρακτηρίζει το Rousseau ριζοσπάστη υπέρμαχο της ιδέας της αναπτυξιακής δημοκρατίας. Τόσο για τους φιλελεύθερους του 18^{ου} αιώνα όσο και για τους φιλελεύθερους δημοκράτες του 19^{ου} αιώνα δυο ήταν οι δεσπόζουσες ιδέες: αφενός η συναίνεση των ατόμων ως νομιμοποιητικός παράγων της κυβερνήσεως και αφετέρου το σύστημα της κρατικής μηχανής εν γένει³⁷. Ο Rousseau διερωτάται για το αν υφίσταται μια αρχή κυβερνήσεως που να ακτινοβολεί νομιμότητα και να διαχέει στους κοινωνούς μιας πολιτείας υψηλό αίσθημα ασφάλειας. Διατείνεται ότι οι άνθρωποι όντας σε φυσική κατάσταση ενώ είναι ευτυχείς , διάφορα προβλήματα που απαντούν επί καθημερινής βάσεως, διάγοντας τον βίο τους , ανατρέπουν την κατάσταση πραγμάτων ως έχει. Στην παρούσα φάση γίνεται κοινή συνείδηση ότι μόνο μέσω ενός κοινωνικού συμβολαίου θα ρυθμιστούν οι μεταξύ τους σχέσεις, με τη συγκεκριμένη τροπή που έχουν πάρει τα πράγματα.

Εν συνεχεία, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα καθίσταται για τον Rousseau , η τοποθέτηση του Γιώργου Ρούση , ο οποίος φέρεται να λέει ότι ο Rousseau « θεωρείται ταυτόχρονα φιλελεύθερος και αντιφιλελεύθερος , ατομικιστής και υπέρ του ολοκληρωτισμού, υπέρ της επιστροφής στη φυσική κατάσταση αλλά και υπέρ ενός κράτους υπεράνω όλων, πεσιμιστής αλλά και αισιόδοξος »³⁸. Μια άλλη άποψη του Μακφέρσον θέλει τον εκπρόσωπο της Γαλλικής Επανάστασης, τον «πολίτη της

³³ Στο ίδιο, σελ 65.

³⁴ Βλ. John Locke, *Epistola de Tolerantia*, σελ 132-135: περιλαμβάνεται στην εισαγωγή του « Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως», σελ 68.

³⁵ Στο ίδιο.

³⁶ Βλ. Ντέιβιντ Χελντ, *Μοντέλα δημοκρατίας*, σελ 82

³⁷ Στο ίδιο, σελ 83.

³⁸ Βλ. Ρούσης , σελ 107, κεφ 7^ο

Γενεύης» να παρουσιάζεται ως «ο κατ'εξοχήν εκφραστής της δημοκρατίας κατά τον 18^ο αιώνα³⁹». Το όραμα του Rousseau ήταν η ύπαρξη μιας μονοταξικής κοινωνίας. Το κοινωνικό συμβόλαιο μπορεί να εφαρμοστεί μόνο μέσω της συγκεκριμένης μορφής της δημοκρατίας ως προϊόν της Γαλλικής Επανάστασης. Πώς εμφανίζεται το κράτος στη θεωρητική οπτική του εν λόγω στοχαστή; Ο Rousseau ως αντιατομικιστής βλέπει το κράτος ως άθροισμα ατομικών βουλήσεων. Υπό την επιρροή του ρεπουμπλικανισμού, τονίζει τη σημασία της ενασχόλησης των πολιτών με τα κοινά, ήτοι με τις δημόσιες πολιτειακές υποθέσεις και λειτουργίες⁴⁰. Στις συμβολαϊκές θεωρίες, η κρατική μηχανή εμφανίζεται ως προϊόν συναίνεσης και εκφραστής του γενικού συμφέροντος των μελών μιας κοινωνίας⁴¹. Επιπλέον, η λαϊκή κυριαρχία αφορά σε μια μερίδα πολιτών, από όπου τυγχάνουν βέβαιου αποκλεισμού από την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος δούλοι, μη κάτοχοι ιδιοκτησίας, γυναίκες και νέοι.

Ο Rousseau φέρεται να ισχυρίζεται ότι η νέα πολιτική κοινωνία θα επέλθει με την ανατροπή του κράτους των πλουσίων⁴². Τι ακριβώς όμως θα αποτελέσει αιτία ανατροπής της εξουσιαστικής δύναμης των πλουσίων; Φυσικά τίποτα άλλο πέρα από την λαϊκή εξέγερση, το λαϊκό κίνημα, το οποίο θα δώσει το βήμα για την σύναψη του κοινωνικού συμβολαίου. Με την εν λόγω συλλογιστική του ο Rousseau προσδίδει έναν προοδευτικό χαρακτήρα στην συμβολαϊκή ιδέα λαμβανομένου υπόψη του γεγονότος ότι η συγκρότηση της κρατικής μηχανής επαφίεται στα μέλη της κοινωνίας. Η εξουσία νομιμοποιείται μέσω της λαϊκής κυριαρχίας και της λαϊκής βούλησης. Σημειωτέον ότι η λαϊκή κυριαρχία συνάδει με το βαθμό συμμετοχής στα κοινά. Εν συνεχεία, ο Ρουσσώ διακρίνει επίσης την ανεξαρτησία από την ελευθερία. Όσον αφορά στη σύναψη του κοινωνικού συμβολαίου, ο Ρουσσώ διατείνεται ότι όλοι οι πολίτες που λογίζονται ως ίσοι πρέπει να απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα, το δικαίωμα στην ισότητα, το δικαίωμα στην ελευθερία. Επιπλέον, διατείνεται ότι στις πραγματικές κοινωνίες σημειώνεται η άρση των αξιών της ελευθερίας και της ισότητας και οι κοινωνοί καλούνται να τις πραγματώσουν σε μια πολιτεία δικαίου, επιτυγχάνοντας τοιουτοτρόπως την «ανθρωποποίησή» τους, δηλαδή την αναγωγή στη «φύση» τους⁴³. Ο Ρουσσώ κατηγορείται ως υπερασπιστής του ολοκληρωτικού καθεστώτος εξαιτίας του γεγονότος, ότι στο βιβλίο του «Το Κοινωνικό Συμβόλαιο» συμπεριλαμβάνεται κεφάλαιο που φέρει τον τίτλο «Περί Δικτατορίας».

Σύμφωνα με την αντίληψη που εκπορεύεται από το έργο του Rousseau είναι ότι το κοινωνικό συμβόλαιο οδηγεί στην εύρεση μιας κοινότητας εχούσης στόχο την υπεράσπιση του δόγματος «η ισχύς εν τη ενώσει» με την προστασία των μελών και των αγαθών εκάστου μέλους της, μια κοινότητα όπου ο καθείς μολονότι διαγάγει το βίο του εν τη ενώσει με τους λοιπούς, φέρεται να υπακούει μόνον στον εαυτό του με τη διαφορά όμως ότι είναι το ίδιο ελεύθερος όπως και προ της εν λόγω συμβολαϊκής πράξης. Εν προκειμένω, αξίζει να επισημανθεί η σχετική με την ελευθερία ρήση του αυτοδίδακτου πολίτη της Γενεύης, του πατρός της Γαλλικής επανάστασης Rousseau, ο οποίος λαβών αφορμή από την εκτενή προσέγγιση της φιλοσοφικής έννοιας της ελευθερίας φέρεται ειπών ότι «Ν'απαρνηθείς την ελευθερία σου είναι σαν να απαρνιέσαι την ιδιότητά σου σαν άνθρωπος, τα δικαιώματά της ανθρωπότητας ακόμα και τις υποχρεώσεις σου». Η εν λόγω συμφωνία γίνεται επί ίσοις όροις για άπαντες συμβαλλομένους, οι οποίοι φέρονται να αποδίδουν τα δικαιώματά τους εν συνόλω στην πολιτική κοινότητα. Η γένεση τούτης της κοινότητας εξαλείφει τις επικρατούσες στη φυσική κατάσταση συνθήκες διαγωγής του βίου των δρώντων υποκειμένων και δίδει νέο ρυθμό ροής της ανθρώπινης ζωής. Τοιουτοτρόπως, δημιουργείται η πολιτεία ή με άλλα λόγια το πολιτικό σώμα που τα δρώντα υποκείμενα αποκαλούν άλλοτε κράτος και άλλοτε κυρίαρχο. Οι πολίτες οφείλουν να δρουν βάσει του δεσπόζοντος εν κράτει πλέγματος νόμων κανονιστικού περιεχομένου ώστε να διασφαλίζεται η εύρυθμη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και όχι μόνον.

³⁹ Βλ. Μακφέρσον, Η Ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας, σελ 31.

⁴⁰ Βλ. Ρούσης, σελ 110.

⁴¹ Βλ. Ρούσης, σελ 22.

⁴² Βλ. Ρούσης, σελ 118

⁴³ Βλ. Αγγελίδης, Μανόλης – Γκιούρας, Θανάσης, «Η σημασία της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου» στο «Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους: Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel», Σαββάλας, Αθήνα, σελ 13

Εν συνεχεία, το κοινωνικό συμβόλαιο σηματοδοτεί το πέρασμα του ανθρώπου από τη φυσική στην πολιτική κατάσταση. Εν ολίγοις, ο άνθρωπος χάνει την απεριόριστη φυσική του ελευθερία αλλά κερδίζει την πολιτική του ελευθερία και γίνεται ιδιοκτήτης των όσων κατέχει. Επίσης μια άλλη προσθήκη στα όσα επωφελείται συμβάλλοντας στο κοινωνικό σύμφωνο είναι η ηθική του ελευθερία. Σε γενικές γραμμές, η σημασία του κοινωνικού συμφώνου δύναται να συνοψιστεί ως εξής: «Καθένας μας βάζει από κοινού το πρόσωπό του και όλη του τη δύναμη κάτω από τη διεύθυνση της γενικής θέλησης ..και κάθε μέλος το δεχόμαστε σαν αδιαίρετο κομμάτι του συνόλου⁴⁴».

---

⁴⁴ Βλ. Ρουσσώ, «Το κοινωνικό συμβόλαιο».

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΦΥΣΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΡΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

1.1 Η κλασική και η νεότερη θεωρία περί φυσικού δικαίου

Το φυσικό δίκαιο δεσπάζει στη φιλοσοφική σκέψη τόσο του Thomas Hobbes όσο και του John Locke. Το δίκαιο διακρίνεται σε φυσικό και θετικό. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του φυσικού δικαίου; Σύμφωνα με την θεωρία του φυσικού δικαίου όλοι οι άνθρωποι είναι έλλογα όντα, δηλαδή έχουν προικιστεί με τη λογική, και επίσης βάσει της λογικής οι άνθρωποι δύνανται να γνωρίσουν τις ηθικές αλήθειες, να γνωρίσουν το νόμο της φύσης. Επιπροσθέτως, οι ηθικοί νόμοι που ανακαλύπτονται βάσει της λογικής συνιστούν κανόνες ορθολογικότητας, δηλαδή αποτελούν τμήμα του θείου λόγου ή ενός ορθολογικού σκοπού. Σημειώνεται ότι οι ηθικοί κανόνες είναι καθολικά δεσμευτικές προσταγές ή απαγορεύσεις. Εν τέλει, οι ηθικοί κανόνες ή αρχές είναι προφανείς και η λογική συνιστά μέσο για την απόδειξή τους. Πώς ορίζει ο Locke το φυσικό νόμο; Ο Locke φέρεται ειπών ότι υφίσταται ο νόμος της φύσης « κατά τον οποίον ο άνθρωπος, πέρα από τα καθήκοντα που έχει προς τον εαυτό του, πρέπει να λατρεύει το Θεό, να εξετάζει τα έργα του Θεού και να ζει σε κοινωνία με άλλους ανθρώπους⁴⁵»

Ο Αριστοτέλης επιχειρεί την εν λόγω διμερή διάκριση του δικαίου στο έργο του, «τα Ηθικά Νικομάχεια», σύμφωνα με την οποία «το δε δίκαιο της πόλεως υποδιαιρείται σε φυσικό και νομικό, και φυσικό μεν είναι εκείνο που διαθέτει παντού την ίδια δύναμη και δεν εξαρτάται από τις γνώμες των ανθρώπων, ενώ νομικό είναι εκείνο που αρχικά μεν είναι αδιάφορο αν θα έχει το ένα ή το άλλο περιεχόμενο, παύει όμως να είναι αδιάφορο μόλις τεθεί⁴⁶». Η κλασική θεωρία περί φυσικού δικαίου εκπροσωπείται από τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, Αριστοτέλη και τον Θωμά Ακυνάτη. Ο τελευταίος φέρεται να επιχειρεί μια τριμερή διάκριση του φυσικού δικαίου και την προσθήκη στοιχείων θρησκευτικού περιεχομένου. Σύμφωνα με τον Ακυνάτη, το δίκαιο διακρίνεται σε αιώνιο, φυσικό και ανθρώπινο. Και για τον Αριστοτέλη και για τον Ακυνάτη, η φύση συνιστά οργανική ενότητα και τάξη σκοπών. Συνεπώς κάθε πράγμα έχει το δικό του τέλος, ήτοι το δικό του σκοπό. Πρόκειται λοιπόν για την τελεολογική αντίληψη. Το ύψιστο και υπέρτατο αγαθό για το «πολιτικόν ζώνον» είναι η τελείωση του. Ο άγγλος φιλόσοφος Thomas Hobbes αποτελεί τον εκπρόσωπο της νεότερης θεωρίας περί φυσικού δικαίου. Πού επακριβώς διαφέρει η νεότερη από την κλασική θεωρία περί φυσικού δικαίου; Η ειδοποιός διαφορά έγκειται στον τρόπο που αντιλαμβάνεται τόσο τη φύση όσο και τις σχέσεις ατόμου-πράττοντος υποκειμένου και κοινωνίας⁴⁷. Στον Hobbes παύει να υφίσταται η οργανική σύλληψη της φύσης και υπεισέρχεται το εμπειρικό στοιχείο και η παρατήρηση.

Ο Hobbes εξετάζει τη φύση του μη ενταγμένου στην πολιτεία ανθρώπου με απλές εμπειρικές παρατηρήσεις. Στη φυσική κατάσταση του ανθρώπου επικρατεί το «bellum omnium contra omnes» εξαιτίας του εγωισμού και της πλεονεξίας που διέπει το συμπεριφορικό μοντέλο που υιοθετεί. Μόνο ο φόβος ενός βίαιου θανάτου που επαπειλεί τους ανθρώπους, τους αναγκάζει να οργανωθούν σε μια πολιτεία δικαίου που θα επιτρέψει μια ομαλή κοινωνική συμβίωση; Το κοινωνικό συμβόλαιο συνιστά αμοιβαία δέσμευση των ανθρώπων να συμβιώσουν βάσει ενός θεσμικού πλαισίου, ενός πλέγματος κανόνων δικαίου που θα διέπει τη συμπεριφορά τόσο των δρώντων δυνάμεων όσο και των κοινωνιών ως μεμονωμένων ατόμων. Για τον Hobbes το κοινωνικό συμβόλαιο συνιστά λύση για την αποτροπή του εμφυλίου σπαραγμού ενώ για τον Locke αποτελεί τον αρωγό που θα επιτρέψει την ακώλυτη άσκηση των φυσικών δικαιωμάτων. Στις κοινωνικοσυμβολαϊκές θεωρίες το φυσικό δίκαιο αποδεσμεύεται από τις ενυπάρχουσες σε αυτό ιδέες θρησκευτικής προελεύσεως. Τοιουτοτρόπως επιτυγχάνεται η εκκοσμίκευσή του, η απομάγευσή του καθώς οι άνθρωποι αποφαίνονται και δημιουργούν το δίκαιο που διακρίνεται για την ορθολογικότητά του⁴⁸. Εν τέλει, τα θρησκευτικά κατάλοιπα εξαλείφονται με την εμφάνιση του νομικού θετικισμού, που οδηγεί στην πλήρη εκκοσμίκευση και απομάγευση του δικαίου, δηλαδή των κανόνων δικαίου εν συνόλω.

⁴⁵ Βλ. Πλάγγεσης, Η πολιτική θεωρία του Locke, σελ 136-137.

⁴⁶ Βλ. Σούρλας, Παύλος (1995), «Φυσικό δίκαιο και Νομικός θετικισμός» στο «*Justi atque injusti scientia: Μια εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου*», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, σελ 69.

⁴⁷ Στο ίδιο, σελ 72.

⁴⁸ Στο ίδιο, σελ 74.

1.2 Η κοινωνία του φυσικού δικαίου στον Γκρότιους

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, ο Γκρότιους θεωρείται ιδρυτής της νεότερης παράδοσης του φυσικού δικαίου. Βάσει του έργου του, που φέρει τον τίτλο « Το Δίκαιο του πολέμου και τις ειρήνης», προβαίνει σε ένα πλέγμα ερμηνευτικών διεργασιών του φυσικού δικαίου που διέπει την προπολιτική κοινωνία και το πράττειν των δρώντων. Ο Γκρότιους ορίζει το φυσικό δίκαιο ως εξής: πρόκειται για έναν κανόνα, ο οποίος υπαγορεύεται από την ορθολογικότητα, τον ορθό λόγο και μας επιτρέπει να διακρίνουμε ότι ένα ανθρώπινο διάβημα είναι είτε ηθικώς απαράδεκτο είτε ηθικώς απαραίτητο, αναλόγως με το αν μπορεί να εναρμονιστεί ή όχι με την έλλογη φύση, και ότι ο Θεός, ως δημιουργός της φύσης, προβαίνει είτε στην απαγόρευση ή στην προσταγή της⁴⁹. Εν ολίγοις, ποια εκλαμβάνεται ως η ουσιωδέστερη διαφορά μεταξύ κλασσικού και νεότερου φυσικού δικαίου, σύμφωνα με την οπτική προσέγγισης των πραγμάτων από τον εν λόγω φιλόσοφο;

Καταρχάς, το φυσικό δίκαιο στην περίοδο της Αρχαιότητας λογίζεται ως αντικειμενικό εκ του γεγονότος ότι θεμελιώνεται στην κοσμική φύση, ήτοι την φύση των πραγμάτων. Εν αντιθέσει με το αντικειμενικό δίκαιο, το υποκειμενικό δίκαιο, δηλαδή η νεότερη παράδοση των φυσικοδικαιικών κανόνων, θεμελιώνεται στην ατομική φύση και στο σημείο αυτό έγκειται η διαφορά. Ας προβούμε σε ένα δεύτερο, πολύ απλό αλλά εξίσου σημαντικό με το πρώτο, ερώτημα. Ποια είναι η έννοια του δικαίου; Πως γίνεται αντιληπτό το δίκαιο ως λέξη; Ο Γκρότιους αποδίδει τρεις έννοιες στη λέξη του δικαίου. Εν πρώτοις, δίκαιο είναι οτιδήποτε δεν είναι άδικο και άδικο είναι οτιδήποτε αντίκειται στη φύση ενός κοινωνικού συνόλου, το οποίο απαρτίζεται από έλλογα όντα⁵⁰. Και τι επακριβώς αντιστρατεύεται τη φύση μιας κοινωνίας λογικών ατόμων; Μόνο οτιδήποτε μπορεί να θίξει τα δικαιώματα του άλλου⁵¹.

Συμπερασματικά, το δίκαιο σύμφωνα με την πρώτη έννοια αφορά στην ιδιότητα των πράξεων. Η δεύτερη έννοια του δικαίου δηλώνει μια ιδιότητα προσώπων και σημαίνει ότι καθίσταται εφικτή η εκδήλωση μιας ικανότητας που επιτρέπει η άσκηση ενός συγκεκριμένου δικαιώματος του δρώντος υποκειμένου. Η εν λόγω σημασία του δικαίου συνιστά το γνωστό ως υποκειμενικό δίκαιο, υποκειμενική έννομη τάξη πραγμάτων. Κοντολογίς, η τρίτη σημασία που αποδίδεται στο δίκαιο αφορά στο λεγόμενο αντικειμενικό, πραγματικό δίκαιο και σχετίζεται με έναν νόμο ή μια νόρμα ηθικής συμπεριφοράς, η οποία παραπέμπει στη διενέργεια έντιμων διαβημάτων. Σύμφωνα με την αναλυτική προσέγγιση του Grotius, εν ονόματι αφενός μεν της αρχής της αυτοσυντήρησης, που ταυτίζεται με τον αμιγώς ηθικής φύσεως νόμο, που αφορά στην ατομική ζωή, και αφετέρου δε της αρχής της κοινωνικότητας, που είναι ταυτόσημη με τον νόμο που διέπει τις διαπροσωπικές σχέσεις, το αντικειμενικό δίκαιο ορίζει ως πρόπον και καθήκον όλων τα ατομικά φυσικά δικαιώματα να τυγχάνουν του δέοντος σεβασμού⁵².

Από το θεώρημα της νεότερης παράδοσης του φυσικού δικαίου από τον συγκεκριμένο φιλόσοφο δυνάμεθα να συνάξουμε το εξής συμπέρασμα: το νεότερο φυσικό δίκαιο ενέχει έντονο το στοιχείο της ορθολογικότητας, είναι επιδεκτικό συμπληρωματικών συστημάτων θετικού δικαίου και τονίζει εν πολλοίς τη δύναμη του λόγου των ατόμων είτε ως μονάδες είτε ως σύνολο. Γίνεται αντιληπτό ότι ο εξορθολογισμός του δικαίου θα επιφέρει ως άμεση απόρροια την εκκοσμικέυσή του. Εκκινεί λοιπόν η αυτονόμηση των φυσικοδικαιικών νόμων από το θεϊκό δίκαιο. Ας προσθέσουμε όμως και ένα τελευταίο στοιχείο περί θεϊκού δικαίου. Ο Grotius φέρεται να διακρίνει το θεϊκό δίκαιο ως παροχή του Θεού, του δημιουργού τόσο της ανθρώπινης φύσης όσο και του δικαίου που διέπει τη φύση αλλά και ως υπερφυσική παρέμβαση του Θεού, που καθορίζει τη ροή της ανθρώπινης

⁴⁹ Βλ. Γκρότιους, De jure belli ac pacis, Βιβλίο 1, κεφ 1. παρ 10, 1, σελ 38: περιλαμβάνεται στο θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου, σελ 47.

⁵⁰ Βλ. Άρης Στυλιανός, Γκρότιους : φυσικό δίκαιο και συμβόλαιο, σελ 44-45.

⁵¹ Βλ. Γκρότιους, De jure belli ac pacis, Βιβλίο 1, κεφ.2, παρ 1,6, σελ 52 : περιλαμβάνεται στο θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου, σελ 45.

⁵² Βλ. Άρης Στυλιανού, ό,π, σελ 45-46.

ζωής. Η δεύτερη διάκριση επιδέχεται πρόκρισης καθώς επιτρέπει τη γνωστοποίηση των φυσικών νόμων μέσω της μεθόδου της επαγωγής και την απόδειξη του αληθούς.

1.3 Η έννοια της φυσικής κατάστασης ή της φυσικής κατάστασης της ανθρωπότητας στον Hobbes.

Ο Hobbes, στην προσπάθεια προσέγγισης της ανθρώπινης φύσης, φέρεται να αφαιρεί το άτομο από το κοινωνικό σύνολο, από την κοινωνία. Ο άνθρωπος περιγράφεται ως « αυτοκινούμενο σύστημα αυτοκατευθυνόμενης ύλης εν κινήσει». Γενικότερα, ο Hobbes επιχειρεί ένα φυσιο-ψυχολογικό τρόπο ανάλυσης του ανθρώπου ως κινούμενο σύστημα ύλης. Ο Hobbes εισάγει και εστιάζει στην έννοια της φυσικής κατάστασης ή της φυσικής κατάστασης της ανθρωπότητας. Με την εισαγωγή αυτής της έννοιας τι ακριβώς επιδιώκει να φωτογραφίσει ο εν λόγω στοχαστής; Στη συγκεκριμένη έννοια αντικατοπτρίζεται το συμπεριφορικό μοντέλο που υιοθετούν κατ'ανάγκη τα ανθρώπινα όντα ελλείψει εξουσίας, και έννομης τάξης πραγμάτων εν γένει, ικανής για την άσκηση ελέγχου και την επιβολή ενός νόμου ή ενός συμβολαίου⁵³.

Ωστόσο, προκειμένου να προσεγγίσουμε με μεγαλύτερη σαφήνεια την έννοια της φυσικής κατάστασης, οφείλουμε να έχουμε ως σημείο εκκίνησης τον ορισμό που δίδει ο θεωρητικός. Και φυσικά ο ορισμός θα προσδώσει την ικανότητα στον αναγνώστη να κρίνει την συναγωγή των εκάστοτε συμπερασμάτων αναφορικά με το προς ανάλυση θέμα μας. Συνεπώς, ως φυσική κατάσταση ορίζεται η « βαθμίδα που προηγείται άμεσα από την απόδειξη για την αναγκαιότητα ενός κυρίαρχου ικανού να εμπνεύσει δέος σε κάθε άτομο». Δηλαδή, απουσία ενός εξουσιαστικού μηχανισμού, τα άτομα προσπαθούν να κυριαρχήσουν το ένα πάνω στο άλλο. Η κατάσταση την οποία βιώνουν σε καθημερινή βάση είναι μια αέναη πάλη μεταξύ των κοινωνιών. Στην ανθρώπινη συμπεριφορά εν προκειμένω παρουσιάζονται έντονα και ευδιάκριτα ψήγματα ατομικισμού και φιλοτομαρισμού. Ανάγκη πρωτεύουσας σημασίας είναι η ατομική προστασία από όλους εκείνους τους κινδύνους που ελλοχεύουν ανά πάσα στιγμή. Εν ολίγοις, στο *Leviathan* ο Hobbes διατείνεται ότι η φυσική κατάσταση είναι μια « επαγωγή που γίνεται με αφετηρία τα ανθρώπινα πάθη» και απεικονίζει τον τρόπο με τον οποίο θα ενεργούσαν αναγκαστικά τα άτομα απουσία μιας εξουσιαστικής μηχανής.

Ο Hobbes επεδίωξε να πείσει με τα έργα του τους ανθρώπους που ζούσαν ήδη σε ατελώς κυρίαρχα κράτη, ότι έπρεπε να αποδεχτούν πλήρη υποχρέωση απέναντι σε έναν κυρίαρχο, καθιστώντας τοιουτοτρόπως ένα τέλειο κυρίαρχο κράτος. Με ποιους τρόπους όμως επιτυγχάνεται η εν λόγω τέλεια κυριαρχία; Επιτυγχάνεται είτε με κατάκτηση είτε με θέσπιση. Δηλαδή στην πρώτη περίπτωση κάποιο άτομο ή μια ομάδα ατόμων κατακτά και κυριαρχεί, επιβάλλοντας ένα καθεστώς υποταγής των κατοίκων των κατακτηθέντων εδαφών στον εκάστοτε κυρίαρχο. Στη δεύτερη περίπτωση, τα άτομα αποφασίζουν μετά από συμφωνία μεταξύ τους, ήτοι με ένα συμβόλαιο, να εκχωρήσουν τη φυσική τους εξουσία σε κάποιον κυρίαρχο, σε κάποιον ηγεμόνα.

Όπως γίνεται αντιληπτό, σε όλη τη φιλολογία γύρω από τον Hobbes, η έννοια της φυσικής κατάστασης βρίσκεται στο επίκεντρο. Ο Hobbes τονίζει ότι με την άρση κάθε νομικού και συμβασιακού καταναγκασμού τα άτομα δεν είναι υποτελείς μιας εξουσίας και κατά συνέπεια βρίσκονται σε μια κτηνώδη κατάσταση, ή με άλλα λόγια σε μια περίοδο ή κατάσταση πολέμου. Στην πλήρη φυσική κατάσταση των ατόμων ή στην λεγόμενη κατάσταση πολέμου, εντοπίζονται τρεις αιτίες που οδηγούν τους κοινωνούς σε πεδία διαμάχης και οξείας αντιπαράθεσης μεταξύ τους. Τα αίτια που προκαλούν αυτή την οξυθυμη κατάσταση πραγμάτων είναι ο ανταγωνισμός, η δυσπιστία και η δόξα.

Εν τέλει, αξίζει να σημειωθεί ότι στο έργο του «*Λεβιάθαν*» ο Hobbes πραγματώνει μια διάκριση μεταξύ της φυσικής κατάστασης του ανθρώπου και της κατάστασης πολέμου.

⁵³ Βλ. Macpherson, C.B (1986), «*Ατομικισμός και ιδιοκτησία: Η πολιτική θεωρία του πρώιμου φιλελευθερισμού από τον Hobbes έως τον Locke*», Γνώση, Αθήνα, σελ 37.

Συγκεκριμένα η φυσική κατάσταση του ανθρώπου είναι κατάσταση στην οποία βρίσκονται τα άτομα ή προς την οποία τείνουν σε κάθε περίπτωση εξαιτίας της φύσης τους, είτε ζουν είτε δεν ζουν σε πολιτική κοινωνία ενώ η κατάσταση πολέμου είναι η κατάσταση που επακολουθεί ελλείψει κοινής εξουσίας ή που επακολουθεί όταν κατά τεκμήριο αίρεται η εξουσία.

1.4 Τα εκπορευόμενα από το φυσικό δίκαιο δικαιώματα της ισότητας και της ελευθερίας στους Hobbes και Locke

1.4.1 Το ατομικό φυσικό δικαίωμα της ισότητας στον Hobbes

Η ισότητα στον Hobbes αφορά αφενός στην ισότητα της ικανότητας και αφετέρου στην ισότητα της προσδοκίας ικανοποίησης των αναγκών. Τόσο το ένα είδος όσο και το άλλο συνεπάγεται ισότητα δικαιωμάτων. Κατά την χομπσιανή αντίληψη, τα άτομα μπορεί να μην χαρακτηρίζονται από απολύτως ίσες ικανότητες αλλά είναι απόλυτα ίσα μεταξύ τους, λαμβάνοντας υπόψη της αναγραφόμενης στο Λεβιάθαν χομπσιανής ρήσης « ο πιο αδύνατος έχει αρκετή δύναμη ώστε να σκοτώσει τον πιο δυνατό»⁵⁴. Επί παραδείγματι, γίνεται αντιληπτό, ότι η καταστροφή της δύναμης του ισχυρότερου δε συνιστά προϋπόθεση της σωματικής ρώμης του φερόμενου ως αντιπάλου. Το εν λόγω παράδειγμα αλλά και η χομπσιανή αντίληψη εκπέμπουν την ύπαρξη της ηθικής ισότητας μεταξύ των κοινωνιών.

Κατά τον Hobbes, τον θεωρητικό του φυσικού δικαίου, από την εμπράγματη ισότητα εκπορεύεται μια γενική ισότητα δικαιωμάτων, από την οποία απουσιάζουν αξιολογικές κρίσεις και ηθικά αξιώματα. Τι ακριβώς σημαίνει αυτό; Τι εννοεί ο Hobbes; Θέλει απλώς να καταστήσει σαφές ότι οι άνθρωποι υποχρεούνται να αποδεχθούν τη μεταξύ τους ισότητα, ότι δεν υφίσταται λόγος για να θεωρεί κάποιος τον εαυτό του ανώτερο από τα άλλα μέλη της κοινωνίας και, τέλος, ουδείς, δύναται να διεκδικήσει οποιοδήποτε προνόμιο έναντι ενός άλλου συνανθρώπου του. Εν συνεχεία, το δεύτερο είδος ισότητας αφορά στην ισότητα προσδοκίας ικανοποίησης των ατομικών αναγκών. Το εν λόγω είδος εμφανίζεται στο Λεβιάθαν του Hobbes ως άμεση απόρροια του πρώτου είδους. Συγκεκριμένα, ο θεωρητικός διατείνεται ότι από το συγκεκριμένο είδος ισότητας των ικανοτήτων απορρέει η ισότητα ελπίδας επίτευξης των εκάστοτε τιθέμενων ατομικών επιδιώξεων.

Ο Hobbes αποφαίνεται ότι στο εμπράγματο αξίωμα συμπεριλαμβάνεται το δικαίωμα αυτοπροστασίας, η ισότητα του δικαιώματος στη ζωή. Ο άνθρωπος εκ φύσεως φέρεται να επιθυμεί το *bonum sibi* και να αποφεύγει οτιδήποτε βλαβερό και το θάνατο ακόμη περισσότερο⁵⁵. Συνεπώς, προκειμένου κάποιος να προστατεύσει τη ζωή του δεν είναι καθόλου κατακριτέα η επιστράτευση όλων των μέσων και των προσπαθειών από μέρους του. Το δικαίωμα στη ζωή το παράγει ο Hobbes από το γεγονός ότι κάθε άτομο έχει ανάγκες⁵⁶. Εάν λάβουμε υπόψη το αρχικό αξίωμα του Hobbes, ήτοι το αξίωμα του μηχανιστικού υλισμού, σύμφωνα με τα οποία οι άνθρωποι είναι υλικά σώματα εν κινήσει, δυνάμεθα να πούμε ότι όλα τα άτομα έχουν την ανάγκη να κινούνται και κατά συνέπεια, σύμφωνα με την χομπσιανή αντίληψη, η ισότητα ανάγκης συνεχούς κίνησης συνεπάγεται ισότητα του δικαιώματος εν γένει.

1.4.2 Το δικαίωμα της ισότητας και της ελευθερίας στον John Locke.

Άραγε ποια γνώμη εξέφερε ο άγγλος φιλόσοφος αναφορικά με την έννοια της φυσικής κατάστασης εντρυφώντας στις επικρατούσες στο προπολιτικό κοινωνικό γίγνεσθαι συνθήκες; Ο John Locke ισχυρίζεται ότι η φυσική κατάσταση του ανθρώπου είναι εν μέρει ιστορική και εν

⁵⁴ Βλ. Λεβιάθαν, κεφ 13, σελ 94.

⁵⁵ Βλ. Μακφέρσον, σελ 108.

⁵⁶ Βλ. Μακφέρσον, σελ 109

μέρει λογική κατάσταση πραγμάτων⁵⁷. Εν προκειμένω, αξίζει να λεχθεί ό,τι γράφει επί τούτου ο φιλόσοφος στο βιβλίο του « Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως»: « Είναι σαφές ότι ποτέ δεν υπήρξε ούτε θα υπάρξει κόσμος χωρίς κάποιους ανθρώπους που να βρίσκονται σε φυσική κατάσταση⁵⁸». Εξ ου και η άποψη του Locke, η οποία θέλει τον άνθρωπο να υφίσταται σε φυσική κατάσταση εκ του γεγονότος και μόνο πως είναι άνθρωπος. Ας δούμε όμως πως ορίζει ο Locke τη φυσική κατάσταση. Η φυσική κατάσταση είναι « μια κατάσταση απόλυτης ελευθερίας στον καθορισμό των πράξεων και στη διάθεση των υπαρχόντων και των προσώπων τους, όπως ο καθένας θεωρεί σωστό, μέσα στα όρια του νόμου της φύσης, χωρίς να ζητούν την άδεια ή να εξαρτούνται απ'τη βούληση οποιουδήποτε άλλου ανθρώπου⁵⁹». Εν συνεχεία, η φυσική κατάσταση είναι η κατάσταση της πλήρους ατομικής ελευθερίας⁶⁰, στην οποία ο άνθρωπος δύναται να απολαύσει όλα τα δικαιώματα και να καρπωθεί όλες τις προνομίες, που απορρέουν από το φυσικό δίκαιο. Πρόκειται για μια κατάσταση όπου ο άνθρωπος προσπαθεί να διατηρήσει τα περιουσιακά του στοιχεία, όντας τόσο κριτής όσο και εκτελεστής του φυσικού δικαίου.

Οι άνθρωποι στη φυσική τους κατάσταση, δίχως να υποτάσσονται σε κάποια εξουσία, δρουν βάσει των δικών τους επιλογών. Δηλαδή, το ελεύθερο πράττειν είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της φυσικής κατάστασης. Τι λόγια ειπώθηκαν από τον εμπειριστή φιλόσοφο εν ονόματι του φυσικοδικαιικού ελεύθερου πράττειν; Τάδε έφη ο Locke περί ελευθερίας: «Όλοι οι άνθρωποι, όπως έχει δείχθει είναι εκ φύσεως ελεύθεροι...Γεννιόμαστε ελεύθεροι και έλλογοι, όχι όμως με την έννοια ότι εξαρχής ασκούμε αυτές τις δυο ιδιότητες: η ηλικία που φέρνει τη μια, φέρνει και την άλλη...Ο άνθρωπος γεννιέται, όπως αποδείχθηκε με δικαίωμα τέλειας ελευθερίας⁶¹». Από τα προαναφερθέντα λόγια δυνάμεθα να συνάξουμε το ότι η ελευθερία είναι γενέθλιος κατάσταση του ανθρώπου. Που συνίσταται η ελευθερία του δρώντος; « Η φυσική ελευθερία του ανθρώπου συνίσταται στο να είναι απαλλαγμένος από οποιαδήποτε επίγεια ανώτερη αρχή και στο να μην υπόκειται στη βούληση ή τη νομοθετική εξουσία (άλλου) ανθρώπου, αλλά να έχει ως μόνο γνώμονα των πράξεών του τον νόμο της φύσης⁶²». Σχολιάζοντας τον ορισμό η φυσική ελευθερία δεν τίθεται υπό καθεστώς περιορισμού από κάποιον παράγοντα, πλην του νόμου της φύσης. Τα άτομα δρουν απουσία οποιουδήποτε εξουσιαστικού παράγοντα. Αξίζει να σημειωθεί ότι για τον Fox Bourne, η παρακάτω περί ελευθερίας ρήση αποτελεί την πεμπτουσία της σκέψης του Locke: « Απόλυτη ελευθερία, δίκαιη και γνήσια ελευθερία , ίση και αμερόληπτη ελευθερία είναι εκείνο που χρειαζόμαστε⁶³». Η κωδικοποίηση του θεωρήματός του περί ελεύθερου πράττειν επιτυγχάνεται στα περί ανοχής κείμενά του. Και αναρωτιέται ο τάδε ή ο δείνα αναγνώστης: τι μπορεί να είναι εκ διαμέτρου αντίθετο με την ελευθερία; Το καθεστώς της δουλείας φυσικά. Στη «Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως», ο Locke φέρεται ειπών ότι « η δουλεία αποτελεί για τον άνθρωπο μια κατάσταση τόσο ευτελή, τόσο άθλια και τόσο αντίθετη με τη μεγάθυμη ιδιοσυγκρασία και το θάρρος του έθνους μας ⁶⁴». Στη φυσική κατάσταση δεν υφίστανται σχέσεις υποταγής και υποδούλωσης. Δεν υφίσταται εν γένει υπεροχή η δικαιοδοσία του ενός επί του άλλου.

Εκτός από την απόλυτη ελευθερία των ανθρώπων, το καθεστώς της απολύτου ισότητας διέπει τη φυσικοδικαιική κοινωνία. Σύμφωνα με τον Hooker, η ισότητα συνιστά θεμέλιο της υποχρέωσης αμοιβαίας αγάπης μεταξύ των ανθρώπων, από το οποίο συνάγονται οι μείζονος σημασίας αρχές της δικαιοσύνης και της ευσπλαχνίας. Στο σημείο αυτό, πολύ εύστοχο θα ήταν να θέσουμε το εξής σημαντικό ερώτημα: μπορεί η εν λόγω φυσικοδικαιική ελευθερία να λάβει και διαστάσεις ασυδοσίας; Κι αν όχι, τι επακριβώς αναχαιτίζει την εξέλιξη αυτή; Εν προκειμένο

⁵⁷ Βλ. Στυλιανός, Η φυσική κατάσταση, σελ 128.

⁵⁸ Βλ. Locke, John (1990), «Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως: Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας», Γνώση, Αθήνα, σελ 90.

⁵⁹ Βλ. Locke, Περί της φυσικής καταστάσεως, σελ 83.

⁶⁰ Βλ. Στυλιανός, Εισαγωγή, σελ 27.

⁶¹ Βλ. Στυλιανός, Η φυσική κατάσταση, σελ 131.

⁶² Βλ. Locke, Περί δουλείας, σελ 99.

⁶³ Βλ. Locke, Εισαγωγή, σελ 20.

⁶⁴ Βλ. Locke, όπ.π

φράση-κλειδί στην απάντησή του ως άνω ερωτήματος τίθεται ο νόμος της φύσης. Ποιος είναι ο νόμος της φύσης και που επακριβώς στοχεύει; Αμφότερες η ελευθερία και η ισότητα συνιστούν δικαιώματα που απολαύουν οι άνθρωποι εντός των ορίων που θέτει ο νόμος της φύσης. Ο νόμος της φύσης οριοθετεί το επιτρεπτό και μη επιτρεπτό πράττειν.

Οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι να διαθέτουν το πρόσωπο και τα υπάρχοντά τους ως θέλουν, αλλά δεν έχουν κανένα δικαίωμα να προκαλέσουν βλάβη είτε στον ίδιο τους τον εαυτό είτε στους συνανθρώπους του, εκτός κι αν απειλείται η ίδια του η ζωή και κατά συνέπεια φέρεται να τηρεί στάση αμύνης. Ο φυσικός νόμος αποτελεί δέσμευση για άπαντες. Ο φυσικός νόμος ταυτίζεται με το λόγο, από τον οποίο απορρέει ότι ουδείς δικαιούται να προβεί σε βλαβερά διαβήματα για τη ζωή, την υγεία, την ανεξαρτησία και τα υπάρχοντα των άλλων, λαμβάνοντας υπόψη το καθεστώς ελευθερίας και ισότητας που διέπει τους ανθρώπους. Η διαδικασία εφαρμογής του συγκεκριμένου νόμου επαφίεται στα χέρια και την κρίση των ατόμων. Ο φυσικός νόμος δεν υφίσταται επί ματαιά αλλά επιτρέπει στον τάδε ή τον δείνα άνθρωπο, του οποίου έχει θιγεί οιαδήποτε αξία που προαναφέρθηκε, να τιμωρήσει τον παραβάτη για τη διενέργεια ενός αδικήματος, που προκάλεσε ζημία οιαδήποτε κόστους. Εν ολίγοις, ο καθείς δικαιούται να τιμωρεί τους φερόμενους ως παραβάτες και να επιβάλλει το νόμο της φύσης.

Εν προκειμένω, τι είδους τιμωρία δύναται να επιβάλλει ο αδικηθείς στον αδικούντα; Κατά πόσο επηρεάζεται η ποινή από τις παραμέτρους της υπερβολής και του εξημμένου πάθους, που απορρέει από το άτομο που έχει υποστεί το αδίκημα; Δηλαδή, υπάρχει το ενδεχόμενο η φιλαυτία, η παραφορά, το πάθος για εκδίκηση και ο υπέρμετρος εγωισμός να οδηγήσει στη λήψη μεροληπτικών αποφάσεων ως προς τον τρόπο με τον οποίο θα τιμωρηθεί το αδίκημα; Το θύμα δικαιούται να τιμωρήσει το δράστη ως θέλει, ώστε να λάβει ηθική ικανοποίηση με την ποινή που του επιβάλλει; Φυσικά και όχι! Εδώ ακριβώς υπεισέρχεται ο νόμος της φύσης που προβλέπει τι μέλλει γενέσθαι επί τούτου του θέματος. Η εκάστοτε ποινή δεοντολογικά είναι προϊόν ορθολογικότητας και συνείδησης. Για να θεωρηθεί νόμιμη η πρόκληση βλάβης σε κάποιον, ως ενέργεια τιμωρίας, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη δυο βασικές συνιστώσες: αφενός η ποινή να είναι ανάλογη του αδικήματος και από την άλλη, να επαρκεί ούτως ώστε να επανορθώσει την όχληση και την αδικία που προκλήθηκε και να αποτρέψει το ενδεχόμενο επανάληψης της εν λόγω ηθικά επιλήψιμης συμπεριφοράς.

Βάσει των προαναφερθέντων στοιχείων συνάγονται δυο δικαιώματα. Πρώτον, συνάγεται το δικαίωμα επιβολής ποινών για εγκλήματα με στόχο τη συγκράτηση και την αποτροπή μιας ενδεχόμενης επανάληψης του αδικήματος και δεύτερον συνάγεται το δικαίωμα επανόρθωσης του αδικηθέντα, του θύματος που υπέστη την αδικία⁶⁵. Κοντολογίς, ο Hooker εν τω έργω του “Laws of an Ecclesiastical Polity”, διατείνεται ότι το υφιστάμενο πλέγμα των φυσικών νόμων συνιστά δεσμευτική ηθική επιταγή των ανθρώπων, ανεξαρτήτως της ύπαρξης οιασδήποτε σταθερής κοινωνικής σχέσης ή οιασδήποτε επίσημου συμφώνου ως προς τον τρόπο, με τον οποίο θα συμπεριφέρονται μεταξύ τους, γιατί οι άνθρωποι δεν δύνανται να παράσχουν στους εαυτούς τους μια ζωή που θα τηρεί τους όρους της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, λαμβάνοντας υπόψη την επαρκή παρακαταθήκη των αγαθών, τα οποία είναι άκρως χρήζοντα για την καθημερινή αξιοπρεπή επιβίωσή τους. Κατά συνέπεια, τα μοναχικά και απομονωμένα άτομα σπεύδουν προς αναζήτηση της κοινωνίας και των κοινωνιών εν γένει, ώστε να καλύψουν τις υφισταμένες ανάγκες τους⁶⁶.

Η συμβίωση των ανθρώπων ελλείπει εξουσίας αντικατοπτρίζει τη φυσική κατάσταση, στην οποία βρίσκονται. Κατά τον Locke, υπάρχει το πιθανό ενδεχόμενο η φυσική κατάσταση να εκφυλιστεί σε πόλεμο. Τι ακριβώς σημαίνει η κατάσταση πολέμου; Πώς την ορίζει ο Locke; Κατ’ακρίβεια η κατάσταση πολέμου είναι «η βία ή η δεδηλωμένη πρόθεση για χρήση της εναντίον κάποιου άλλου, σε περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει ένας κοινός κυρίαρχος επί της γης, στον οποίον να μπορεί να προσφύγει κανείς για ανακούφιση⁶⁷». Δηλαδή η κατάσταση πολέμου είναι η βία ή η

⁶⁵ Βλ. Locke, Περί της φυσικής καταστάσεως, σελ 87.

⁶⁶ Στο ίδιο, σελ 91.

⁶⁷ Βλ. Locke, Περί της καταστάσεως πολέμου, σελ 95.

δηλωμένη πρόθεση βίας, που ασκείται εναντίον κάποιου άλλου. Μια κατάσταση με πρυτάνεις την εχθρότητα και τον όλεθρο! Εν συνεχεία, εμπόλεμη σχέση φέρεται να αναπτύσσει όποιος επιχειρεί να περιαγάγει κάποιον άλλον υπό την απόλυτο εξουσία του, εκδηλώνοντας τοιουτοτρόπως επιθυμία επιβουλής κατά της ζωής του συνανθρώπου του. Από τον ορισμό της εμπόλεμης κατάστασης καθίσταται εφικτό να συνάξουμε δυο δικαιώματα του ατόμου, το μεν δικαίωμα της αυτοάμυνας και το δε δικαίωμα του πολέμου.

Εν τέλει, πότε μια κατάσταση πολέμου στη φυσικοδικαιική κοινωνία μπορεί να λάβει τέλος; Η κατάσταση πολέμου στην προπολιτική κοινωνία του φυσικού δικαίου συνεχίζεται μέχρι τελικής εξόντωσης του προκαλούντος το αδίκημα από τον αθώο συμμετέχοντα στην εμπόλεμη κατάσταση, ήτοι το θύμα. Διαφορετικά, η κατάσταση πολέμου θεωρείται λήξασα από τη στιγμή που ο φερόμενος ως δράστης δείχνει μετάνοια, προτείνει ειρήνη και συμφιλίωση με το θύμα αλλά και εκφράζει την επιθυμία του για επανόρθωση. Η πρόταση του Locke, πανάκεια και θεραπαινίδα για την αντιμετώπιση της καταστάσεως πολέμου, είναι η ένωση των ατόμων σε πολιτική κοινωνία, στην οποία ένα σύστημα νομών και νόμων θα έχει ρυθμιστική λειτουργία στις μεταξύ τους αναπτυσσόμενες σχέσεις εξουσίας. Επίσης, φαίνεται πως με τον τρόπο αυτό παύει η φυσική εξουσία του ατόμου να εκτελεί τους φυσικοδικαιικούς κανόνες από τη στιγμή της εναπόθεσης του εν λόγω δικαιώματος στον κυρίαρχο, ο οποίος είναι είτε άτομο είτε συνέλευση.

1.5 Η φυσική κατάσταση στον Rousseau: ελευθερία – ανεξαρτησία – ισότητα

Σε γενικές γραμμές για τους θεωρητικούς του φυσικού δικαίου η φυσική κατάσταση συνιστά κατάσταση ανεξαρτησίας και ισότητας. Στη φυσική κατάσταση θεμελιώνεται η αρχή, σύμφωνα με το περιεχόμενο της οποίας, οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι. Από τη φυσική κατάσταση απουσιάζει κάθε μορφή εξουσίας και η φύση νοείται ως τόπος ισότητας και ελευθερίας. Ποια η θέση του πολίτη της Γενεύης και θεωρητικού της Γαλλικής επανάστασης; Σε ποια σημεία φέρεται να ομοφωνεί με τους Hobbes και Locke και σε ποια αντιπαράκειται, αν αντιπαράκειται; Ίδωμεν οσονούπω. Ο Rousseau επιχειρεί εν τω έργω του πολλαπλές αναφορές στη φύση. Διαρκούντος του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα στη γενέτειρα του, την Ελβετία, η φύση ως έννοια λαμβάνει μεγάλη σημασία. Και για να μιλήσουμε με παραδείγματα ώστε να φωτογραφίσουμε καταστάσεις, άξιο μνείας καθίσταται το εξής ρηθέν: «Η φύση των Άλπεων, λένε, είναι η “αληθινή Ελβετία”, η πηγή όλων των αστικών αρετών, το λίκνο των ηρώων, ο ναός της ελευθερίας»⁶⁸. Ο Rousseau ισχυρίζεται ότι η φυσική κατάσταση δεν υπάρχει, δεν υπήρξε και πιθανότατα να μην υπήρξε ποτέ. Αντιρρήσεις φέρεται να διατυπώνει σχετικά με την άποψη που θέλει τη φυσική κατάσταση να συνιστά αίτιο και εξηγητική αρχή της γένεσης της κοινωνίας, της γένεσης του αστικού κράτους. Κατά αυτόν τον τρόπο τίθεται υπό αμφισβήτηση ένα από τα βασικά θεμέλια του φυσικού δικαίου. Επιπροσθέτως, ο εν λόγω φιλόσοφος συνδέει τη φύση με την κοινωνία και συγκεκριμένα διατείνεται ότι ο φυσικός άνθρωπος που ζει στη φυσική κατάσταση διαφέρει εν πολλοίς από τον φυσικό άνθρωπο που ζει σε κοινωνία. Διαχωρίζει τρόπον τινά τη φυσική κατάσταση από την ανθρώπινη φύση εντός της κοινωνικής σφαίρας. Εν ολίγοις επισημαίνει δυο έννοιες της φύσης, τη μεν φυσική κατάσταση και τη δε ανθρώπινη φύση στην κοινωνία⁶⁹.

Bellum omnium contra omnes: μια άποψη που διχάζει τους Hobbes και Rousseau. Πέπλο διχασμού, λοιπόν, φαίνεται πως πλανάται στα μονοπάτια της σκέψης των! Ποια συμπεράσματα κατορθώνουν να συνάξουν και με ποια επιχειρηματολογική πολιτική σπεύδουν να τεκμηριώσουν τα θεωρητικά τους οικοδομήματα; Ο άνθρωπος που ζει στην πρωτόγονη κοινωνία, ο άνθρωπος της φύσης, δεν είναι αδύναμος ή ισχυρός, ελεύθερος ή εξαρτημένος, καλός ή κακός και δεν καθίσταται εφικτό η λογική να είναι πρύτανις των διαβημάτων του βίου του, εκ του γεγονότος ότι

⁶⁸ Βλ. Benrubi, *Annales de la societe de J.-J. Rousseau*, 1912, σελ 173 : περιλαμβάνεται στο: Βασιλική Γρηγοροπούλου, « Από την ανισότητα στην ελευθερία; Ζητήματα θεμελίωσης της πολιτικής θεωρίας» στο Αγωγή και πολιτική στον Ρουσσώ, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002, σελ 56.

⁶⁹ Βλ. Γρηγοροπούλου, « Από την ανισότητα στην ελευθερία; Ζητήματα θεμελίωσης της πολιτικής θεωρίας», σελ 58.

ζει σε μια κατάσταση παντελούς αδιαφορίας⁷⁰. Η εν λόγω κατάσταση διαφέρει παντελώς από την κατάσταση πολιτισμού. Η εισαγωγή της ως άνω ρουσσωικής υπόθεσης περί φυσικής κατάστασης αντιστρατεύεται κατά πολύ τη φυσική κοινωνικότητα των ανθρώπων, μια έννοια που εισήχθη στα αναλυτικά και εξηγητικά σχήματα των θεωρητικών της φυσικοδικαιικής κοινωνίας. Το συγκεκριμένο σκέπτεσθαι του Rousseau αντιτίθεται επίσης στην αντίληψη που πηγάζει από το χομπσιανό μοντέλο, σύμφωνα με την οποία η φυσική κατάσταση των πρωτόγονων ανθρώπων χαρακτηρίζεται από εγωιστικά πάθη και συγκρουσιακές καταστάσεις, οι οποίες ενέχουν έντονο το στοιχείο της αγριότητας και της βαρβαρότητας. Εν ολίγοις, ο Rousseau θέτει υπό αμφισβήτηση την περί κοινωνικής φύσεως αριστοτέλεια παράδοση και αντιτίθεται στην υπόθεση της εγγενούς επιθετικότητας που χαρακτηρίζει τη φυσική κατάσταση του Hobbes. Η φυσική κατάσταση στον Hobbes γίνεται αντιληπτή ως κοινωνικό φαινόμενο υπό το πρίσμα της ρήσης « πόλεμος όλων εναντίον όλων», εκδοχή που καταρρίπτει ο Rousseau ισχυριζόμενος ότι οι άνθρωποι στη φυσική κατάσταση έρχονται αντιμέτωποι με το καθεστώς της απομόνωσης. Για τον Rousseau οι ρήξεις, οι έχθρες και τα πάθη γεννιούνται με την ανάπτυξη των σχέσεων. Οι άνθρωποι δεν είναι εκ φύσεως εχθροί και ούτε γίνονται χωρίς τη σύναψη σταθερών σχέσεων μεταξύ τους. Ένας άνθρωπος δεν δύναται εκ φύσεως να θέλει να καταστρέψει έναν συνάνθρωπό του. Επιπλέον, ο Rousseau φέρεται να προσάπτει στο Hobbes ότι αναμειγνύει το αίτιο με το αιτιατό, τον άνθρωπο της πρωτόγονης κοινωνίας με τον πολιτισμένο.

Συνοψίζοντας, όσον αφορά την έννοια της ελευθερίας στον Rousseau, ας συγκρατήσουμε τα εξής λόγια του: « Ο άνθρωπος γεννήθηκε ελεύθερος και παντού βρίσκεται αλυσοδεμένος. Κι όποιος πιστεύει ότι είναι κύριος των άλλων δεν είναι λιγότερο δούλος.....όσο ένας λαός αναγκάζεται να υπακούει και δεν αντιδρά, καλώς πράττει...αλλά μόλις βρει τη δύναμη να αποτινάξει το ζυγό και το πραγματοποιεί, πράττει ακόμη καλύτερα. Διότι ανακτώντας την ελευθερία του με τη χρήση του ίδιου δικαιώματος με το οποίο του την αφείρεσαν, είτε ο λαός δικαιούται να την ανακτήσει, είτε όσοι του την αφείρεσαν δεν είχαν αυτό το δικαίωμα⁷¹».

---

⁷⁰ Βλ. Ρουσσώ, Η προέλευση της ανισότητας : η ιστορική αρχή της κοινωνίας, σελ 253.

⁷¹ Βλ. Ρουσσώ, Θέμα του πρώτου βιβλίου, σελ 48.

1.6 Η συναγωγή των νόμων της φύσης

Το *ius naturale*, ήτοι το φυσικό δικαίωμα του ανθρώπου, είναι η ελεύθερη χρήση της ισχύος του, κατά τη θέλησή του πάντα, προκειμένου να συντηρηθεί και να εξαντλήσει τη φυσιολογική διάρκεια του βίου του⁷². Το *lex naturalis*, δηλαδή ο νόμος της φύσης, συνιστά μια εντολή ή έναν γενικό κανόνα – προϊόν του Λόγου, άρα ορθολογική κατασκευή, που θα αποτρέψει κάθε ανθρώπινη πράξη καταστροφική για την ίδια τη φύση του ανθρώπου, για την ίδια τη ζωή του. Βέβαια, δεν είναι λίγοι εκείνοι που συγχέουν εν πολλοίς τις δυο έννοιες *lex naturalis* και *ius naturale*. Πού έγκειται συνεπώς η διαφορά μεταξύ τους; Η ειδοποιός διαφορά μεταξύ τους είναι ότι το *ius naturale* συνίσταται στην ελευθερία του πράττειν ή του απέχειν, ενώ ο γενικός κανών, το *lex naturalis*, ο νόμος ορίζει ή επιβάλλει ένα από τα δυο.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι η φυσική κατάσταση του ανθρώπου συνιστά φωτογραφία του *bellum omnium contra omnes*, συνάγεται ο πρώτος θεμελιακός νόμος της φύσης, σύμφωνα με τον οποίο ο άνθρωπος οφείλει να επιδιώκει και να συνδράμει στη διατήρηση μιας ειρηνικής κατάστασης πραγμάτων. Ωστόσο, εάν δεν μπορεί να επιτευχθεί η ειρήνευση, τότε ο καθείς πρέπει να αμυνθεί κάνοντας χρήση όλων των δυνατών μέσων⁷³. Εν συνεχεία, σύμφωνα με την συναγωγή του δευτέρου φυσικού νόμου: ο άνθρωπος πρέπει να δείχνει προθυμία παραίτησης από το φυσικό δικαίωμα « όλων πάνω σε όλα», για τόσο χρονικό διάστημα όσο απαιτεί αφενός η ειρήνη και αφετέρου η αυτοάμυνά του. Οι άνθρωποι πρέπει να απεμπολήσουν το εν λόγω φυσικό τους δικαίωμα, προκειμένου να αποτραπεί η εμπόλεμη και συγκρουσιακή κατάσταση πραγμάτων. Συνεπώς οι κοινωνικοί οφείλουν να μεταβιβάσουν σε έναν πολιτικά κυρίαρχο τα δικαιώματά τους, ούτως ώστε να επιφέρουν ειρήνη μεταξύ τους και ομαλή συμβίωση, απομακρύνοντας το ενδεχόμενο ανάπτυξης γόνιμου για συγκρούσεις εδάφους. Εν προκειμένω, η μεταβίβαση δικαιωμάτων επιτυγχάνεται μέσω της σύναψης ενός συμβολαίου.

Στην παρούσα φάση συνάγεται ο τρίτος νόμος της φύσης, το περιεχόμενο του οποίου τονίζει τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της τήρησης των συμβάσεων από τους εκάστοτε συμβαλλόμενους⁷⁴. Ο συγκεκριμένος φυσικός νόμος συνιστά θεμέλιο και απαρχή της δικαιοσύνης, που πρέπει ως αρχή να διέπει το κοινωνικό σύστημα και τα μέλη του. Οι κοινωνικοί, προκειμένου να μην παραβιάσουν την τήρηση των συμβάσεων, πρέπει να έρθουν αντιμέτωποι με μια εξαναγκαστική εξουσία που θα δώσει το πράσινο φως στη γένεση και τη συγκρότηση της πολιτικής κοινότητας. Η σύσταση μιας πολιτικής εξουσίας στην οποία οι άνθρωποι οφείλουν να ομολογήσουν πλήρη υποταγή, θα επιτρέψει την τήρηση των έγκυρων συμβάσεων, δηλαδή την πραγμάτωση της αρχής της δικαιοσύνης. Επιπροσθέτως, την ίδια στιγμή που δημιουργείται η πολιτική κοινότητα, υπεισέρχεται η έννοια της ιδιοκτησίας⁷⁵, καθώς στη φυσική κατάσταση όλοι έχουν το δικαίωμα σε όλα τα πράγματα και δεν γίνεται λόγος περί ιδιοκτησιακού στοιχείου.

Η έννοια της δικαιοσύνης που αναφέρεται στις πράξεις των ατόμων κατηγοριοποιείται σε ανταλλακτική και διανεμητική⁷⁶. Η ανταλλακτική συνίσταται σε αριθμητική αναλογία ενώ η διανεμητική συνίσταται σε γεωμετρική αναλογία. Ανταλλακτική δικαιοσύνη είναι ο δίκαιος τρόπος ενέργειας των συμβαλλομένων μερών ενώ η διανεμητική δικαιοσύνη είναι η πράξη του ορίζουν τι επακριβώς είναι δίκαιο.

Ο τέταρτος νόμος της φύσης που συνάγεται είναι ότι « όποιος ωφελήθηκε από απλή εύνοια ενός άλλου, προσπαθεί να μη δώσει σε αυτόν τον τελευταίο αφορμή που θα τον έκανε να

⁷² Βλ. Τόμας Χομπς (1989), (μτφρ Πασχαλίδης, Γ – Μεταξόπουλος, Α), « Περί των δυο πρώτων νόμων της φύσης» στο : «*Λεβιάθαν ή ύλη, μορφή και εξουσία μιας εκκλησιαστικής και λαϊκής πολιτικής κοινότητας*», τόμος Α, Γνώση, Αθήνα.

⁷³ Στο ίδιο, σελ 200.

⁷⁴ Στο ίδιο, σελ 213.

⁷⁵ Στο ίδιο, σελ 214.

⁷⁶ Στο ίδιο, σελ 219.

μετανιώσει εύκολα για την καλή προαίρεσή του⁷⁷». Η αγνωμοσύνη μεταφράζεται σε παράβαση του προαναφερθέντα φυσικού νόμου. Επιπλέον, ο πέμπτος νόμος της φύσης είναι η διαλλακτικότητα μεταξύ των κοινωνιών ώστε να επιτευχθεί μια συμβιβαστική κατάσταση προκειμένου να αποφευχθεί η κατάσταση πολέμου. Πρέπει να λεχθεί ότι εξαιτίας της διαφοροτροπίας των ανθρώπινων αισθημάτων, η συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας αντιμετωπίζεται διαφορετικά από τον καθένα. Σύμφωνα με τον έκτο νόμο της φύσης οι άνθρωποι πρέπει να δίδουν συγχώρεση σε όσους τήρησαν μια προσβλητική στάση απέναντι τους αλλά εν καιρώ ήταν ευδιάκριτη στη συμπεριφορά τους η μετάνοια για τις πράξεις τους. Βέβαια πρέπει να υποσχεθούν τη μη επανάληψη τέτοιου είδους πράξεων. Εν ολίγοις, ο νόμος αυτός επιτάσσει την συγχώρεση.

Συνεχίζοντας, συνάγεται ο έβδομος νόμος της φύσης, σύμφωνα με τον οποίο οι άνθρωποι που εκδικούνται πρέπει να ατενίζουν όχι το μέγεθος του παρελθόντος κακού αλλά το μέγεθος του επακολουθόντος καλού. Στην παρούσα φάση υπεισέρχονται οι έννοιες του σωφρονισμού, του παραδειγματισμού και της συμμόρφωσης. Ένας άλλος κανόνας με ισχύ φυσικού νόμου είναι ότι απαγορεύεται η εξύβριση. Πιο συγκεκριμένα, ο όγδοος νόμος της φύσης είναι ότι « δεν πρέπει με έργα, λέξεις, εκφράσεις του προσώπου ή χειρονομίες να εκδηλώνουμε μίσος ή περιφρόνηση για τους άλλους⁷⁸. Επιπρόσθετα, στην αμιγή φυσική κατάσταση του ανθρώπου διακρίνεται η ισότητα των ανθρώπων. Η εν λόγω ισότητα πρέπει να αναγνωρίζεται από όλους. Τοιουτοτρόπως, οι ίσοι άνθρωποι θα συνάψουν επί ίσοις ειρήνη. Από τα προλεγόμενα προκύπτει η συναγωγή του ένατου φυσικού νόμου κατά τον οποίο « κάθε άνθρωπος πρέπει να αναγνωρίζει τον άλλο ως φύσει ίσο με τον ίδιο: η οίηση αποτελεί παράβαση αυτού του κανόνα⁷⁹». Και από τον μόλις προαναφερθέντα νόμο προκύπτει ο δέκατος νόμος της φύσης, κατά τον οποίο τα άτομα δεν πρέπει να απαιτούν για τον εαυτό τους πράγματα που δεν δέχονται να παραχωρηθούν και στους άλλους. Εν τέλει, ο ενδέκατος νόμος της φύσης που προκύπτει είναι ότι οι άνθρωποι δικαιούνται να απολαμβάνουν από κοινού πράγματα των οποίων η διαίρεση καθίσταται φύσει αδύνατη. Η θεωρητική συναγωγή των προαναφερόμενων νόμων της φύσης εν συνόλω αφορά αποκλειστικά και μόνο το θεώρημα της συγκρότησης της πολιτικής κοινωνίας, της πολιτικής κοινότητας, την οποία θα διέπει η θεμελιώδους σημασίας, για την εύρυθμη λειτουργία της, αρχή της δικαιοσύνης.

---

⁷⁷ Στο ίδιο, σελ 220.

⁷⁸ Στο ίδιο, σελ 222.

⁷⁹ Στο ίδιο, σελ 222.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΣΥΝΑΨΗΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ

2.1 Το κοινωνικό συμβόλαιο στο πολιτικό θεώρημα του Hobbes

Στο έργο του, τον Λεβιάθαν, ο Hobbes αποπειράται να συστηματοποιήσει την πολιτική συμπεριφορά του ατόμου χρησιμοποιώντας την επαγωγική λογική καθώς και τους νόμους της κίνησης⁸⁰. Με το συγκεκριμένο έργο προκαλεί επανάσταση στο επιστημονικό πεδίο ερεύνης γιατί αφενός προβαίνει στην εφαρμογή επιστημονικής μεθοδολογίας στον τρόπο, με τον οποίο οι άνθρωποι συμπεριφέρονται και αφετέρου ισχυρίζεται ότι οι ορέξεις και οι αποστροφές καθοδηγούν τα εκούσια ανθρώπινα διαβήματα, άρα για να δύνανται πάντοτε να ικανοποιούν τις επιθυμίες τους αλλά και για να αποφύγουν ταυτοχρόνως τη μεγαλύτερη φοβία τους, ήτοι το ενδεχόμενο ενός ξαφνικού και βίαιου θανάτου, οφείλουν να αναγνωρίσουν το συντομότερο δυνατό, μια αιώνια, κυρίαρχη εξουσία, απέναντι στην οποία ο καθείς εκ των κοινωνών εν συνόλω θα φαντάζει ανίσχυρος. Τούτων λεχθέντων, καθίσταται ευδιάκριτη η ανάγκη να παραχωρηθεί η ατομική εξουσία σε έναν κυρίαρχο. Ο Hobbes φέρεται να υποστηρίζει αυτή του τη θέση με το εγχείρημα της εισαγωγής της λογικής αφαίρεσης της φυσικής κατάστασης.

Με λίγα λόγια, στη φυσική τους κατάσταση οι άνθρωποι εμφορούνται από τάσεις υπερίσχυσης έναντι των άλλων και συνεπώς επιτυγχάνεται το *homo hominī lupus*, προκειμένου να επιτευχθεί η αυτοπροστασία. Η συγκεκριμένη τάξη πραγμάτων καθιστά επιτακτική ανάγκη την επιβολή της τάξης από κάποιον κυρίαρχο, στον οποίο οι κοινωνοί θα μεταβιβάσουν τα φυσικά τους δικαιώματα και θα εκληφθούν ως υποχρεωμένοι και δεσμευμένοι απέναντι του, ώστε να μην τον παρεμποδίσουν επί τω έργω. Βέβαια, εν προκειμένω, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε το εξής ερώτημα που προκύπτει: Για ποιο λόγο τα άτομα που αγαπούν την ελευθερία τους πρέπει να παραχωρήσουν την φυσική τους εξουσία σε έναν κυρίαρχο; Θα είναι δίκαιος και σωστός; Θα είναι κατάλληλος εκπρόσωπος των εκάστοτε συμφερόντων τους ή θα τους υποβάλλει αργότερα σε καθεστώς εκμετάλλευσης; Για να απαντήσουμε, πρέπει να τονίσουμε ότι η μεταβίβαση δικαιωμάτων δημιουργεί την πολιτική υποχρέωση⁸¹ προς τον κυρίαρχο, ο οποίος θα διασφαλίσει αφενός την αποφυγή ενός βίαιου θανάτου και αφετέρου τις κατάλληλες συνθήκες για να απολαύσουν στο έπακρο μια άνετη ζωή. Άρα οι άνθρωποι θα επωφεληθούν αυτού του εγχειρήματος.

Παρόλα αυτά, οι άνθρωποι επιθυμούν να διατηρήσουν «την ελευθερία που διαθέτει κάθε άνθρωπος να χρησιμοποιεί τη δύναμή του, κατά τη βούλησή του, δηλαδή της ίδιας της ζωής του και επομένως να κάνει οτιδήποτε που κατά την κρίση του και τη λογική του θα θεωρήσει προσφορότερο μέσο για αυτό το σκοπό»⁸². Δηλαδή, ναι μεν οι άνθρωποι θέλουν να συνεχίσουν να απολαμβάνουν της άνωθεν προνομίας αλλά δεν ξεχνούν το ενδεχόμενο της ανθρώπινης απώλειας ως άμεσης απόληξης της εμπόλεμης κατάστασης. Για το λόγο αυτό, αποφαινόμενοι από κοινού να παραχωρήσουν τα φυσικά τους δικαιώματα σε έναν κυρίαρχο, στον οποίο οφείλουν να ομολογήσουν πλήρη υποταγή εν ονόματι της προάσπισης του κοινού οφέλους των μελών της κοινωνίας.

Ο Hobbes μέσω της σύλληψης της φυσικής κατάστασης, ως αμιγώς μεθοδολογική υπόθεση για την εξήγηση της συγκρότησης της πολιτικής κοινωνίας, πραγματώνει επανάσταση στο πλαίσιο της νεότερης φυσικοδικαιικής θεώρησης. Η φυσική κατάσταση νοείται ως φανταστική σύλληψη και χρησιμοποιείται σαν μεθοδολογικό εργαλείο για να γίνει κατανοητή η γένεση του κράτους καθώς και οι όροι συγκρότησής του εν γένει. Ο Hobbes, εν αντιθέσει με το αριστοτελικό πρόταγμα, διατείνεται ότι το κράτος δεν έχει φυσική προέλευση αλλά είναι προϊόν σύμβασης. Είναι παράγωγο συμβολαίου. Κατά συνέπεια, καθίσταται ευδιάκριτο ότι ο Hobbes διαφοροποιείται από την αριστοτελική πολιτική παράδοση. Οι άνθρωποι θα εξέλθουν της φυσικής τους κατάστασης δια της οδού του κοινωνικού συμβολαίου. Τι είναι όμως το συμβόλαιο σύμφωνα με το σκέπτεσθαι του Hobbes; « Συμβόλαιο ονομάζεται η αμοιβαία μεταβίβαση κάποιου

⁸⁰ Βλ. Martin Carnoy, Η κλασική θεωρία, σελ 24.

⁸¹ Βλ. Μακφέρσον, σελ 102.

⁸² Βλ. Martin Carnoy, σελ 25.

δικαιώματος»⁸³. Οι άνθρωποι αποφασίζουν να εγκαταλείψουν τα απεριόριστα φυσικά τους δικαιώματα και να συνάψουν από κοινού το κοινωνικό συμβόλαιο. Με την εν λόγω σύναψη του κοινωνικού συμβολαίου επιτυγχάνεται η δέσμευση και των δυο συμβαλλομένων μερών, τα οποία μεταβιβάζουν το δικαίωμα τους ταυτοχρόνως.

Συνεχίζοντας, ο Hobbes οραματίζεται μια τέλεια πολιτική κοινωνία. Και πώς ορίζει την τέλεια κοινωνία; Πρόκειται για « ένα ευνομούμενο κράτος, όπου κανένα άτομο δεν έχει το δικαίωμα να χρησιμοποιεί τις δυνάμεις του όπως θέλει για την αυτοσυντήρησή του ή, με άλλα λόγια, όπου το δικαίωμα της ατομικής ρομφαίας αίρεται»⁸⁴. Στο συγκεκριμένο τέλειο πολιτικό οικοδόμημα, πρέπει να υφίσταται κάποιος, ο οποίος να κατέχει την υπέρτατη δύναμη. Δηλαδή, εδώ γίνεται λόγος περί ενός κυρίαρχου, στον οποίον θα μεταβιβάσουν οι άνθρωποι τα φυσικά τους δικαιώματα, εν ονόματι του κοινού οφέλους και της εύρυθμης λειτουργίας του κοινωνικού συστήματος. Σε τι επακριβώς συνίσταται το κράτος του Hobbes; Ποια είναι η βασική λειτουργία του; Ποιος είναι ο κυριότερος στόχος του; Στο πολιτικό θεώρημα του Hobbes, το κράτος λογίζεται ως τεχνητό ον, αποτελούμενο από πολλά πραγματικά όντα, ήτοι τους ανθρώπους. Στο εξώφυλλο της πρώτης αγγλικής έκδοσης του *Λεβιάθαν* διακρίνουμε από τη μέση και πάνω έναν βασιλιά με στέμμα, ρομφαία και σκήπτρο⁸⁵. Ο κορμός και τα χέρια του βασιλιά αποτελούνται από ανθρώπους, οι οποίοι κοιτάζουν προς το κεφάλι του βασιλιά. Στο συγκεκριμένο σχέδιο αντικατοπτρίζεται το κράτος, ο *Λεβιάθαν* του Hobbes, ο οποίος συγκροτείται από ένα πλήθος ανθρώπων, δηλαδή το πολιτικό σώμα, το οποίο υπακούει σε μια ενιαία βούληση, δηλαδή στο κεφάλι του βασιλιά. Οι άνθρωποι φέρονται να εκτελούν τις αποφάσεις που λαμβάνει η ενιαία αρχή, δηλαδή ο βασιλιάς. Ο τελευταίος βασίζεται στο λαό, στο πολιτικό σώμα, το οποίο αν διαλυθεί, τότε ο βασιλιάς πέφτει.

Επιπλέον βασική λειτουργία και κυριότερος σκοπός της συγκρότησης του κρατικού μηχανισμού του Hobbes φαίνεται πως είναι η εξασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης. Εν προκειμένω ας σημειώσουμε ότι λέει επί τούτου του θέματος ο Hobbes στο έργο του, τον *Λεβιάθαν*: « Τα πάθη που ωθούν τους ανθρώπους προς την ειρήνη είναι ο φόβος του θανάτου, η επιθυμία των πραγμάτων που απαιτούνται για μια άνετη διαβίωση και η ελπίδα ότι αυτά θα αποκτηθούν με την εργατικότητα. Ο ορθός λόγος προβάλλει τους κατάλληλους όρους για ειρήνη, έτσι ώστε οι άνθρωποι να οδηγηθούν σε συμφωνία»⁸⁶. Η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου του Hobbes κωδικοποιείται σε τρία αξιόλογα σημεία τα οποία θα παραθέσουμε ευθύς αμέσως. Πρώτον ο Hobbes απορρίπτει μετά βδελυγμίας οιαδήποτε σύμβαση ή συμφωνία μεταξύ κυρίαρχου και υπηκόων. Πρόκειται δηλαδή για ένα συμβόλαιο συνεταιρισμού το οποίο συνάπτεται μεταξύ των κοινωνιών. Ο κυρίαρχος, στον οποίο εναποθέτουν τα ατομικά φυσικά τους δικαιώματα τίθεται εκτός συμβολαίου. Δευτερευόντως, δεν υπάρχει διάκριση ανάμεσα στην συνένωση και στην υποταγή εάν λάβουμε υπόψη ότι ο συνεταιρισμός των κοινωνιών και η υποταγή τους σε κάποιο κυρίαρχο είναι γεγονότα που λαμβάνουν χώρα ταυτόχρονα. Τρίτον, ο Hobbes φέρεται να υπερασπίζεται το καθεστώς της απολυταρχίας αναγνωρίζοντας εν παραλλήλω στους υπηκόους το δικαίωμα αντίστασης.

---

⁸³ Βλ. Στυλιανού, *Σύμβαση και συμβόλαιο*, σελ 110.

⁸⁴ Στο ίδιο, υποσημείωση, σελ 104.

⁸⁵ Στο ίδιο, σελ 108-109.

⁸⁶ Βλ. Χομπς, *Λεβιάθαν* σελ 198.

2.2 Οι σχέσεις κυρίαρχου και υπηκόων: δικαιώματα κυρίαρχου και υποχρεώσεις υπηκόων

Στη συγκεκριμένη ενότητα θα ασχοληθούμε με το απολυταρχικό κράτος του Hobbes, την απόλυτη εξουσία του κυρίαρχου, τις δεσμεύσεις στις οποίες υπόκειται και τις σχέσεις που φέρεται να αναπτύσσει με τους υπηκόους του εν γένει. Ο Hobbes αναλύει το κράτος υπό το πρίσμα των αιτιών και αιτιατών, δηλαδή της αιτιακής αναγκαιότητας και υπό το πρίσμα των υποχρεώσεων και των δικαιωμάτων, ήτοι της ελευθερίας. Η κοινωνία αναλύεται ως σύστημα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, έτσι όπως πηγάζουν από το φυσικό δίκαιο αλλά και ως αιτιακό σύστημα των φυσικοδικαιικών νόμων ως αιτιών αλλά και της ειρήνης ως αιτιατό⁸⁷. Το επιχείρημα του φόβου του θανάτου και της επιθυμίας απόκτησης πραγμάτων που θα επιτρέψουν έναν άνετο βίο μέσω της εργασίας του ανθρώπου οδηγεί στην εγκαθίδρυση του απολυταρχικού κράτους. Ο Hobbes τάσσεται υπέρ μιας απόλυτης πολιτικής εξουσίας⁸⁸, θέτει συγκεκριμένους όρους για την άσκηση της και τονίζει ότι δεν πρέπει να τίθεται υπό αμφισβήτηση από τους υπηκόους. Δευτερευόντως, επισημαίνει ότι ο κυρίαρχος θα πρέπει να αυτοδεσμευθεί ώστε να μην απολέσει την απόλυτη εξουσία που του έχει εκχωρηθεί. Η εξουσία του κυρίαρχου είναι απολυταρχική διότι οι όροι τίθενται από τον κυρίαρχο και όχι από τους υπηκόους. Ο Hobbes δεν φέρεται να τάσσεται υπέρ μιας οιασδήποτε πολιτικής εξουσίας διότι κάτι τέτοιο συνεπάγεται την μη ύπαρξη διαφοράς από το καθεστώς αυθαιρεσίας που επικρατεί στη φυσική κατάσταση. Αντίθετα, ο Hobbes διατείνεται ότι για να επέλθει η ειρήνη ανάμεσα στους ανθρώπους επιβάλλεται μια καταναγκαστική λειτουργία, η οποία θα δίδει κατεύθυνση στη συμπεριφορά των ανθρώπων με βάση τους νόμους του φυσικού δικαίου ή τις συμφωνίες που συνάπτονται. Αυτό που επιθυμεί είναι μια απόλυτη εξουσία που θα επιτρέπει στον κυρίαρχο ένα συγκεκριμένο βαθμό αυθαιρεσίας, ο οποίος θα μπορούσε να έχει ως άμεση συνέπεια την απώλεια εξουσίας του κυρίαρχου και να οδηγήσει αναμφίλεκτα σε μία κατάσταση πολέμου.

Ο Hobbes αναφέρει δώδεκα εξουσίες ή δικαιώματα του κυρίαρχου⁸⁹. Τα πρώτα πέντε δικαιώματα αφορούν την άνευ όρων εξουσία του κυρίαρχου και χαρακτηρίζονται από το ότι θεμελιώνονται ως δικαιώματα του κυρίαρχου και απορρέουσες από τη σύναψη των συμφώνων και τη συγκρότηση του νομικού προσώπου υποχρεώσεις των υπηκόων. Οι εν λόγω εξουσίες δεν θεμελιώνονται ως αιτίες ειρήνης και αυτό συνιστά εξαίρεση, διότι η υπό όρους άσκηση της εξουσίας του κυρίαρχου θα συνιστούσε αιτία μιας εμπόλεμης κατάστασης εξαιτίας του δυνατού ενδεχομένου αμφισβήτησης της τήρησης των όρων του κοινωνικού συμβολαίου με κάθε προκύπτουσα διαφορά μεταξύ κυρίαρχου και υπηκόων. Βέβαια, την επίλυση μιας τέτοιας διαφοράς θα μπορούσε άνετα να επιλύσει με ειρηνικό τρόπο ένας δικαστής ο οποίος εν προκειμένω δεν υφίσταται. Συνεπώς η εν λόγω διαφορά επιλύεται μόνο με τη βία και επομένως ερχόμαστε πάλι αντιμέτωποι με μία εμπόλεμη κατάσταση πραγμάτων. Χαρακτηριστική είναι η εξής ρήση του Hobbes σχετικά με τη βία: τα σύμφωνα δεν είναι «παρά λέξεις και πνοή». Άρα η οιαδήποτε δεσμευτική τους ισχύ αντλείται μέσω της δύναμης ή της βίας. Εν ολίγοις ένα συμβόλαιο, ένα σύμφωνο που θέτει όρους στην κυριαρχία του κυρίαρχου επιτυγχάνεται μόνο μέσω της βίας και του πολέμου, ως άμεση απόρροια αυτής δηλαδή συνάγεται ότι η ύπαρξη όρων ταυτίζεται με μία συγκρουσιακή πράξη πραγμάτων

Ας υπεισέλθουμε τώρα στην ανάλυση του περιεχομένου των εξουσιών του κυρίαρχου. Πρώτον ο κυρίαρχος δύναται να κρίνει τα δόγματα και τις απόψεις που μπορούν οι υπήκοοι να διδάσκονται. Ο κυρίαρχος δηλαδή με τον έλεγχο που ασκεί στις πεποιθήσεις των υπηκόων του, ελέγχει εν παραλλήλω την εκάστοτε συμπεριφορά τους και την στάση που τηρούν εν γένει. Τιοιουτοτρόπως, το ενδεχόμενο μιας σύγκρουσης τυγχάνει αποφυγής. Η διχόνοια και ο εμφύλιος

⁸⁷ Βλ. Ιόλη Πατέλλη, Ελευθερία και αιτιακή αναγκαιότητα: Ηθικοπρακτικές έννοιες και αιτιακή αναγκαιότητα στο: « Η φιλοσοφία του Hobbes: Λόγος και αιτιότητα στη νέα φυσική και πολιτική επιστήμη», Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1995, σελ 149.

⁸⁸ Βλ. Ιόλη Πατέλλη, Η απόλυτη εξουσία του κυρίαρχου, σελ 131.

⁸⁹ Στο ίδιο, σελ 132-137..

πόλεμος φαίνεται πως αποτρέπονται. Δευτερευόντως ο κυρίαρχος έχει εξουσιοδοτηθεί ώστε να καθορίζει τους κανόνες μέσω των οποίων ο κάθε υπήκοος γνωρίζει ποια αγαθά έχει το δικαίωμα να απολαμβάνει και σε ποιες πράξεις μπορεί να προβαίνει ώστε να διατηρείται ειρηνική συμβίωση στη κοινωνία. Τρίτον ο κυρίαρχος διαδραματίζει το ρόλο του δικαστή εν ονόματι της αποφυγής της βίαιης επίλυσης των εκάστοτε διαφορών που προκύπτουν. Επιπλέον, ο κυρίαρχος φαίνεται να χαράσσει και να εφαρμόζει την εξωτερική πολιτική του κράτους. Δηλαδή η διεξαγωγή πολέμου ή η σύναψη ειρήνης με άλλα κράτη επαφίεται στην κρίση του. Εν συνεχεία, οι σύμβουλοι, οι υπουργοί, οι δικαστές και όλοι οι αξιωματούχοι του κρατικού μηχανισμού επιλέγονται και ορίζονται από τον κυρίαρχο με στόχο την ενθάρρυνση των πολιτών ώστε να δίδουν τις υπηρεσίες τους στο κράτος. Ο κυρίαρχος έχει το δικαίωμα τιμωρίας και ανταμοιβής των υπηκόων ανάλογα με τη συμπεριφορά που υιοθετούν. Σύμφωνα με την έβδομη εξουσία ο κυρίαρχος δύναται «να απονέμει τίτλους τιμής και να ορίζει τι τάξεως θέση και αξίωμα θα φέρει ο κάθε άνθρωπος, και ποια σημάδια σεβασμού θα δίνουν ο ένας στον άλλον στις δημόσιες ή ιδιωτικές συναντήσεις». Με την αναφορά στο περιεχόμενο και των επτά εξουσιών του κυρίαρχου είναι δυνατή η συναγωγή του εξής συμπεράσματος: όλες οι εξουσίες του κυρίαρχου στοχεύουν στην αποτροπή ενός πιθανού ενδεχομένου δημιουργίας μιας εμπόλεμης τάξης πραγμάτων.

Ο Hobbes φέρεται να αναπτύσσει συγκεκριμένη επιχειρηματολογία προκειμένου να πείσει τους υπηκόους ότι η υποταγή σε μια απόλυτη εξουσία επιφέρει καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και όχι εμπόλεμες και να τους ωθήσει να εγκαθιδρύσουν το απολυταρχικό κράτος, το οποίο επιτάσσει απόλυτη εξουσία στον κυρίαρχο και ολοκληρωτική υποταγή και υπακοή. Η μη τήρηση των αρχών και των αξιών του απολυταρχικού κράτους θα έχει ως αιτιακή απόρροια την επαναφορά της εμπόλεμης κατάστασης πραγμάτων. Οι κύριες αξίες, οι οποίες ανάγονται σε δεσμεύσεις για τον κυρίαρχο είναι οι απορρέοντες από το φυσικό δίκαιο νόμοι⁹⁰. Ο Hobbes φέρεται ειπών ότι η ίδρυση ενός απολυταρχικού κράτους είναι αναγκαία προκειμένου να διατηρηθεί το φυσικοδικαϊκό νομικό πλαίσιο. Ο κυριότερος σκοπός των ανθρώπων είναι η αυτοσυντήρηση και η ευζωία. Μέσο επίτευξης του εν λόγω στόχου είναι η εξασφάλιση ειρηνικών συνθηκών διαβίωσης. Μέσο όμως διατήρησης της ειρήνης είναι η τήρηση των συμφώνων και των νόμων του φυσικού δικαίου. Πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο Hobbes ότι στη φυσική κατάσταση οι νόμοι που συνίστανται στην ευθυδικία, τη δικαιοσύνη, την ευγνωμοσύνη και τις άλλες ηθικές αρετές δεν είναι στην ουσία νόμοι με την ακριβή σημασία της λέξης αλλά συνιστούν απλά ιδιότητες. Αντίθετα, οι νόμοι που απορρέουν από το φυσικό δίκαιο είναι εκ των πραγμάτων νόμοι από τη στιγμή που συγκροτείται η πολιτική κοινότητα και εδραϊώνονται. Τότε συνιστούν πολιτειακές διαταγές και γίνονται μέρος του θετικού δικαίου.

Εν συνεχεία, στην επιχειρηματολογία του Hobbes δεν εμφανίζεται οιοδήποτε απολυταρχικό κράτος αλλά το ιδεατό απολυταρχικό κράτος⁹¹, το οποίο δεσμεύεται από τις απορρέουσες από το φυσικό δίκαιο αρχές και αξίες. Ο Hobbes επισημαίνει ότι ο εκάστοτε κυρίαρχος θα πρέπει να υπόκειται σε όλο το υφιστάμενο πλέγμα των φυσικών νόμων. Το φυσικό δίκαιο δεσμεύει τον εκάστοτε κυρίαρχο ώστε να διασφαλίσει την ασφάλεια των υπηκόων. Τονίζει επιπρόσθετα ότι ο κάθε κυρίαρχος δεσμεύεται από την επιταγή της ευθυδικίας που απορρέει από το φυσικό δίκαιο και ότι ο δικαστής ερμηνεύοντας κάθε νόμο πρέπει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη του ότι η ευθυδικία είναι η πρόθεση του κυρίαρχου. Επιπλέον, επισημαίνει ότι ο σωστός δικαστής θα πρέπει να είναι αμερόληπτος αλλά και να μην τιμωρεί τους αθώους, διότι κάτι τέτοιο αντιστρατεύεται τους φυσικοδικαϊκούς νόμους. Ποιοι είναι συγκεκριμένα οι εν λόγω νόμοι; Πρώτον, είναι ο νόμος της φύσης που απαγορεύει στους κοινωνούς να εκδικούνται αποβλέποντας σε οτιδήποτε πλην κάποιου οφέλους, καθώς τιμωρώντας αθώους αναχαιτίζει το όφελος της πολιτείας. Δεύτερον, είναι ο νόμος, ο οποίος απαγορεύει την αγνωμοσύνη. Τρίτον, είναι ο νόμος που επιτάσσει την ίση απονομή δικαιοσύνης, δηλαδή την ευθυδικία, με εξαίρεση την τιμωρία των αθών κοινωνών. Οι

⁹⁰ Βλ. Πατέλλη, Οι δεσμεύσεις στις οποίες υπόκειται ο κυρίαρχος, σελ 138.

⁹¹ Στο ίδιο, σελ 139.

φυσικοδικαιικοί νόμοι είναι οι αιτίες ειρήνης. Η δικαιοσύνη θα πρέπει να απονέμεται με δίκαιο τρόπο ώστε να αποφεύγονται οι πράξεις βίας από τους κοινωνούς. Και επίσης η δικαιοσύνη πρέπει να είναι κατά κύριο λόγο αμερόληπτη, ούτως ώστε να μην υπάρχει νόθευση του κοινού αγαθού και να μην εξυπηρετούνται οι πράξεις βίας και οι ιδιωτικές διεκδικήσεις.

Οι νόμοι που θεσπίζει ο κυρίαρχος πρέπει να είναι καλοί, δηλαδή νόμοι αναγκαίοι και σαφείς. Οι σωστοί νόμοι χρειάζονται για να μπορούν να κατευθύνονται οι πολίτες χωρίς να βλάπτουν τους εαυτούς τους, είτε με την απερισκεψία και την αφέλεια είτε με την προπέτεια που τους διέπει. Για το λόγο αυτό είναι ιδιαίτερα αναγκαίοι. Σε γενικές γραμμές οι καλοί νόμοι αποσκοπούν στο όφελος τόσο του κυρίαρχου όσο και των υπηκόων. Ο Hobbes στο Λεβιάθαν γράφει συγκεκριμένα: «...το καλό του κυρίαρχου και του λαού δεν μπορεί να διαχωριστεί. Είναι αδύναμος κυρίαρχος εκείνος που έχει αδύναμους υπηκόους και αδύναμος λαός εκείνος του οποίου ο κυρίαρχος δεν έχει την εξουσία να τον κυβερνά κατά τη βούλησή του. Οι μη αναγκαίοι νόμοι δεν είναι καλοί νόμοι, αλλά παγίδες για χρήματα, οι οποίες εκεί όπου το δικαίωμα της ύπατης εξουσίας αναγνωρίζεται είναι περίσσιοι, κι εκεί όπου δεν αναγνωρίζεται είναι ανεπαρκείς για την υπεράσπιση του λαού⁹²». Επιπλέον, πρέπει να υπάρχει σαφήνεια στον καλό νόμο. Ο κυρίαρχος οφείλει να διευκρινίζει γιατί θεσπίζεται ο εκάστοτε νόμος, να τον διατυπώνει εν συντομία αλλά και να αποφεύγει το δυνατόν περισσότερο οποιοσδήποτε αμφισημίες.

Εν συνεχεία, ο Hobbes αναφέρει επίσης: « Η διατροφή μιας πολιτείας συνίσταται στην αφθονία και στη διανομή των υλικών που συντελούν στη ζωή: στην παρασκευή ή προετοιμασία και (όταν έχουν παρασκευαστεί) στη μεταβίβασή τους με κατάλληλους αγωγούς στη δημόσια χρήση⁹³». Η νομοθεσία του κυρίαρχου θα πρέπει να ρυθμίζει τον τρόπο, με τον οποίο θα πρέπει να διανέμονται τα εν λόγω υλικά και να ρυθμίζονται ζητήματα ιδιοκτησίας, καθιστώντας σαφές τι ανήκει και το δεν ανήκει σε κάποιον υπήκοο. Επίσης, στις αρμοδιότητες του κυρίαρχου φαίνεται πως ανήκει η ρύθμιση του εξωτερικού εμπορίου αγαθών και κατά συνέπεια η απαγόρευση του μονοπωλίου, εξασφαλίζοντας τοιούτο τρόπος τη σωστή ροή του πλούτου της πολιτείας.

Η μέριμνα για την εκπαίδευση των υπηκόων συνιστά επίσης δέσμευση του κυρίαρχου για να καταστεί εφικτή η συναινετική επιβολή των εκάστοτε διαταγμάτων του. Οι υπήκοοι διδάσκονται τα ηθικά και πολιτικά τους καθήκοντα αλλά και φυσική φιλοσοφία. Επειδή η εν λόγω εξουσία βασίζεται στη συναίνεση των υπηκόων, θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική για τον κυρίαρχο, διότι εάν ο τελευταίος αποποιηθεί τούτης της εξουσίας θα απολέσει και κάθε άλλη παράλληλη εξουσία. Πρέπει λοιπόν ο κυρίαρχος να τους εξοπλίζει με κατάλληλη μόρφωση ώστε να εξασφαλίζει τη συγκατάθεσή τους. Εξάλλου, ας σημειώσουμε ότι η εξουσία του κυρίαρχου δεν ασκείται ούτε δικαιωματικά ούτε συνεπεία της δύναμής του.

Συμπερασματικά, η έκταση της εν συνόλω επιχειρηματολογίας του Hobbes αναφορικά με την αναγκαιότητα και το χαρακτήρα του κράτους εκκινεί από την ανάλυση της φυσικής κατάστασης των ατόμων και καταληκτήριο θέμα ανάλυσης τίθεται το ιδεατό απολυταρχικό κράτος. Πρόκειται για μια αιτιακού τύπου ανάλυση σχετική με τα αίτια των σταδίων της γενικής διαδικασίας κατά την οποία συστήνεται το κράτος. Επιπλέον η φυσική κατάσταση του ανθρώπου είναι απόρροια που επιφέρει αιτιακά η ίδια η φύση του. Η φυσική κατάσταση συνιστά αιτία που ενεργοποιεί τον ενδιάθετο λόγο του ανθρώπου και συμβάλλει στη φιλοσοφική παραγωγή του αξιακού, το οποίο, όπως διαπιστώνουμε, παράγεται αιτιακά⁹⁴. Το αιτιακό ανακαλύπτεται μέσω της επιστημονικής μεθόδου. Ας σημειώσουμε ότι διάφορες αξίες, όπως επί παραδείγματι οι απορρέοντες από το φυσικό δίκαιο νόμοι, το ιδεατό απολυταρχικό κράτος ως αναγκαία μέσα συνιστούν αιτίες αποτελεσμάτων. Εν τέλει, η ένταξη των αξιών πραγματώνεται στις αιτιακές αλυσίδες της πολιτικοεπιστημονικής ανάλυσης και του πολιτικού γίνεσθαι. Εν αντιθέσει με την πολιτική επιστήμη, στη φυσική επιστήμη, οι αιτίες που ανακαλύπτονται συνιστούν μέσα αλλά δεν συνιστούν αξίες. Η φυσική επιστήμη στοχεύει στην ανακάλυψη δυνατών τρόπων παραγωγής.

⁹² Στο ίδιο, σελ 141.

⁹³ Στο ίδιο.

⁹⁴ Στο ίδιο, σελ 146.

2.2Η πολιτική κοινωνία ή η κοινωνία των πολιτών στον John Locke: κράτος και ιδιοκτησία

Οι άνθρωποι λόγω των δυσμενών συνθηκών διαβίωσης που ισχύουν στην προπολιτική κατάσταση του ατόμου, δηλαδή στη φυσική του κατάσταση, αναγκάζονται να συνάψουν μια σύμβαση, σύμφωνα με την οποία αποδέχονται την παραχώρηση των ατομικών δικαιωμάτων τους, τα οποία απορρέουν από τους φυσικοδικαιικούς νόμους, σε έναν κυρίαρχο, είτε είναι άτομο είτε είναι συνέλευση. Σύμφωνα με τον Locke, τα άτομα συγκροτούν πολιτικές κοινότητες και υποτάσσονται στις κυβερνήσεις έχοντας ως μέγιστο σκοπό την προστασία και την περιφρούρηση της ιδιοκτησίας τους. Οι άνθρωποι απεκδύονται της φυσικής τους κατάστασης και παραιτούνται των φυσικών τους εξουσιών, τις οποίες εν συνεχεία μεταβιβάζουν στην κοινότητα. Συνεπώς δίδουν τη συγκατάθεσή τους ώστε να συγκροτηθεί ένα πολιτικό σώμα υπό ενιαία κυβέρνηση, αναλαμβάνουν την υποχρέωση υποταγής στις αποφάσεις της πλειοψηφίας αλλά και δεσμεύονται από αυτή. Η συνένωση και η συσσωμάτωση των ατόμων στην πολιτική κοινωνία σηματοδοτεί την απαρχή κάθε νόμιμης κυβέρνησης. Η πολιτική κοινότητα λογίζεται ως ενιαίο σώμα, το οποίο λειτουργεί και δρα σύμφωνα με τη βούληση και τις αποφάσεις της πλειοψηφίας⁹⁵. Με την σύσταση της πολιτικής κοινωνίας ή της κοινωνίας των πολιτών θεσπίζεται ένα πλέγμα νόμων κανονιστικού περιεχομένου. Στην παρούσα φάση υπεισέρχεται η έννοια του θετικού δικαίου. Στην πολιτική κοινωνία ουδείς δύναται να απαλλαγεί από τους νόμους που απορρέουν από το θετικό δίκαιο. Εν προκειμένω αξίζει να σημειωθεί η εξής ρήση του Hooker: « Επειδή το θετικό δίκαιο αποτελεί πράξη του συνόλου του πολιτικού σώματος υπερिशύχει ως εκ τούτου έναντι κάθε επί μέρους τμήματος του ιδίου σώματος⁹⁶».

Στην ανάλυση του Locke για τη σύναψη του κοινωνικού συμβολαίου και την κατ'επέκταση συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας υπεισέρχεται η έννοια της παρακμής⁹⁷ της φυσικής κατάστασης. Ο Locke επικαλείται το εν λόγω επιχείρημα προκειμένου να καταστήσει σαφές ότι η παραφθορά και η κατάρπωση της φυσικής κατάστασης οδηγεί τους ανθρώπους σε μια αδιέξοδη κατάσταση. Συνεπώς, λόγω της επικρατούσας αβεβαιότητας και της ανασφάλειας αλλά και των πολλών κινδύνων, που ελλοχεύουν, οι άνθρωποι αρχίζουν να επιζητούν την συνένωσή τους στην πολιτική κοινωνία και τη συγκρότηση του κράτους. Επίσης, γίνεται αντιληπτό ότι στη φυσική κατάσταση τα ατομικά δικαιώματα εκτίθενται συνεχώς στις εισβολές των άλλων, δημιουργώντας τρόπον τινά μια πολύ επισφαλής κατάσταση. Λόγω όλων των παραπάνω εμπειρικών διαπιστώσεων, βασικό αίτημα όλων είναι η σύσταση της πολιτικής κοινωνίας. Το κοινωνικό συμβόλαιο του Locke προσανατολίζεται στην κατεύθυνση ενός συμφώνου ιδιοκτητών. Οι άνθρωποι είναι αποφασισμένοι να απεμπολήσουν την άμετρη ελευθερία τους και την ισότητά τους, οι οποίες πηγάζουν από το φυσικό δίκαιο, ώστε να επιτευχθεί η διαφύλαξη της ιδιοκτησίας τους, η οποία συνιστά το κυριότερο αίτιο σύναψης του κοινωνικού συμβολαίου.

Ποια όμως είναι τα κυριότερα υφιστάμενα προβλήματα, που οδηγούν τους ανθρώπους στην απόφασή τους να απεκδυθούν της φυσικής τους καταστάσεως και να αρχίσουν το ταξίδι στην πρόοδο και τον πολιτισμό; Καταρχάς η ισχύς του νόμου της φύσης, για την οποία έγινε λόγος στο πρώτο κεφάλαιο. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι υφίσταται ο νόμος της φύσης, δεν υφίσταται ένα νομικό πλαίσιο που θα ρυθμίζει το πλέγμα των ανθρωπίνων σχέσεων. Η έλλειψη ενός αδιαμφισβήτητου μέτρου δικαίου, κατά συνέπεια, εγείρει μια πολλαπλότητα προβλημάτων, τα οποία δυστυχώς δεν δύνανται να τύχουν ειρηνικής και συναινετικής επίλυσης. Δευτερευόντως, εξαιτίας του γεγονότος ότι στην προπολιτική κατάσταση, ο άνθρωπος είναι ταυτόχρονα κριτής και εκτελεστής του φυσικού δικαίου εν γένει και του νόμου της φύσης ειδικότερα, μπορούμε να συνάξουμε το συμπέρασμα, σύμφωνα με το οποίο οι άνθρωποι μεροληπτούν υπέρ του εαυτού τους και πολλακώς οδηγούνται σε ακρότητες. Δηλαδή, δεν υπάρχει κάποια θετική νομοθεσία, που θα θεσπίσει έναν αδέκαστο δικαστή, αρμόδιο για την διευθέτηση κάθε υπόθεσης διχογνωμίας,

⁹⁵ Βλ. Locke, Περὶ των απαρχών πολιτικών κοινωνιών, σελ 157-158.

⁹⁶ Βλ. Locke, Περὶ πολιτικής κοινωνίας, υποσημείωση σελ 156.

⁹⁷ Βλ. Στυλιανού, Παρακμή της φυσικής καταστάσεως, σελ 141.

αντιπαράθεσης και αδικημάτων, ο οποίος θα διακρίνεται σε μέγιστο βαθμό από την αρχή της αμεροληψίας, που θα του επιτρέπει να λαμβάνει αποφάσεις, οι οποίες επ' ουδενί δεν θα ενέχουν στοιχεία υποκειμενικής κρίσεως. Εν τέλει, σύμφωνα με τον Locke, στη φυσική κατάσταση δεν υπάρχει η έλλειψη μόνο ενός αμερόληπτου μηχανισμού, αρμόδιου να απονέμει δικαιοσύνη αλλά και ενός μηχανισμού ποινικής κύρωσης και καταστολής⁹⁸. Συνεπώς, όλα τα νομικού και δικαστικού τύπου ελλείμματα, που παρουσιάζονται στη φυσική κατάσταση, κορυφώνουν την φαινομενικά αδιέξοδη κατάσταση, που προκύπτει, αλλά και την επιθυμία εγκατάλειψης της φυσικής καταστάσεως, η οποία φαίνεται πως έχει πλέον παρακμάσει.

Σύμφωνα με τον Locke « οπουδήποτε ένας αριθμός ανθρώπων συνενώνονται με αυτόν τον τρόπο σε μια κοινωνία, ούτως ώστε να εγκαταλείψουν όλοι την εξουσία εκτέλεσης του νόμου της φύσης και να την αναθέσουν στο κοινό, εκεί και μόνον εκεί υπάρχει πολιτική κοινωνία⁹⁹». Ο νόμος της φύσης αφήνει περιθώρια ώστε να κατοχυρωθεί τόσο η αναγκαιότητα όσο και η νομιμότητα της πολιτικής κοινωνίας. Οι άνθρωποι ωθούνται από τη φυσική τους κοινωνικότητα αλλά και το λογικό τους σκέπτεσθαι να απεκδυθούν της φυσικής τους κατάστασης και να εισέλθουν στην πολιτική. Η θέσπιση και η αποτελεσματική λειτουργία ενός συστήματος απονομής δικαιοσύνης φαίνεται πως συνιστά στόχο πρωτεύουσας σημασίας για την πολιτική κοινότητα και τα μέλη που τη συγκροτούν και την απαρτίζουν. Επομένως συστήνεται ένα πολιτικό σώμα εξουσίας, το οποίο θα μπορεί να περιφρουρεί την ιδιοκτησία των ατόμων αλλά και να διαδραματίζει ρόλο επιδιαιτητού των διαφορών που θα προκύπτουν μεταξύ των κοινωνιών. Η συγκρότηση ενός πολιτικού σώματος υπό ενιαία κυβέρνηση βασίζεται σε μια ειδική μορφή σύμβασης, το κοινωνικό συμβόλαιο, το οποίο συνιστά περισσότερο υπόθεση εργασίας παρά ιστορική πραγματικότητα που εξηγεί τη γένεση και τη συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας, του κρατικού μηχανισμού.

Εν συνεχεία, ο Locke επιχειρεί την εξής διάκριση: τη συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας μεν και τη συγκρότηση της κυβέρνησης δε¹⁰⁰. Η συγκρότηση της κυβέρνησης απαιτεί μια αρχή που θα ασκεί τη νομοθετική εξουσία. Η εν λόγω διάκριση μας παραπέμπει στη σύναψη δυο συμβολαίων ή όχι; Στο πολιτικό θεώρημα του Locke φυσικά και όχι. Η αναγκαιότητα δυο συμβολαίων απαντάται στις θεωρητικές κατασκευές του Grotius¹⁰¹, και του Πούφεντορφ, που φέρεται να τις ενστερνίζεται και να τις υποστηρίζει. Ο Locke τάσσεται υπέρ ενός συμβολαίου που αφορά στη συνένωση των ανθρώπων σε πολιτικό σώμα, υπέρ ενός ενιαίου συμβολαίου. Στην ίδια κατεύθυνση φαίνεται πως κινείται και ο Hobbes. Αμφότεροι οι θεωρητικοί του φυσικού δικαίου, πλην της σύναψης ενός ενιαίου κοινωνικού συμβολαίου, ομοφωνούν και στο ζήτημα της πλειοψηφίας, το οποίο είναι βασική αρχή, βασικό αξίωμα του φιλελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος. Όταν δεν υπάρχει ρητός κανόνας της πλειοψηφίας και κατά συνέπεια δεν τίθεται σε ισχύ, επέρχεται η καταστροφή της πολιτικής κοινωνίας και η επιστροφή των ανθρώπων στην πρωτόγονη φυσική τους κατάσταση, με ισχύοντα νόμο, τον νόμο της φύσης.

Το κοινωνικό συμβόλαιο μπορεί να οδηγήσει σε διαφορετικές μορφές κυριαρχίας: η κυριαρχία του μονάρχη ή της συνέλευσης ή του κοινοβουλίου. Ηλίως φαινότερο είναι ότι ο Locke αντιστρατεύεται την μοναρχία και τάσσεται υπέρ ενός φιλελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος. Ο Locke προτιμά κάποιο είδος κοινοβουλευτικού συστήματος. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην ανάλυση του φιλοσόφου αναφορικά με τη ρητή και τη σιωπηρή συγκατάθεση ενός ανθρώπου σε μια πολιτική εξουσία αλλά και στους νόμους της κυβέρνησης αποκλείει τα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα, τους ακτήμονες, τους μη έχοντες έγγειο ιδιοκτησία. Άλλωστε γνωστό τοις πάσι είναι ότι στα θεωρητικά οικοδομήματα του άγγλου στοχαστή οι μη έχοντες ιδιοκτησία στερούνται την άσκηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων. Ο Locke διατείνεται ότι οι

⁹⁸ Στο ίδιο, σελ 144-145.

⁹⁹ Βλ. Locke, σελ 150

¹⁰⁰ Βλ. Στυλιανού, Το συμβόλαιο, σελ 150.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σελ 150.

κοινωνοί, κυρίως οι μη κάτοχοι εγγείου ιδιοκτησίας με απλή υπακοή στο εκάστοτε υφιστάμενο πλέγμα νόμων κανονιστικού περιεχομένου, δεν γίνονται μέλη ή υπήκοοι μιας πολιτείας.

2.3 Το κοινωνικό συμβόλαιο στον Ρουσσώ: Η γενική βούληση και η κυριαρχία

Ο Rousseau συμβάλλοντας εν πολλοίς στην εξέλιξη του πολιτικού σκέπτεσθαι της νεωτερικότητας παραθέτει τη δική του επιχειρηματολογία επί του θεωρήματος του κοινωνικού συμβολαίου. Εν πρώτοις, ο θεωρητικός διατείνεται ότι μόνο μία ομόφωνη σύμβαση δύναται να αποτελέσει εγγύο ουσιαστικό για την γένεση της πολιτικής κοινωνίας και της κρατικής οντότητας εν γένει. Σε τούτη την ομόφωνη σύμβαση, ο πολίτης της Γενεύης θα δώσει το όνομα κοινωνικό συμβόλαιο. Στην συγκεκριμένη θεώρηση ο Rousseau επικεντρώνει το ενδιαφέρον του κατὰ συνέπεια διαρκούντος του 1962 συγγράφει και δημοσιεύει το έργο του το κοινωνικό συμβόλαιο ή αρχές πολιτικού δικαίου. Πρόκειται για ένα έργο, το οποίο προσφέρει την κατανόηση της πολιτικής θεσμοθέτησης της κοινωνίας. Αξίζει να λεχθεί το εξής απόσπασμα χαρακτηριστικό από το μόλις προαναφερθέν σύγγραμμά του: «Να βρεθεί μία μορφή συνένωσης που θα υπερασπίζεται και θα προστατεύει με όλη την από κοινού δύναμη το πρόσωπο και τα αγαθά κάθε μέλους, ούτως ώστε ο καθένας καθώς ενώνεται με όλους, να υπακούει ωστόσο μόνο στον εαυτό του και να παραμένει εξίσου ελεύθερος όπως και πριν. Αυτό είναι το θεμελιώδες πρόβλημα, στο οποίο το κοινωνικό συμβόλαιο δίνει την λύση¹⁰²».

Εν συνεχεία ο Rousseau θεωρεί το εν λόγω ανιστορικό, υπόρρητο και μεγάλης διάρκειας συμβόλαιο, ισχυρή δέσμευση των δρώντων που συγκροτούν την πολιτική κοινότητα. Ο Πατέρας της γαλλικής Επανάστασης επιτυγχάνει με θαυμαστό τρόπο τον συγκερασμό του ατομικού και του συλλογικού στοιχείου και στο έργο του αναφύεται η εν λόγω αμφισημία μεταξύ της μοναδικότητας της ατομικής ύπαρξης και της κοινότητας ως συλλογικότητα. Εν προκειμένω, η εν λόγω αντίφαση εγείρει μία πολλαπλότητα ερωτημάτων και προβλημάτων, που χρήζουν άμεσης προσέγγισης και ανάλυσης ώστε να κατορθώσουμε να συνάξουμε τα συμπεράσματά μας με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, τάσσοντας εν παραλλήλω το μεν πλέγμα των ρουσσικών απόψεων και τις δε αντιρρήσεις των λοιπών στοχαστών, οι οποίοι επιλέγουν να κινούνται σε διαφορετικά μονοπάτια κοινωνικοπολιτικής σκέψης. Για να μιλήσουμε με μεγαλύτερη σαφήνεια στο κοινωνικό συμβόλαιο του Rousseau ο καθείς ενώνεται με τους λοιπούς κοινωνούς αλλά οφείλει να υπακούει μόνο στον εαυτό του και να διατηρεί την πληρότητα της ελευθερίας και της αυτονομίας των διαβημάτων και των ενεργειών του εντός του πλαισίου της πολιτικής κοινότητας, επακριβώς με τον ίδιο τρόπο όπως και στην προπολιτική διαγωγή του ανθρώπινου βίου του. Στην παρούσα φάση ερχόμεθα αντιμέτωποι με την ιδιαίτερο αντιφατικό τρόπο διατύπωσης του κοινωνικού συμβολαίου, ως μέσο μετάβασης από το φυσικό στο πολιτικό γίνεσθαι, από το φυσικό στο θετικό δίκαιο, από τη φυσιοκρατία στον θετικισμό

Πώς όμως γίνεται τα μέλη που συναπαρτίζουν την πολιτική κοινότητα να υπακούουν μόνο στον εαυτό τους και να διατηρούν την ελευθερία τους στον ίδιο βαθμό όπως και πριν; Τι ρόλο διαδραματίζει ο κυρίαρχος στον οποίο εναποθέτουν όλα τους τα δικαιώματα που πηγάζουν από το φυσικό δίκαιο; Τι γίνεται με την υποταγή που οφείλουν να ομολογούν τα δρώντας υποκείμενα – υπήκοοι στον κυρίαρχο, έτσι όπως διατείνονται δηλαδή οι άλλοι δύο θεωρητικοί του φυσικού δικαίου; Για να δοθεί απάντηση στα ως άνω ερωτήματα άξιο αναφοράς είναι το εξής στοιχείο: κυρίαρχος θεωρείται ο λαός και μόνο ο λαός. Μία τοποθέτηση που μας δίδει το εισιτήριο πλεύσης στα λιμάνια της πολιτικής φιλοσοφίας του κοινωνικού συμβολαίου του Γάλλου θεωρητικού! Ο Rousseau εν συνεχεία επιχειρεί να φέρει στο προσκήνιο την έννοια της γενικής βούλησης. Τι είναι γενική βούληση και γιατί εκλαμβάνεται ως λύση στο πρόβλημα που ανακύπτει από την επιχειρηματολογία του Rousseau; Στο ευαγγέλιο του Διαφωτισμού και μανιφέστο της Γαλλικής Επανάστασης, ο Rousseau γράφει το εξής «Αν λοιπόν παραμερίσουμε από το κοινωνικό σύμφωνο

¹⁰² Βλ. Ρουσσώ, Περί του κοινωνικού συμβολαίου, σελ 61.

ότι δεν προέρχεται από την ουσία του , θα βρούμε πως συνοψίζεται στους εξής όρους: « Καθένας από μας θέτει στην κοινότητα το πρόσωπό του κι όλη του τη δύναμη κάτω από την υπέρτατη διεύθυνση της γενικής βούλησης και ως σώμα αποδεχόμαστε το κάθε μέλος ως αδιαίρετο τμήμα του συνόλου¹⁰³». Η γενική βούληση συνιστά απόρροια της συμβολαικής πράξης της συνένωσης. Αποτελεί έκφραση μιας κοινωνικής αξίας με νομικό και κοινωνικό περιεχόμενο. Με την γενική βούληση αναγνωρίζονται και προστατεύονται τα ατομικά δικαιώματα και ιδιαίτερα το δικαίωμα της ιδιοκτησίας το οποίο βρίσκεται υπό την σκέπη του νόμου. Η γενική βούληση μεταφράζεται επίσης στην αρχή της κυριαρχίας, η οποία είναι αναπαλλοτροίωτη ,αδιαίρετη και αναλλοίωτη¹⁰⁴.

Η γενική βούληση συνιστά μηχανισμό της ηθικής μεταμόρφωσης του ανθρώπου. Το νόημα της γενικής βούλησης φαίνεται πως εντοπίζεται στην εκδημοκρατικοποίηση¹⁰⁵ της κυριαρχίας. Στην πολιτική κοινότητα που συγκροτείται τα δρώντα υποκείμενα αποκαλούνται ταυτόχρονα τόσο πολίτες όσο και υπήκοοι όπως αναφέραμε πιο πάνω ο μόνος κυρίαρχος για τον Rousseau είναι ο λαός πως όμως θεμελιώνεται η λαϊκή κυριαρχία; Βασικοί συντελεστές αυτού του εγχειρήματος είναι αφενός η εξασφάλιση της πολιτικής ισότητας των μελών που συναπαρτίζουν το συλλογικό πολιτικό σώμα και αφετέρου η ίση κατανομή της πολιτικής εξουσίας και ισχύος. Ο Rousseau φέρεται να καταβάλλει την μέγιστη δυνατή προσπάθεια ώστε να κατοχυρωθεί η έκφραση της λαϊκής θέλησης μέσα από την νομοθετική εξουσία στην οποία αυστηρά καθ υποτάσσεται και η εκτελεστική εξουσία βέβαια αξίζει να λεχθεί ότι ο Rousseau, εν αντιθέσει με τους Locke και Montesquieu, εισηγείται την κατάργηση της αρχής της διάκρισης των εξουσιών.

Ας εστιάσουμε τώρα την προσοχή μας σε μία περαιτέρω ανάλυση της έννοιας της γενικής βούλησης η οποία ως έννοια δεν εισήχθη από τον Ρουσσώ αλλά από άλλους στοχαστές. Ποιο είναι το περιεχόμενο της γενικής βούλησης και με ποια κριτήρια αναγνωρίζεται; Ποιες είναι οι αναγκαίες προϋποθέσεις της γενικής θέλησης; Καταρχάς, το περιεχόμενο της γενικής βούλησης φαίνεται πως είναι το κοινωνικό αγαθό, το κοινό όφελος. Επιπλέον η γενική βούληση προϋποθέτει τόσο την πολιτική ισότητα όσο και την λαϊκή κυριαρχία. Το περιεχόμενο της γενικής βούλησης εκφράζει ο νόμος που επιτάσσει το καθολικό κύρος στην πολιτική κοινότητα .Εν προκειμένω υπεισέρχεται η έννοια της γενικότητας. Τρία είναι τα κριτήρια¹⁰⁶ με τα οποία μπορούμε να αναγνωρίσουμε την γενική βούληση η οποία διακρίνεται από την αθροιστική βούληση όλων των μελών της πολιτικής κοινωνίας. Το πρώτο κριτήριο είναι η πηγή της γενικής βούλησης , ήτοι η πλειοψηφία του λαού , μόνο όταν οι πολίτες μπορούν να διατυπώσουν ελεύθερα τις απόψεις τους και να εκφράσουν την γνώμη τους επί διαφόρων θεμάτων και όταν δύνανται να ψηφίσουν με οδηγό την αμεροληψία θέτοντας ως ύψιστο στόχο το κοινό αγαθό, τη δημιουργία ενός λειτουργικού πολιτικού σώματος ,που θα δίδει θέση προτεραιότητας στις επιταγές του δημοσίου συμφέροντος. Δεύτερο κριτήριο είναι το αντικείμενο της γενικής βούλησης που αφορά σε ζητήματα γενικού και αφηρημένου περιεχομένου. Εν τέλει, τρίτο κριτήριο καθίσταται το περιεχόμενο της γενικής βούλησης, το οποίο όπως αναφέραμε , είναι το κοινό αγαθό της κοινότητας. Συνεπώς τα κριτήρια αναγνώρισης της γενικής βούλησης είναι η πηγή , το αντικείμενο καθώς και το περιεχόμενο της.

Εν συνεχεία, η γενική βούληση συνιστά άκρως απαραίτητο συντελεστή του πολιτικού βίου στο κράτος της νομιμότητας. Με την ένταξη του ατόμου στην κοινωνία στην πολιτεία που πρυτανεύει η νομιμότητα, εκκινεί άμεσα δραστηριοποίηση και συμμετοχή σε διαδικασίες της συλλογικότητας. Τοιουτοτρόπως επιτυγχάνεται η ποιοτική μεταμόρφωση του πολίτη ο οποίος γίνεται ηθική προσωπικότητα. Σε μία ευνομούμενη πολιτεία ο ηθικά συγκροτημένος πολίτης εκλαμβάνεται ως απαραίτητη προϋπόθεση της γενικής βούλησης. Το άτομο χάνει την φυσική αντιπολιτική προδιάθεσή του και με το πέρασμα του στην πολιτική κοινωνία γίνεται ταυτόχρονα

¹⁰³ Βλ. Αγγελίδης, Γκιούρας, Περί του κοινωνικού συμβολαίου, σελ 164.

¹⁰⁴ Βλ. Ρουσσώ, Η κυριαρχία είναι αδιαίρετη, σελ 75.

¹⁰⁵ Κιτρομηλίδης, «Νεότερη Πολιτική Θεωρία: Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου: Hobbes, Locke, Rousseau», Η γενική βούληση, σελ 52-53.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σελ 55-56.

ως πολίτης κάτοχος της ηθικής ελευθερίας, καθώς επέρχεται η ηθική του μεταμόρφωση. Ο Ρουσσώ ως θεωρητικός εκφραστής της λαϊκής κυριαρχίας, στην οικοδόμηση της επιχειρηματολογίας του δίδει ιδιαίτερη έμφαση στην ιδιωτική ζωή του ατόμου, και επιχειρεί την αναγωγή της σε αναγκαίο συντελεστή της δημοκρατικής προσωπικότητας του πολίτη. Ο Rousseau δίδει επίσης έμφαση στην κατοχή ιδιωτικών περιουσιακών στοιχείων και κατά κόρον γεωργικών ως συντελεστή της καλλιέργειας του ήθους του δημοκρατικού πολίτη. Επιπλέον, στην πολιτική κοινωνικοποίηση του πολίτη καθώς και στην καλλιέργεια του ήθους του συμβάλλει εν πολλοίς και η αγωγή στα ιδεώδη της πολιτείας μέσω της εκπαιδευτικής οδού. Για τον Rousseau, η εκπαίδευση συνιστά την κορωνίδα των παραγόντων καθοριστικής σημασίας για το βάδισμα του ανθρώπου προς την ατομική και ηθική ολοκλήρωση της προσωπικότητάς του. Κοντολογίς, η συμμετοχή του πολίτη στα πολιτικά δρώμενα, στο πολιτικό βίο εν γένει, σε πολιτικές συγκεντρώσεις και συζητήσεις, καθώς και σε διάφορες μορφές συλλογικής δραστηριότητας αποτελούν γεγονότα κρίσιμης σημασίας για τη λειτουργικότητα ενός πολιτεύματος. Όταν ο βαθμός της πολιτικής συμμετοχής των δρώντων υποκειμένων στα κοινά ανατρέπει την πολιτική ισότητα και άμεση απόρροια της εν λόγω χαλάρωσης θα είναι η νόθευση της πολιτικής νομιμότητας, της λαϊκής κυριαρχίας. Όταν παύει να εξισώνεται ο νόμος και η πολιτική ελευθερία, τότε ταυτόχρονα γκρεμίζεται το θεμέλιο της πολιτικής νομιμότητας και το δημοκρατικό πολίτευμα έχει ως χαρακτηριστικό γνώρισμά του τη νοθεία, καθώς ακολουθεί την οδό της υπονόμευσης και θέτει εν κινδύνω τον φρουρό του πλέγματος των δημοκρατικών θεσμών, και τον φρουρό που επαγρυπνεί εν ονόματι της υπεράσπισης του κοινού ύψιστου αγαθού, που δίδει το πράσινο φως στο ζενίθ της πολιτείας της νομιμότητας και της δημοκρατίας. Εν τέλει, για τον πολίτη της Γενεύης, η πολιτεία καθίσταται φορέας ενός πλέγματος ηθικών νοημάτων και αξιών.

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Rousseau, η ατομικότητα της πολιτικής κοινωνίας πρέπει να παράγεται ή να εκτρέφεται από ένα εθνικό και αποκλειστικό πλέγμα θεσμών, το οποίο πρέπει να εμπνυχώνεται από μία εθνική φιλοσοφία¹⁰⁷. Δηλαδή πολιτική κοινωνία πρέπει να εμπνέεται από ένα πατριωτικό πνεύμα, και σε περίπτωση που απαιτείται η άμυνα της εναντίον άλλων κρατικών μηχανισμών, πρέπει να προωθεί τις πολεμικές αρετές και να ενθαρρύνει την ανάπτυξη ενός πολιτικού πνεύματος. Κάθε μέλος της πολιτικής κοινωνίας, κάθε πολίτης οφείλει να είναι ενεργός πολίτης, αφοσιωμένος στα καθήκοντά του και στην προσέγγιση και πραγμάτωση του υπέρτατου κοινού αγαθού. Για τον Rousseau ο άεργος πολίτης είναι αχρείος πολίτης¹⁰⁸. Η πολιτική κοινωνία έχει ως βασική απαίτηση τη συμμόρφωση του ατόμου. Τι ακριβώς σημαίνει συμμόρφωση εν προκειμένω; Σημαίνει ότι ο άνθρωπος με την μετάβαση στην πολιτική κοινωνία οφείλει να μετασχηματιστεί ως φυσικό ον σε πολίτη.

Εφόσον αναλύσαμε την έννοια της βούλησης επαρκώς, ας περάσουμε τώρα στην ανάλυση της έννοιας της κυριαρχίας, η οποία συνιστά άσκηση της γενικής βούλησης, γεγονός το οποίο επισημάνθηκε εκ προοιμίου. Καταρχάς, η κυριαρχία δεν απαλλοτριώνεται και δεύτερον παραμένει αδιαίρετη. Η γενική βούληση κατά τεκμήριο είναι πάντα εντός του πλαισίου της ορθολογικότητας και στοχεύει στην προάσπιση του κοινού αγαθού και του δημοσίου συμφέροντος εν γένει. Δηλαδή, η κοινωνία οφείλει να κυβερνάται με γνώμονα πάντα το ύψιστο κοινό αγαθό. Για να θεωρηθεί μια βούληση κανονική δεν κρίνεται απαραίτητη η ύπαρξη ομοφωνίας αλλά κρίνεται απαραίτητο ο υπολογισμός κάθε ψήφου, διότι όταν κάποιος πολίτης τυγχάνει για τον τάδε ή δείνα λόγο αποκλεισμού από τη διαδικασία της ψηφοφορίας, τότε η βούληση στερείται της γενικότητάς της. Λαμβάνοντας υπόψη τη θεμελιώδη αρχή της κυριαρχίας, ο Rousseau διατείνεται ότι η κυριαρχία υφίσταται διαίρεση ως προς το αντικείμενό της, «δηλαδή σε ισχύ και σε βούληση, σε νομοθετική και εκτελεστική εξουσία, σε δικαιώματα επιβολής φορολογίας, απονομής δικαιοσύνης και διεξαγωγής πολέμου, εσωτερικής διοίκησης, και σε δικαίωμα διαπραγματεύσεων σε ξένες δυνάμεις¹⁰⁹». Επί παραδείγματι, κάποιοι πολιτικοί θεώρησαν την κήρυξη διεξαγωγής πολέμου ή

¹⁰⁷ Βλ Λέο Στράους, Η κρίση του νεότερου φυσικού δικαίου, Rousseau, σελ 306.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σελ 307.

¹⁰⁹ Βλ. Ρουσσώ, Η κυριαρχία είναι αδιαίρετη, σελ 75.

την σύναψη συνθήκης ειρήνης ως πράξη κυριαρχίας. Όμως η κυριαρχία δεν διαιρείται και κατά συνέπεια όταν αναφερόμαστε σε τέτοιου είδους υποτιθέμενες διαιρέσεις κυριαρχίας, απλά διανύουμε την οδό της απάτης και της πλάνης. Εν τέλει, η βούληση είτε είναι ολόκληρου του σώματος ή ενός μέρος του όταν πρόκειται για βούληση που προέρχεται από όλο το λαό εν συνόλω, τότε η συγκεκριμένη βούληση συνιστά πράξη κυριαρχίας και δημιουργεί νόμο. Όταν πρόκειται για την βούληση μόνο ενός τμήματος του λαού, τότε δυνάμεθα να κάνουμε λόγο για μια επιμέρους βούληση, μια διοικητική πράξη, ένα διάταγμα.

Συμπερασματικά η γενική βούληση στοχεύει στο κοινό συμφέρον ενώ η βούληση όλων ως άθροισμα των επιμέρους βουλήσεων στοχεύει στην προάσπιση και την εξυπηρέτηση του ιδιωτικού συμφέροντος και του ατομικού οφέλους. Για την σωστή εκφορά της γενικής βούλησης ο Rousseau τονίζει τη σημασία της μη ύπαρξης επιμέρους ομάδων εντός του κρατικού μηχανισμού ώστε κάθε πολίτης να έχει το δικαίωμα έκφρασης μόνο της δικής του γνώμης. Τοιούτοτρόπως η γενική βούληση δεν θα μπορεί να τύχει πλάνης αλλά θα βρίσκεται πάντοτε υπό το φως της ορθολογικότητας και της νομιμότητας.

Είναι γνωστό ότι το κοινωνικό συμβόλαιο δίδει στην πολιτεία απόλυτη εξουσία πάνω στους πολίτες εν συνόλω. Τη διεύθυνση της εν λόγω εξουσίας, ήτοι της κυριαρχίας αναλαμβάνει η γενική βούληση. Στο κοινωνικό συμβόλαιο του Rousseau περιλαμβάνεται το χαρακτηριστικό εν προκειμένω απόσπασμα που παραθέτουμε ευθύς αμέσως: «Τι είναι, πραγματικά λοιπόν, μια πράξη κυριαρχίας; Δεν είναι μία σύμβαση ενός κατώτερου με κάποιον ανώτερό του, αλλά μια σύμβαση του σώματος με κάθε μέλος του. Είναι νόμιμη γιατί έχει για βάση το κοινωνικό συμβόλαιο. Δίκαιη, γιατί είναι κοινή για όλους. Ωφέλιμη γιατί έχει σκοπό μόνο το γενικό καλό, και σταθερή, γιατί την εγγυώνται η δημόσια ισχύς και η υπέρτατη εξουσία. Όσο οι υπήκοοι υπάγονται μόνο σε παρόμοιες συμβάσεις, δεν υπακούν σε κανέναν, αλλά μόνο στην δική τους βούληση¹¹⁰». Σημειώνεται ότι μεταξύ κυρίαρχου και πολιτών καθώς και των αντίστοιχων δικαιωμάτων τους τίθενται ορισμένα όρια που καθορίζουν το βαθμό δέσμευσης των πολιτών με τον εαυτό τους, του καθενός με όλους και όλων με τον καθένα ξεχωριστά.

2.4 Συγκριτική προσέγγιση Rousseau και Hobbes: σύγκλιση και απόκλιση του πολιτικού τους σκέπτεσθαι.

Σε ποια σημεία μπορεί να συγκλίνουν ή να αποκλίνουν οι δυο θεωρητικοί του φυσικού δικαίου; Αμφότεροι επιχειρούν την αναζήτηση της βάσης της δικαιοσύνης εστιάζοντας στους ανθρώπους σύμφωνα με το είναι και όχι με το δέον. Επιπλέον ο Rousseau φέρεται να είναι σύμφωνος με τον Hobbes, ο οποίος ανάγει την αρετή σε κοινωνική αρετή. Επίσης ο Rousseau δέχεται την συλλογιστική αφετηρία του Hobbes αναφορικά με τον ορισμό του φυσικού δικαίου και συγκεκριμένα τονίζει ότι ο Hobbes κατάφερε να δείξει πόσο ανεπαρκείς είναι όλοι οι νεότεροι ορισμοί του φυσικού δικαίου. Επίσης, ο Rousseau τάσσεται υπέρ της επίθεσης που πραγματώνει ο Hobbes κατά του παραδοσιακού τρόπου διδασκαλίας του φυσικού νόμου, επισημαίνοντας όμως ότι οι ρίζες του φυσικού νόμου πρέπει να εντοπίζονται στα πάθη τα οποία δεν πρέπει να είναι απαραίτητα ειδικώς ανθρώπινα και τα οποία είναι προγενέστερα του λόγου¹¹¹. Ο Hobbes ταυτίζει τον φυσικό άνθρωπο και δίδει έμφαση σε γενικές γραμμές στα ανθρώπινα πάθη τα οποία όπως είπαμε αποτελούν πηγή του φυσικού δικαίου. Βέβαια, υπάρχει μία αντίφαση στη πολιτική σκέψη του Hobbes, την οποία διαπιστώνει ο Rousseau. Σύμφωνα με το περιεχόμενο αυτής της αντίφασης, ενώ το φυσικό δίκαιο πρέπει να πηγάζει από το πάθος, οι φυσικοί νόμοι οι οποίοι είναι καθοριστικοί για τις φυσικές υποχρεώσεις των κοινωνιών συνάγονται ως επιταγές του λόγου και αποκαλούνται συμπεράσματα ή θεωρήματα. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία και των δύο ο άνθρωπος είναι φύσει ακοινωνικός. Ωστόσο, ο Rousseau διατείνεται ότι ο άνθρωπος είναι φύσει

¹¹⁰ Βλ. Ρουσσώ, Περί των ορίων της κυρίαρχης εξουσίας, σελ 82-83.

¹¹¹ Βλ. Λέο Στράους, Η κρίση του νεότερου φυσικού δικαίου, Rousseau, σελ 317.

καλός και συμπονετικός, διότι τον κυριαρχεί η φιλαντία και η συμπόνια και απαλλάσσεται κατά συνέπεια από την ματαιοδοξία και την υπεροψία. Εν ολίγοις, ο Rousseau εξαλείφει την έννοια της κακίας από την ανθρώπινη φύση και ούτως ειπείν αντιστρατεύεται εν πολλοίς τις εξής ρήσεις του Hobbes: «homo homini lupus» και «bellum omnium contra omnes».

Ο άνθρωπος από την φύση του είναι επιδεκτικός απεριόριστης σχεδόν τελειοποίησης. Αυτό δικαιολογείται αν λάβουμε υπόψη ότι ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως καλός γιατί είναι εκ φύσεως υπάνθρωπος¹¹². Και ερχόμενοι στην έννοια του κοινωνικού συμβολαίου σημειώνουμε ότι ενώ για τον Hobbes το κοινωνικό συμβόλαιο συνιστά ουσιώδη αναγκαιότητα και κατ' επέκταση το κράτος είναι απόρροια της σχέσης αίτιου και αιτιατού, για τον Rousseau το κοινωνικό συμβόλαιο εκλαμβάνεται ως φυσική διαδικασία και οφείλεται είτε σε μηχανικά αίτια είτε σε ένα πλέγμα φυσικών συγκυριών¹¹³. Συνεχίζοντας, ο Rousseau επηρεάζεται εν πολλοίς από τις προκείμενες τους Hobbes αναφορικά με την φυσική κατάσταση.

2.4 Το κοινωνικό συμβόλαιο του Γκρότιους

Ο Grotius προσπαθώντας να εξηγήσει την προέλευση της πολιτικής κοινωνίας δεν επιχειρεί αναφορές σε μία φυσική κατάσταση. Στο έργο του, δίκαιο του πολέμου και της ειρήνης η μετάβαση από τη φυσική στη πολιτική κατάσταση μέσω της σύναψης ενός κοινωνικού συμβολαίου δεν εμφανίζεται πουθενά. Η συντέλεση αυτής της μετάβασης δυνάμει κάποιου συμβολαίου δεν θεωρείται αναγκαία. Με λίγα λόγια οι άνθρωποι στην προπολιτική κοινωνία φέρονται να απολαύουν ενός πλέγματος φυσικών δικαιωμάτων, όπως για παράδειγμα το δικαίωμα της αυτοάμυνας. Με την οργάνωση της κοινωνίας ως κράτος τα φυσικά δικαιώματα τυγχάνουν είτε περιορισμού είτε υποκατάστασης πάντοτε προς όφελος της δημόσιας τάξης, της ειρηνικής συμβίωσης των κοινωνιών και της εύρυθμης λειτουργίας του κοινωνικοπολιτικού συστήματος εν γένει. Στόχος του κοινωνικού συμβολαίου είναι η ειρηνική συμβιωτική σχέση των κοινωνιών. Με ποιους δυνατούς τρόπους επιτυγχάνεται η συμβίωση των ανθρώπων σε ένα κλίμα ειρήνης δίχως την εμπλοκή τους σε ένα κυκλώνα αντιπαραθέσεων; Επιτυγχάνεται με δύο τρόπους. Πρώτον τα άτομα μπορούν να συμβληθούν σε μία ένωση στην οποία η πλειοψηφία θα λαμβάνει τις εκάστοτε απαραίτητες αποφάσεις. Δεύτερον, επιτυγχάνεται με την εκούσια υποταγή σε μια αρχή, η οποία θα συνίσταται σε ένα ή περισσότερα άτομα. Και στους δύο τρόπους χρειάζεται ένα σύμφωνο ή ένα πλέγμα συμφωνιών, η τήρηση των οποίων θα προσφέρει τη λειτουργικότητα του συμβιωτικού σχήματος.

Επιπροσθέτως, το κοινωνικό σύμφωνο αποτελεί έκφραση συνένωσης ή συγκατάθεσης των μελών που συναπαρτίζουν την πολιτική κοινότητα ενώ η πολιτική εξουσία που δημιουργείται μέσω της συγκρότησης του κρατικού μηχανισμού συνδυάζει τη συγκατάθεση, τη συνένωση και την κυριαρχία. Ο Grotius, στο έργο του περιλαμβάνει το εξής χαρακτηριστικό απόσπασμα το οποίο αναφέρεται στην πολιτική εξουσία: «Το δίκαιο που αποκτά κανείς επί των προσώπων δυνάμει της συγκατάθεσης πηγάζει είτε από μία ένωση είτε από μία υποταγή»¹¹⁴. Εν συνεχεία το πολιτικό σώμα, ήτοι η πολιτεία θέτει υπό ισχύ τον κανόνα της πλειοψηφίας σύμφωνα με τον οποίο οι αποφάσεις της πλειοψηφίας αποτελούν δέσμευση για τον κάθε συμμετέχοντα στην ένωση. Στην παρούσα φάση ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο ορισμός που δίδει ο Grotius για το κράτος. Ο Grotius προσεγγίζει την έννοια του κράτους επισημαίνοντας ότι «το κράτος είναι μία τέλεια ένωση ελεύθερων ανθρώπων, που ενώνονται για να απολαύσουν το δίκαιο και για το κοινό τους όφελος. Ο εν λόγω ορισμός του Grotius αναφέρεται σε μία τέλεια και πλήρη ένωση, η οποία στοχεύει στον πολιτικό βίο, στον οποίον εντρυφούν οι κανόνες της ισότητας και της πλειοψηφίας. Έμφαση δίδεται στο υπέρτατο δίκαιο επί των μελών που συναπαρτίζουν το πολιτικό σώμα. Το μοντέλο του

¹¹² Στο ίδιο, σελ 322-323.

¹¹³ Στο ίδιο, σελ 324.

¹¹⁴ Βλ. Στυλιανός, σελ 54.

κράτους του Grotius δίδει περισσότερο σημασία στο νομικό παρά στο πολιτικό στοιχείο¹¹⁵. Εν προκειμένω, γίνεται αντιληπτή η πρωτοκαθεδρία του πλέγματος νόμων και κανόνων, το οποίο τείνει στην ενοποίηση του κρατικού μηχανισμού. Επιπλέον, μπορούμε να συνάξουμε ότι η συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας απαιτεί τόσο την βούληση των ανθρώπων όσο και το κοινωνικό συμβόλαιο ως απαραίτητο ιδρυτικό όρο. Δηλαδή, το πολιτικό σώμα είναι προϊόν της ανθρώπινης γενικής βούλησης. Τα άτομα οικειοθελώς αποφασίζουν να προσχωρήσουν στο πολιτικό σώμα μέσω του κοινωνικού συμφώνου.

Όπως προαναφέρθηκε, η κυριαρχία συνδέεται με την πολιτική εξουσία. Πώς ορίζεται όμως η κυριαρχία; «Κυρίαρχη ονομάζεται η πολιτική εξουσία της οποίας οι πράξεις δεν υπάγονται στο δίκαιο κάποιας άλλης, ούτως ώστε να μπορούν να αναιρεθούν από την απόφαση μιας άλλης ανθρώπινης βούλησης»¹¹⁶. Η κυριαρχία νομιμοποιείται μέσω της συγκρότησης του πολιτικού σώματος, ήτοι του κρατικού μηχανισμού και την άσκηση της αναλαμβάνει η πολιτική εξουσία, ως διακριτό όργανο. Επιπλέον, πρωτογενές χαρακτηριστικό της πολιτικής εξουσίας είναι η νομοθεσία. Συνεπώς η νομοθετική εξουσία θεωρείται πολύ σημαντική για το κράτος και φυσικά υπερτερεί από τις άλλες δύο. Άξιο αναφοράς είναι ότι σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η νομοθετική εξουσία είναι η Αρχιτεκτονική επιστήμη της διακυβέρνησης¹¹⁷. Κατά συνέπεια καθίσταται εφικτή η δικαιολόγηση του γεγονότος ότι στην πολιτική κοινότητα του Grotius, το νομικό στοιχείο προηγείται και υπερτερεί του πολιτικού. Εν συνεχεία, ο Grotius θέλει να εξασφαλίσει μέσω του κοινωνικού συμβολαίου τη νομιμότητα ενός κυρίαρχου υποκειμένου, το οποίο θα διακρίνεται από την πολιτεία. Ο συγκεκριμένος θεωρητικός θέλει να αποτρέψει το ενδεχόμενο να θεωρείται πάντοτε κυρίαρχος ο λαός. Αντίθετα είναι πιο πιθανή η υποταγή ή η εκούσια υποδούλωση του λαού. Υπό αυτές τις συνθήκες υπεισέρχεται η έννοια της εθελοδουλείας, την οποία ο Grotius προσπαθεί να τη μονιμοποιήσει. Εν ολίγοις, η εθελοδουλεία συνιστά νόμιμο και σεβαστό, ατομικό και συλλογικό δικαίωμα. Σύμφωνα με τον Grotius κανένας δεν γεννιέται ελεύθερος και κανένας δεν γεννιέται δούλος¹¹⁸. Τι ακριβώς σημαίνει αυτό; Αυτό σημαίνει ότι η ελευθερία ή η υποδούλωση επαφίεται στην βούληση και την κρίση του δρώντος υποκειμένου. Δηλαδή η ελευθερία ως έννοια είναι σχετική. Συγκεκριμένα ο Grotius φέρεται ειπών ότι «Όταν λέμε ότι η ελευθερία ανήκει εκ φύσεως στους ανθρώπους και στους λαούς εννοούμε το φυσικό δίκαιο που προηγείται κάθε ανθρώπινης πράξης, εννοούμε την ελευθερία ως απουσία και όχι την ελευθερία ως ασυμβίβαστο¹¹⁹». Επίσης δεν μπορεί να ταυτιστεί η προσωπική με την πολιτική ελευθερία δηλαδή η ατομική ελευθερία διαφέρει παρασάγγες από τη γενική ελευθερία

Συνεχίζοντας, η εθελοδουλεία είναι η ακούσια στέρηση του δικαίωματος της ελευθερίας δηλαδή ένα άτομο δύναται να παραχωρήσει σε κάποιον εξ ολοκλήρου το δικαίωμα να τον χρησιμοποιούν ως θέλουν. Εν αντιθέσει με την εθελοδουλεία υπάρχει και η δουλεία που επιβάλλεται από το πολεμικό δίκαιο ως τιμωρία και εν προκειμένω υφίσταται το στοιχείο του καταναγκασμού. Αναφορικά με την έννοια της ελευθερίας, ο Grotius αναφέρει ότι το κράτος μπορεί να υποστεί είτε την τιμωρία του θανάτου, είτε την διάλυση του πολιτικού σώματος είτε την στέρηση της ελευθερίας του μέσω της υποδούλωσης του σε κάποιο άλλο πολιτικό σώμα¹²⁰.

Συμπερασματικά, η συγκρότηση μιας πολιτικής κοινωνίας απαιτεί ένα σύμφωνο ή ένα συμβόλαιο αλλά όμως ο Grotius αποφεύγει να δώσει μία επαρκή εξήγηση για την αναγκαιότητα της σύναψης του και αυτό γίνεται εξαιτίας της απουσίας της έννοιας της φυσικής κατάστασης από την προσέγγιση του στοχαστή. Δευτερευόντως, ο ολλανδός στοχαστής νομιμοποιεί¹²¹ την

¹¹⁵ Βλ. Στυλιανός, Σύμφωνο και συμβόλαιο, σελ 57.

¹¹⁶ Βλ. Στυλιανός, Συμβόλαιο και κυριαρχία, σελ 63.

¹¹⁷ Βλ. Στο ίδιο, σελ 62.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σελ 66.

¹¹⁹ Στο ίδιο.

¹²⁰ Στο ίδιο, σελ 68.

¹²¹ Στο ίδιο, σελ 71.

εθελοδοουλεία διότι επισημαίνει ότι η τελευταία δεν αντιστρατεύεται το πλέγμα των φυσικοδικαιικών κανόνων.

2.5 Ατομική ιδιοκτησία και κρατικός μηχανισμός.

2.5.1 Ο ρόλος του δικαιώματος της ιδιοκτησίας στη συγκρότηση της κρατικής μηχανής και την οργάνωσή της.

Ο Locke διατείνεται ότι όλοι οι άνθρωποι απολαύουν του φυσικού δικαιώματος της ιδιοκτησίας. Το εν λόγω φυσικό δικαίωμα προηγείται της συγκρότησης της πολιτικής κοινωνίας. Σύμφωνα με την αντίληψη του θεωρητικού, η πολιτική εξουσία πηγάζει από την ιδιοκτησία, γι' αυτό και οι ασκούντες την πολιτική εξουσία οφείλουν να έχουν ως μέγιστο σκοπό τη διατήρηση και την προστασία της ιδιοκτησίας των υπηκόων. Στη φυσική κατάσταση των ανθρώπων ο Locke ισχυρίζεται ότι η γη και τα προϊόντα της έχουν δοθεί στο ανθρώπινο γένος για κοινή χρήση. Άρα η γη χρησιμοποιείται από όλους. Υπεισέρχεται η αρχή της κοινοκτημοσύνης. Πώς όμως εν παραλλήλω υπεισέρχεται και η έννοια της ιδιοκτησίας; Μήπως εν προκειμένω υπολανθάνει μια πολύ σημαντική αντίφαση; Κι αν ναι, τι φέρεται να ισχυρίζεται ο Locke; Αναντίρρητα και υπάρχει μια αντιφατική κατάσταση. Δηλαδή, ναι μεν υπάρχει η αρχή της κοινοκτημοσύνης και τα φυσικά αγαθά τίθενται υπό καθεστώς κοινής χρήσης, αλλά υπάρχει και η ατομική ιδιοποίηση της γης¹²². Ο Locke βεβαίως και αναγνωρίζει την υφιστάμενη αντίφαση αλλά απλώς της προσδίδει φαινομενική διάσταση. Ο άνθρωπος ως ιδιοκτήτης του εαυτού του, μπορεί να εργαστεί χρησιμοποιώντας τις δικές του δυνάμεις. Συνεπώς, η εργασία ενός ανθρώπου είναι αναμφίλεκτα δική του. Στην παρούσα φάση η εργασία παρουσιάζεται ως το δικαίωμα της ατομικής ιδιοποίησης, προκειμένου να διατηρήσει το άτομο τον εαυτό του, να εξασφαλίσει, εν ολίγοις, την επιβίωσή του.

Υπόκειται σε περιορισμούς το ατομικό δικαίωμα της ιδιοποίησης, κι αν ναι, ποιοι είναι αυτοί; Φυσικά και τίθεται ένα πλέγμα περιορισμών, προκειμένου να μην υπάρξει το πιθανό ενδεχόμενο αλόγιστης χρήσης των φυσικών αγαθών. Επιπλέον, η ατομική ιδιοποίηση δεν φαίνεται να αναιρεί ούτε την αρχή της κοινοκτημοσύνης ούτε την αρχή της ισότητας εν γένει. Μολαταύτα, ας δούμε τους περιορισμούς, αρχής γενομένης με αυτόν που αφορά στην επάρκεια αγαθών. Το δικαίωμα της ατομικής ιδιοποίησης πρέπει να αφήνει αρκετά αγαθά σε κοινή παρακαταθήκη για όλους. Ο Locke πολύ χαρακτηριστικά λέει στη « Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως»: «...ο λαγός που ο καθένας κυνηγά θεωρείται ότι ανήκει σ' όποιον τον καταδίωξε. Διότι, αν και είναι θήραμα που θεωρείται ότι αποτελεί κοινή παρακαταθήκη και δεν συνιστά ιδιωτικό κτήμα καθενός, γίνεται ιδιοκτησία οιοδήποτε κατέβαλε τόσο μόχθο, ώστε να τον ανακαλύψει και να τον κυνηγήσει, κατορθώνοντας έτσι να τον αποσπάσει από τη φυσική του κατάσταση, όπου ανήκε σε όλους από κοινού»¹²³. Δηλαδή, ο,τιδήποτε αποσπάται από την κοινή φυσική παρακαταθήκη, γίνεται ιδιοκτησία του καταβαλλόντος τη συγκεκριμένη προσπάθεια. Δευτερευόντως, έπεται ο περιορισμός που σχετίζεται με τη φθορά των αγαθών. Ο Locke στο προαναφερθέν έργο του καταγράφει το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό απόσπασμα: « Όσα αγαθά μπορεί κανείς να χρησιμοποιήσει πριν φθαρούν για να ωφεληθεί με οποιοδήποτε τρόπο η ζωή του, τόσα μπορεί με το μόχθο του να ιδιοποιηθεί. Ο,τιδήποτε βρίσκεται πέρα από το όριο αυτό ξεπερνά το μερίδιό του και ανήκει σε άλλους. Τίποτα δεν δημιουργήθηκε από το Θεό για να το φθείρει ή να το καταστρέφει ο άνθρωπος»¹²⁴. Εν τέλει ερχόμεθα και στον τρίτο περιορισμό που τίθεται και αφορά την εργασία αυτή καθ' αυτή. Ο άνθρωπος δύναται να ιδιοποιηθεί εκείνα τα αγαθά που αποκτά με τη δική του πάντα εργασία. Όπως σωστά διατείνεται ο Μακφέρσον για τον άνθρωπο « η Εργασία του σώματός του και τα Έργα των χεριών του είναι κατ'εξοχήν δικά του»¹²⁵. Κοντολογίς, το θεώρημα του Locke

¹²² Βλ. Πλάγγεσης, Η πολιτική εξουσία, σελ 142-143.

¹²³ Βλ. Locke, Περί ιδιοκτησίας, παρ 30, σελ 106.

¹²⁴ Στο ίδιο, παρ 31, σελ 107.

¹²⁵ Βλ. Πλάγγεσης, σελ 143.

για την ιδιοκτησία εξηγεί τη συγκρότηση και τη θέσπιση της πολιτικής κοινωνίας αλλά ταυτόχρονα προσπαθεί να δικαιολογήσει την κατάσταση στην οποία αντικατοπτρίζονται η άνιση κατανομή του πλούτου και η εν γένει ανισότητα που χαρακτηρίζει τους κοινωνούς της πολιτείας

Σε γενικές γραμμές, θεωρείται θεσμός του φυσικού νόμου από τον οποίο ορίζονται τόσο η μορφή όσο και τα όρια της δίκαιης ιδιοποίησης. Η ιδιοκτησία που έχουν οι άνθρωποι στην πολιτική κοινωνία που συγκροτείται ονομάζεται συμβασιακή ή αστική ιδιοκτησία και βασίζεται στο θετικό νόμο. Το φυσικό δικαίωμα στην ιδιοκτησία ως επακόλουθο του θεμελιακού δικαιώματος της αυτοσυντήρησης συνιστά φυσικό δικαίωμα κάποιας «ιδιωτικής κτήσης, από την οποία αποκλείεται η υπόλοιπη ανθρωπότητα¹²⁶». Ωστόσο σύμφωνα με το εν λόγω φυσικό δικαίωμα κανείς δεν μπορεί να ιδιοποιηθεί πράγματα, τα οποία έχουν ιδιοποιηθεί άλλοι συνάνθρωποί του, διότι κάτι τέτοιο παρουσιάζεται ως επαιτεία και αντιστρατεύεται το νόμο της φύσης. Σύμφωνα με τον Locke το δικαίωμα ιδιοποίησης τυγχάνει μεγαλύτερου περιορισμού στην φυσική κατάσταση παρά στην πολιτική κοινωνία .

Με τη συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας υπεισέρχεται η έννοια του χρήματος το οποίο οδηγεί στην εμφάνιση μεγαλύτερων ιδιοκτησιών και το δικαίωμα των υπηκόων πάνω σε αυτές .Σύμφωνα με τον Locke η επινόηση του χρήματος προκαλεί επαναστατικό κλίμα στην ιδιοκτησία διότι οι κοινωνοί έχουν την δυνατότητα να αποκτήσουν όση περιουσία και όσο χρήμα επιθυμούν υπακούοντας πάντα στην απορρέουσα από το θετικό δίκαιο αρχή της νομιμότητας. Ακόμη και η σπατάλη φαίνεται πως δεν μπορεί να απαγορευτεί πλέον, όπως γινόταν στην προπολιτική κοινωνία, σύμφωνα με τις επιταγές του φυσικού νόμου. Πολύ χαρακτηριστική είναι η εξής ρήση για το χρήμα: «Βρείτε κάτι που να χρησιμοποιείται και να αξίζει όπως το χρήμα μεταξύ των γειτόνων ενός ανθρώπου και θα δείτε τον άνθρωπο αυτό να ξεκινά αμέσως την προσπάθεια να αυξήσει τα υπάρχοντά του πέραν των αναγκών της οικογένειάς του και πέραν ενός άφθονου αποθέματος για κατανάλωση¹²⁷». Η εργασία θεωρείται αιτία αφθονίας και οικονομικής ευρωστίας. Εν τέλει η θεωρία της ιδιοκτησίας του Locke πρεσβεύει πρώτον ότι η ιδιοκτησία προηγείται της πολιτικής κοινωνίας και δεύτερον η ιδιοκτησία εν όψει του θετικού δικαίου παρουσιάζεται ανεξάρτητη και όχι δημιούργημα της κοινωνίας. Το μέγα θεμέλιο της ιδιοκτησίας θεωρείται το άτομο. Συμπερασματικά, αν επιχειρήσουμε μία σύγκριση με τα σημερινά δεδομένα, διαπιστώνουμε ότι το θεώρημα περί ιδιοκτησίας του Λοκ αντιστοιχεί στην κλασσική θεώρηση του πνεύματος της κεφαλαιοκρατίας, του πνεύματος του καπιταλισμού ή στη θεωρία που πραγματεύεται τη δημόσια πολιτική. Υφίσταται ροπή προς απόκτηση , ακόμα κι αν είναι άπληστη, επιθυμία των δρώντων υποκειμένων για απόκτηση. Πως δικαιολογεί αυτή τη ροπή ο Locke; Ο θεωρητικός φέρεται να επιχειρεί έναν παραλληλισμό ανάμεσα στη φυσική και την πολιτική κατάσταση, όπου φωτογραφίζονται η ένδεια και η οικονομική ευημερία αντιστοίχως .

Αναμφίβολα, το δικαίωμα ιδιοκτησίας παρέχεται από την εργασία γεγονός που ισχύει στη φυσική κατάσταση. Εν προκειμένω, η εργασία εκλαμβάνεται ως δημιουργός του δικαιώματος της ιδιοκτησίας. Εν αντιθέσει με τη φυσική, στην πολιτική κοινωνία η εργασία μετουσιώνεται σε πηγή πλούτου. Σύμφωνα με τον Leo Strauss «η παραγωγή πλούτου απαιτεί να πάρουν τα ηνία οι φιλόπονοι και οι λογικοί, οι οποίοι εργάζονται σκληρά με προθυμία, και να αναγκάσουν τους φυγόπονους και τους απερίσκεπτους να εργαστούν παρά την θέληση τους, αν και για το δικό τους όφελος¹²⁸».

2.5.2 Ιδιοκτησία, κράτος και κτητική κοινωνία της αγοράς

Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κτητικής κοινωνίας της αγοράς είναι τα ακόλουθα: Η εργασία δεν ανατίθεται από εξουσιαστικές δυνάμεις, οι εργασιακές αμοιβές δεν παρέχονται από πρόσωπα εξουσίας, τα συμβόλαια καθορίζονται και επιβάλλονται επισήμως, η μεγιστοποίηση του

¹²⁶ Βλ. Λέο Στράους, Λοκ, σελ 281.

¹²⁷ Στο ίδιο, σελ 291.

¹²⁸ Στο ίδιο, σελ 290.

οφέλους και η κάρπωση του συνιστούν έλλογες ατομικές επιδιώξεις, η ικανότητα εργασίας του ατόμου συνιστά ιδιοκτησία και συνεπώς δύναται να μεταβιβαστεί. Τόσο η γη όσο και οι φυσικοί πόροι συνιστούν ιδιοκτησιακά στοιχεία και δύναται να μεταβιβαστούν, Μερικά άτομα φέρονται να εκδηλώνουν επιθυμία απόκτησης ανωτέρας ωφέλειας ή δύναμης από την ήδη υπάρχουσα. Μεγαλύτερη ενεργητικότητα, ικανότητα ή ιδιοκτησία φέρονται να έχουν ορισμένα άτομα εν συγκρίσει με τα λοιπά. Συμπερασματικά, αφενός δεν υφίσταται εξουσιαστικός καταμερισμός εργασίας και αμοιβής και αφετέρου οι ιδιοκτησίες και η ατομική ενεργητικότητα γίνονται εμπορεύματα.

Όσοι είναι κάτοχοι ιδιοκτησίας και επιθυμούν να βελτιώσουν τα οφέλη και την ισχύ τους, μπορούν να χρησιμοποιήσουν την ιδιοκτησία ως κεφάλαιο με επικερδή τρόπο, και να παράσχουν μισθωτή εργασία σε άτομα που έχουν λιγότερη γη ή φυσικούς πόρους, εξασφαλίζοντας τη συντήρησή τους¹²⁹. Για του λόγου το αληθές, όταν συνεργάζονται άτομα ικανά, ενεργητικά, και έχοντα πόρους, τότε το εργασιακό τους αποτέλεσμα είναι περισσότερο ικανοποιητικό γιατί μειώνει τις τιμές των προϊόντων και κατ' επέκταση παύει η ανεξαρτησία των παραγωγών και επέρχεται η προσφορά της εργασίας τους στην αγορά. Δημιουργείται μια κοινωνία, χαρακτηριστικά της οποίας είναι η εμπορεύσιμη εργασία και τα διαφορετικά επίπεδα επιθυμίας, ικανότητας και ιδιοκτησίας. Η εν λόγω κοινωνία επιτρέπει στην ανταγωνιστική αγορά προϊόντων να δημιουργήσει μια γενική ανταγωνιστική αγορά. Οι τιμές των προϊόντων εξαρτώνται και διαμορφώνονται από τις ανταγωνιστικές σχέσεις πωλητών και αγοραστών, υπακούοντας στους νόμους της αγοράς, στους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης.

Σκοπός της εν λόγω ανταγωνιστικής αγοράς είναι η εξώθηση της εργοδοσίας ώστε να χρησιμοποιήσει μεγαλύτερα κεφάλαια με στόχο την παραγωγική βελτίωση, η μεγαλύτερη παραγωγική αποτελεσματικότητα συμβάλλει στην πληθυσμιακή αύξηση και ως εκ τούτου ο συγκεκριμένος παραγωγικός ρυθμός καθίσταται απολύτως αναγκαίος¹³⁰. Και επειδή η γη ως κεφάλαιο σημειώνει σταδιακή εξάντληση, τα άτομα εξαρτώνται από την πώληση της εργασίας της. Άμεσο απότοκο της όλης ισχύουσας κατάστασης είναι η εμφάνιση ενός ταξικού διαχωρισμού μεταξύ των κατόχων γη και κεφαλαίου και των μη κατόχων. Επιπλέον, χαρακτηριστικό γνώρισμα της εμπορεύσιμης εργασίας στην κοινωνία της αγοράς είναι η διατήρηση των ανταγωνιστικών σχέσεων μεταξύ των κοινωνιών¹³¹. Ο Mepherston επισημαίνει ότι όλοι έχουν κάποια ιδιοκτησία, ακόμα κι αν πρόκειται για τις εργατικές δυνάμεις και ικανότητες του καθενός.

Απαραίτητη είναι η διασφάλιση τόσο της ζωής όσο και της ιδιοκτησίας στο μοντέλο της κτητικής κοινωνίας της αγοράς¹³². Οι συμβολαικές πράξεις χρήζουν καθορισμού και υποχρεωτικής τήρησης. Άκρως απαραίτητο είναι ένα νομικό πλαίσιο για την εύρυθμη λειτουργία του εν λόγω μοντέλου. Δυνατός είναι ο κρατικός παρεμβατισμός στο ρόλο του ελεγκτή του τρόπου χρήσης της γης και της εργασίας. Το κράτος μπορεί να επιβάλλει δασμούς, να επιδοτεί υπηρεσίες, να βοηθά τους μη έχοντες, να βάζει πλαφόν στις τιμές των προϊόντων, ώστε ο τρόπος λειτουργίας της αγοράς να καταστεί υπό έλεγχο. Το κράτος μπορεί να ευνοήσει ορισμένες κατηγορίες ατόμων και άλλες να τις αποθαρρύνει. Το μοντέλο της κτητικής κοινωνίας της αγοράς δεν απαιτεί κρατική πολιτική του *laissez-faire*. Μια μερκαντιλιστική πολιτική ταιριάζει απόλυτα στο μοντέλο.

Το μοντέλο της κτητικής κοινωνίας της αγοράς ανταποκρίνεται στις προσδοκίες του Hobbes, αφού το συγκεκριμένο είδος της κοινωνίας επιτρέπει την επιδίωξη ιδιοποίησης μέρους της δύναμης των άλλων και την υπερίσχυση έναντι των άλλων, σε ένα σύστημα μη βίαιου ανταγωνισμού. Τα μοντέλα που φέρεται να χρησιμοποιεί ο Hobbes είναι ένα μηχανικό μοντέλο, που αφορά στις σχέσεις που αναπτύσσουν οι κοινωνοί μεταξύ τους και επ' ουδενί δεν υπεισέρχεται

¹²⁹ Βλ. Μακφέρσον, σελ 81

¹³⁰ Βλ. Μακφέρσον, σελ 82

¹³¹ Βλ. Μακφέρσον, σελ 84

¹³² Βλ. Μακφέρσον, σελ 85

νομικός καταναγκασμός και επίσης, ένα μοντέλο μιας εκπολιτισμένης κοινωνίας¹³³. Σημειωτέον ότι στην αγγλική κοινωνία, κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα, το επικρατούν μοντέλο φαίνεται να πλησιάζει αρκετά το μοντέλο της κτητικής κοινωνίας της αγοράς, εάν ληφθεί υπόψη ότι σχεδόν τα δυο τρίτα του πληθυσμού ανήκουν στους μισθωτούς πλήρους απασχόλησης. Η πολιτική του κρατικού μηχανισμού απέναντι στη λειτουργία της οικονομίας του εμπορίου είχε αρκετή απόσταση από την πολιτική του *laissez-faire*¹³⁴. Ωστόσο, υπήρχε κυβερνητικός έλεγχος και παρεμβατισμός, με έκδοση ενός πλέγματος νομοθετημάτων και διοικητικών διατάξεων, ώστε να αναπτυχθεί η βιομηχανία του εμπορίου και να μειωθούν αισθητά οι διακυμάνσεις που παρατηρούνται στην αγορά. Όλα τα προαναφερθέντα συνιστούν πιστοποιητικά στοιχεία της ύπαρξης μιας κτητικής κοινωνίας της αγοράς.

2.6 Συγκριτική προσέγγιση Locke και Rousseau: σημεία ομοφωνίας και διαφοροποίησης

Η πολιτική κοινωνία του Locke ορίζει την αρχή των ατομικών δικαιωμάτων που αποτελεί τη βάση της κρατικής μηχανής. Ο Locke τάσσεται υπέρ των ατομικών δικαιωμάτων σε μια αταξική κοινωνία, η κατασκευή της οποίας επιτυγχάνεται με τον αποκλεισμό των μη εχόντων, όπως φερ' ειπείν γυναίκες και μισθωτοί εργάτες. Οι έχοντες ιδιοκτησία εξουσιοδοτούν το κράτος για την παροχή προστασίας τόσο της ζωής τους όσο και των ιδιοκτησιακών τους στοιχείων. Κατά τον Locke η φυσική κατάσταση εκφυλίζεται σε πόλεμο και συνεπώς υπάρχει μια συγκρουσιακή κατάσταση πραγμάτων. Οι κοινωνοί επιχειρούν το σχηματισμό μιας κοινωνίας που διέπεται από δικαιοσύνη και ισότητα, αποσκοπώντας στην προστασία της αποκτηθείσας ιδιοκτησίας τους. Εν ολίγοις, η πολιτική κοινωνία διαδραματίζει ρυθμιστικό ρόλο σε σχέση με τις αναπτυσσόμενες μεταξύ των κοινωνιών σχέσεις.

Εν αντιθέσει με τον Locke, ο Rousseau φέρεται να παραδέχεται ότι η πολιτική κοινωνία δεν συνιστά ιδανικό ή υποθετικό κατασκεύασμα αλλά πραγματικότητα. Επιπλέον, για τον Rousseau, η φύση είναι προανθρώπινο ιδεώδες. Η διαφθορά όμως υφίσταται; Και αν εκ των πραγμάτων υφίσταται, από πού εκπορεύεται, εκ τίνων πηγάζει; Ο Rousseau προσάπτει την εν λόγω διαφθορά στην κατασκευή της πολιτικής κοινωνίας γενικότερα και την ύπαρξη της ιδιοκτησίας ειδικότερα. Οι αντιλήψεις των Locke και Rousseau αναφορικά με τη διαδικασία σχηματισμού της πολιτικής κοινωνίας αλλά και της βάσης αυτής, φαίνεται πως παρουσιάζουν σημαντική απόκλιση μεταξύ τους. Και για να μιλήσουμε με μεγαλύτερη σαφήνεια, ενώ για τον Locke η ιδιοκτησία συνιστά τη βάση μιας πολιτικής κοινωνίας που διακρίνεται από τις αρχές της δικαιοσύνης και της ισότητας, για τον Rousseau η ιδιοκτησία αποτελεί πηγή κακών και ανισοτήτων¹³⁵.

Εν συνεχεία, τρίτο σημείο αντίθεσης των δυο θεωρητικών είναι το εξής: ο Locke ισχυρίζεται ότι η πολιτική κοινωνία ή η κοινωνία των πολιτών είναι προϊόν του ορθού λόγου και της ανθρώπινης επιθυμίας συνεχούς βελτίωσης, ενώ ο Rousseau διατείνεται ότι η πολιτική κοινωνία είναι προϊόν της ανθρώπινης απληστίας. Εν τέλει, για τον Locke η πολιτική κοινωνία αποτελεί σύμφωνο μεταξύ ίσων πολιτών με δικαιώματα και υποχρεώσεις, ενώ για τον Rousseau αποτελεί έργο των ευπορότερων και ισχυρότερων με αυτοσκοπό την προάσπιση και εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους. Κατά συνέπεια πώς αντιλαμβάνεται ο Rousseau το κράτος; Το αντιλαμβάνεται ως δημιούργημα των πλουσίων και κατ' επέκταση ως πηγή μιας πολλαπλότητας ανισοτήτων. Ο Ρουσσώ οραματίζεται ένα κράτος εγγυητή των αρχών της ελευθερίας και της ισότητας, το οποίο θέτει υπό περιγραφή στο « Κοινωνικό συμβόλαιο».

Τόσο ο Locke όσο και ο Rousseau φέρονται να ομοφωνούν στο ότι η κρατική εξουσία ανήκει στο λαό, ο οποίος παραχωρεί το φυσικό δικαίωμα της ελευθερίας εν κράτει και το κράτος συνιστά τη λεγόμενη γενική βούληση¹³⁶. Ισχύοντος του κοινωνικού συμφώνου, οι πολίτες

¹³³ Βλ. Μακφέρσον, σελ 89

¹³⁴ Βλ. Μακφέρσον, σελ 90

¹³⁵ Βλ. Martin Carnoy, σελ 31.

¹³⁶ Βλ. Martin Carnoy, σελ 33.

τυγχάνουν ισότιμης αντιμετώπισης από το κράτος, γιατί το τελευταίο ενεργεί καθοδηγούμενο από τη γενική βούληση. Δεύτερο σημείο ομοφωνίας των Locke και Rousseau είναι ότι ενώ η γενική βούληση, ήτοι το κράτος, αντιμετωπίζει με ισότητα τους πολίτες, όλοι οι πολίτες δεν είναι ίσοι. Ποιες παγίδες υπολανθάνουν στο κοινωνικό συμβόλαιο; Σύμφωνα με την νομολογία, ενώ οι πολίτες, ο λαός λογίζονται ως σώμα και πράξεις, καθίσταται εφικτή η ύπαρξη τάξεων πολιτών με κριτήρια την καταγωγή ή την ιδιοκτησία. Επίσης, δεύτερη παγίδα που υποκρύπτει το κοινωνικό σύμφωνο επισημαίνεται ορθώς από το Rousseau: καθώς το κράτος ενεργεί και πράττει με γνώμονα την προστασία της αρχής της ισότητας που πρέπει να διέπει τους κοινωνούς, ώστε να προσφέρει μια επί ίσοις όροις αντιμετώπιση, πώς θα μπορέσει να αυτοπροστατευτεί ώστε να αποφύγει τον εκφυλισμό του σε ένα σύστημα ταξικού χαρακτήρα, το οποίο θα βρίθει συγκρουσιακών καταστάσεων;

Τι σημαίνει το δικαίωμα της ιδιοκτησίας για τον Rousseau; Ο Rousseau θεωρεί την ιδιοκτησία ιερότερο δικαίωμα ακόμη και από το δικαίωμα της ελευθερίας, με την ειδοποιό διαφορά ότι τάσσεται κατά της παρατήρησης ακροτήτων πλούτου και φτώχειας. Ο Rousseau διατείνεται ότι ουδείς πολίτης πρέπει να είναι τόσο πλούσιος ώστε να μπορεί να αγοράζει κάποιον άλλον και ουδείς τόσο φτωχός ώστε να αναγκάζεται να πουλιέται¹³⁷. Κατά πόσο συμφωνεί ο Rousseau με την κρατική πολιτική του *laissez-faire* που υποστηρίζει ο Hobbes; Δεν τάσσεται υπέρμαχος της εν λόγω πολιτικής. Απλά θεωρεί αναγκαίο τον άμεσο κρατικό παρεμβατισμό, αφενός για τη διατήρηση του κράτους και αφετέρου για τη διασφάλιση ενός ορισμένου βαθμού ισότητας. Το κράτος πρέπει να δραστηριοποιείται προκειμένου να μειώσει το φάσμα των ανισοτήτων που αναδύονται. Κοντολογίς, αμφότεροι Locke και Rousseau διατείνονται ότι μια κοινωνία μικροϊδιοκτητών θα μπορούσε να οδηγήσει στην επιτυχία της σύναψης του κοινωνικού συμβολαίου. Επιπλέον, ο Rousseau επισημαίνει ότι παράγοντες, όπως επί παραδείγματι η παιδεία, η ορθολογικότητα και η καλή βούληση των ανθρώπων, μπορούν να κάνουν κοινή συνείδηση εις όλους την υπεροχή του κοινωνικού έναντι του ατομικού οφέλους¹³⁸. Το κοινωνικό συμβόλαιο που θα συναφθεί πρέπει να είναι λειτουργικό.

Συνοψίζοντας, σύμφωνα με την πολιτική θεωρία του Διαφωτισμού, ο άνθρωπος συνιστά ένα πλέγμα δυνάμεων, οι οποίες κατηγοριοποιούνται σε έλλογες, ήτοι επί παραδείγματι ο λόγος, και σε εμπαιθείς δυνάμεις, όπως για παράδειγμα τα πάθη, τα κίνητρα, οι ορμές¹³⁹. Σύμφωνα με την πολιτική θεωρία του Hobbes, τα άτομα συμβιώνουν σε μια κοινωνία εγωισμού και φιλοτομαρισμού και υποκινούνται βάσει ατομικών στρατηγικών επιβίωσης. Οι σκοποί που τίθενται κάθε φορά δεν ενέχουν ορθολογικά στοιχεία και βέβαια δεν προταναύει η φρόνηση. Τα δρώντα υποκείμενα λειτουργούν ανεξέλεγκτα μη υπολογίζοντας τις συνέπειες που επιφέρουν οι πράξεις τους. στην προκειμένη περίπτωση, πρόκειται για έναν χομπσιανό τύπο εργαλειακού λόγου¹⁴⁰, ο οποίος κατασκευάζεται διαχωρίζοντας την ανθρώπινη πράξη από τον ρυθμιστικό κανόνα της. Εν αντιθέσει με τον Hobbes, στους Locke και Rousseau η εν λόγω ενότητα ανάμεσα στην ανθρώπινη πράξη και τον κανόνα είτε συνιστά προϋπόθεση είτε πρέπει να πραγματοποιηθεί. Η ενότητα αυτή θεμελιώνεται στο αξιακό πλαίσιο της ελευθερίας και της ισότητας και συνιστά τον ισχυρό πυρήνα της θεωρίας του πολιτικού ορθολογισμού.

¹³⁷ Βλ. Martin Carnoy, σελ 34.

¹³⁸ Βλ. Martin Carnoy, σελ 36.

¹³⁹ Βλ. Αγγελίδης, Μανόλης – Γκιούρας, Θανάσης, «Η φυσικοδικαστική θεμελίωση της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου» στο «Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους: Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel», σελ 14.

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σελ 14.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΕΞΟΥΣΙΑ, ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΟ ΙΔΕΩΔΕΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΟΤΗΤΑΣ

3.1 Η διάκριση των εξουσιών σύμφωνα με τον Kant

Σύμφωνα με τον ορισμό του Kant, ο κρατικός μηχανισμός συνιστά μια ένωση ενός πλήθους ανθρώπων κάτω από ένα πλέγμα νόμων δικαίου¹⁴¹. Πρόκειται για μια ουσιαστική συνένωση σε πολιτεία, βάσει δικαϊκών αρχών. Ένα δημοκρατικό κράτος για να αποκαλείται ως τέτοιο, οφείλει να κατανέμει τις εξουσίες ώστε να αποφευχθεί η συγκέντρωση των εξουσιών σε ένα και μόνο πρόσωπο, γεγονός που θα οδηγήσει σε καθεστώς συγκεντρωτισμού και ολοκληρωτισμού. Κατά τον Kant, ο νομοθέτης ασκεί την εξουσία του κυρίαρχου, ο ηγεμόνας ασκεί την εκτελεστική εξουσία και ο δικαστής ασκεί τη δικαστική εξουσία. Ο Kant διατείνεται ότι ως προς την αρχή αυτών των εξουσιών, η βούληση του νομοθέτη είναι άμεμπτη, η εκτελεστική εξουσία του ηγεμόνα του κράτους, του ανώτατου κυβερνήτη είναι ακαταμάχητη και εν τέλει η ετυμηγορία του ανώτατου δικαστή είναι αμετάκλητη¹⁴². Οι τρεις εν λόγω εξουσίες συνιστούν ουσιώδη αξιώματα καθώς συνάγονται από την ιδέα ενός κράτους και αποκαλούνται κρατικές αρχές. Οι κρατικές αρχές εμπεριέχουν την αναπτυσσόμενη μεταξύ ενός ανώτερου και των υπηκόων σχέση.

Η νομοθετική εξουσία ανήκει μόνο στην ενωμένη βούληση του λαού. Τα μέλη μιας πολιτικής κοινωνίας που ενώνονται εν κράτει με σκοπό τη θέσπιση ενός πλέγματος νόμων καλούνται πολίτες του κράτους και τα δικαϊκά κατηγορήματα¹⁴³, που είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την υπόσταση του ανθρώπου είναι τα εξής ακόλουθα: Πρώτον, το κατηγορήμα της νόμιμης ελευθερίας, σύμφωνα με το οποίο ο πολίτης πρέπει να υπακούει στους νόμους που έχει συναινέσει. Δεύτερον, το κατηγορήμα της πολιτικής ισότητας, σύμφωνα με το οποίο, ο πολίτης έχει το δικαίωμα να αναγνωρίζει ως ανώτερο εκείνον τον οποίο δύναται να δεσμεύσει μέσω δικαίου. Τρίτον, το κατηγορήμα της πολιτικής ανεξαρτησίας, σύμφωνα με το οποίο, ο πολίτης οφείλει την ύπαρξη και την συντήρησή του στην ιδιότητά του ως μέλους μιας κοινωνίας. Στην πολιτική του ανεξαρτησία οφείλει ο πολίτης την αστική του προσωπικότητα.

Ο ηγεμόνας του κράτους συνιστά έναν κρατικό παράγοντα που διορίζει τους συμβούλους του και θέτει στο λαό τους κανόνες. Είναι το ηθικό ή φυσικό πρόσωπο στον οποίο ανήκει η εκτελεστική εξουσία. Ηθικό πρόσωπο ονομάζεται το Διευθυντήριο, η κυβέρνηση. Οι διαταγές του καλούνται διατάγματα. Σε καμία περίπτωση δεν λογίζονται σαν νόμοι, καθώς μια κυβέρνηση που θα ήταν ταυτόχρονα νομοθετική θα ονομαζόταν δεσποτική. Ο νομοθέτης δεν μπορεί να είναι ταυτόχρονα και ο ηγεμόνας του λαού, διότι ο ηγεμόνας υπόκειται στο νόμο και είναι υπόχρεος στον κυρίαρχο, δηλαδή στο νομοθέτη. Κοντολογίς, ο κυρίαρχος και ο ηγεμόνας δεν έχουν το δικαίωμα να εκδικάζουν ποινικώς κολάσιμες ενέργειες των δρώντων υποκειμένων, αλλά δύνανται να διορίσουν δικαστές ως συμβούλους. Η ετυμηγορία, δηλαδή η απόφαση, συνιστά μεμονωμένη ενέργεια της δημόσιας δικαιοσύνης προς έναν μεμονωμένο υπήκοο-πολίτη με τη μεσολάβηση ενός επιτρόπου του κράτους, δηλαδή τον δικαστή.

Το κράτος, διακρίνοντας τις τρεις εν λόγω εξουσίες κερδίζει την αυτονομία του. Με τους νόμους της ελευθερίας συγκροτείται και διατηρείται ο κρατικός μηχανισμός. Από τη σύζευξη των ως άνω εξουσιών προκύπτει η ευημερία των πολιτών και η εύρυθμη λειτουργία του κοινωνικού συστήματος εν γένει.

¹⁴¹ Βλ. Αγγελίδης, Μανόλης – Γκιούρας, Θανάσης (2005), «Immanuel Kant: Μεταφυσική των ηθών. Δημόσιο δίκαιο (1799). Αποσπάσματα. Το δίκαιο του κράτους» στο : «*Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους: Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel*», Σαββάλας, Αθήνα, σελ 193.

¹⁴² Στο ίδιο, σελ 196.

¹⁴³ Στο ίδιο, σελ 194.

3.2 Το δίκαιο του κράτους και τα δικαιώματα του ανώτατου διοικητή της κυβέρνησης υπό την ανάλυση του Kant

Σύμφωνα με τον Kant, κάθε εξουσία προέρχεται από το θεό¹⁴⁴. Αυτό σημαίνει ότι κάθε πολίτης πρέπει να υπακούει την εκάστοτε νομοθετική εξουσία άσχετα από την καταγωγή της. Στη βάση αυτής της παραδοχής μπορούμε να τονίσουμε ότι ο κυρίαρχος του κράτους έχει μόνο δικαιώματα και καθόλου καθήκοντα απέναντι στους υπηκόους. Δηλαδή, όταν ένας ηγεμόνας αντιστρατεύεται τον νόμο της ισότητας μέσω της κατανομής των υποχρεώσεων του κράτους είτε μέσω φορολογικής επιβάρυνσης ή επιστράτευσης, ο υπήκοος το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να διαμαρτυρηθεί αλλά όχι να αντισταθεί στις επιταγές του κυρίαρχου. Δηλαδή ενάντια στη νομοθετική κεφαλή του κράτους δεν είναι εφικτή ουδεμία νόμιμη αντίσταση του λαού¹⁴⁵. Γιατί όμως οι υπήκοοι δεν έχουν το δικαίωμα της εξέγερσης, της επανάστασης, ή ακόμα και της επίθεσης ενάντια στο πρόσωπο του μονάρχη ο οποίος φέρεται να καταχράται την εξουσία; Γίνεται κατανοητό ότι οι υπήκοοι δεν μπορούν να έχουν τα ως άνω δικαιώματα διότι μια κατάσταση δικαίου, δηλαδή μια έννομη κατάσταση πραγμάτων καθίσταται δυνατή μόνο με την υποταγή και υπακοή των υπηκόων εν συνόλω στη γενική νομοθετική βούληση. Όταν ένας υπήκοος κινείται σε κατεύθυνση προδοσίας της νομοθετικής κεφαλής, τότε η ενέργειά του ερμηνεύεται ως προδοσία έναντι στην πατρίδα του και έχει ως άμεσο απότοκο το θάνατό του, ως ποινή ανάλογη του διαβήματος στο οποίο προέβη. Μια τέτοια συμπεριφορά είναι καταστροφική για τη συνολική νομική συνταγματική τάξη. Κάθε αντίσταση στην ανώτατη ισχύουσα νομοθεσία, στη γενική νομοθετική βούληση εκλαμβάνεται παράνομη και επιφέρει ποινικό κολασμό. Στην παρούσα φάση ας παραθέσουμε ένα συγκεκριμένο χαρακτηριστικό απόσπασμα: « *Η αιτία της φρίκης στη σκέψη της τυπικής εκτέλεσης ενός μονάρχη από το λαό του είναι ότι ο (μεν) φόνος μπορεί να γίνει αντιληπτός μόνος ως εξαίρεση από τον κανόνα, που έχει θέσει ο λαός στον εαυτό του, ενώ η εκτέλεση μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνος ως πλήρη ανατροπή των αρχών της σχέσης μεταξύ κυρίαρχου και λαού (καθιστώντας το λαό, που οφείλει την ύπαρξή του στη νομοθεσία του πρώτου, κυρίαρχο πάνω σε εκείνον), και με αυτόν τον τρόπο η βία, υψώνοντας με χυδαίο τρόπο το μέτωπό της, κυριαρχεί βάσει αξιωμάτων επί του ιερότερου δικαιώματος. Σαν μια άβυσσος χωρίς επιστροφή, σαν μια αυτοκτονία του κράτους, μοιάζει να είναι ένα έγκλημα που δεν δικαιούται καμία συγχώρεση*¹⁴⁶».

Ας περάσουμε τώρα στα δικαιώματα του μονάρχη, αρχής γενομένης με το δικαίωμα νομής και χρήσης του εδάφους. Ο ηγεμόνας θεωρείται κυρίαρχος και ανώτατος ιδιοκτήτης του εδάφους. Βέβαια, και οι υπήκοοι εν συνόλω ανήκουν στον ηγεμόνα ως ανώτατο διοικητή, έτσι όπως ορίζει το ατομικό δίκαιο, και όχι στον ιδιοκτήτη, σύμφωνα με το εμπράγματο δίκαιο. Στην ανώτατη ιδιοκτησία αναπαρίσταται η αναγκαία ένωση της ατομικής ιδιοκτησίας όλων των υπηκόων υπό την εποπτεία και προστασία του ανώτατου ιδιοκτήτη¹⁴⁷. Βέβαια, ο τελευταίος δεν μπορεί να έχει ατομική ιδιοκτησία στο έδαφος, διότι αν μπορούσε να έχει το εν λόγω δικαίωμα, δηλαδή να έχει δημόσια κτήματα για προσωπική του χρήση, τότε θα εγκυμονούσε ο κίνδυνος να καταλήξει στους κυβερνώντες όλη η ιδιοκτησία του εδάφους. Εν προκειμένω, οι υπήκοοι θα μετατρέπονταν σε δουλοπάροικους, δίχως ελευθερίες και δικαιώματα. Εν συνεχεία, ο ανώτατος ιδιοκτήτης του εδάφους, ο ηγεμόνας έχει το δικαίωμα φορολόγησης των ατομικών γαιών. Για το λόγο αυτό, θέτει εδαφικούς και καταναλωτικούς φόρους αλλά και τελωνειακούς δασμούς ή υπηρεσίες, όπως φερ' ειπείν η εμπόλεμη κατάταξη των ανδρών¹⁴⁸. Εν τέλει, με στόχο την διατήρηση του κράτους, ο ηγεμόνας έχει το δικαίωμα της εποπτείας, σύμφωνα με το οποίο ουδείς πρέπει να συγκαλύπτει

¹⁴⁴ Βλ. Αγγελίδης, Γκιούρας, Γενική παρατήρηση περί των δικαίων επιδράσεων που προκύπτουν από τη φύση της αστικής ένωσης, σελ 199.

¹⁴⁵ Στο ίδιο, σελ 200.

¹⁴⁶ Βλ. υποσημείωση 1, σελ 202.

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σελ 203.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, σελ 205.

ενώσεις πολιτικών ή θρησκευτικών φανατικών που ασκούν επιρροή στο κοινό, δημόσιο αγαθό. Αντιθέτως, ο καθείς πρέπει να συμβάλλει στο έργο της αστυνομίας εν ονόματι προάσπισης της δικαιοσύνης και της εύρυθμης λειτουργίας της κοινωνίας.

Επιπλέον, στα δικαιώματα του ανώτατου κυβερνήτη του κράτους συμπεριλαμβάνονται το δικαίωμα της κατανομής των αξιωμάτων, ως έμμισθες διοικητικές θέσεις, το δικαίωμα κατανομής των τιμών, οι οποίες βασίζονται στην τιμή και όχι στην αμοιβή και βέβαια τοποθετούνται σε μια ανώτερη νομοκοινοτική τάξη, και τέλος, το δικαίωμα τιμωρίας και απονομής χάριτος, σύμφωνα με το οποίο δεν τιμωρείται η νομοθετική κεφαλή του κράτους ποτέ και το δικαίωμα τιμωρίας των υπηκόων για την διάπραξη των εγκλημάτων ανήκει μόνο στον ηγεμόνα, και μόνο ο συγκεκριμένος δύναται να τιμωρεί οιαδήποτε παράβαση του δημοσίου νόμου. Ας επιχειρήσουμε μια σύντομη ανάλυση αυτών των δικαιωμάτων. Πως κατανέμονται τα διάφορα αξιώματα; Η απαίτηση του κρατικού μηχανισμού είναι να έχει τη δυνατότητα ο κάθε υπάλληλος να προβιβάζεται από την κατώτερη βαθμίδα στην ανώτερη. Ωστόσο, επειδή ο λαός επιβαρύνεται τα έξοδα διορισμού των δημοσίων υπαλλήλων, πρέπει ο κάθε υπάλληλος να μπορεί να ανταποκριθεί επάξια στις εκάστοτε επαγγελματικές του υποχρεώσεις. Αυτό όμως απαιτεί ένα επαρκές χρονικό διάστημα μαθητείας στο συγκεκριμένο αξίωμα.. Συνεπώς, η σωστή άσκηση ενός επαγγέλματος απαιτεί και κατάλληλη προετοιμασία.

Το δικαίωμα κατανομής των τιμών αναφέρεται στον ευγενή, ο οποίος φέρεται να διαφοροποιείται από την αστική τάξη του λαού. Η μεταβίβαση της τιμής επιτυγχάνεται με κληρονομικό τρόπο στους άρρενες απογόνους και μέσω αυτής η ευγενής καταγωγή μεταβιβάζεται σε θηλυκούς απογόνους απλής αστικής τάξης. Σημειώνεται ότι οι γυναίκες δεν μπορούν να μεταβιβάσουν, αν έχουν, την ευγενή τους καταγωγή στους συζύγους τους. Στο συγκεκριμένο δικαίωμα τίθεται το ερώτημα αν ο ανώτατος κυβερνήτης του κράτους δικαιούται την ίδρυση μιας τάξης ευγενών ως μια κληρονομική τάξη που θα μεσολαβεί μεταξύ κυρίαρχου και υπηκόων. Προσπαθώντας να απαντήσουμε ως παραθέσουμε το εξής χαρακτηριστικό απόσπασμα: « Αυτό που δεν μπορεί να αποφασίσει ο λαός (το συνολικό πλήθος των υπηκόων) για τον εαυτό του και για τους συμπολίτες του δεν μπορεί επίσης να το αποφασίσει και ο κυρίαρχος για το λαό¹⁴⁹». Παρόλα αυτά εάν έχουν παρεισφρήσει παλαιόθεν διάφορα κληρονομικά προνόμια στο μηχανισμό μιας κυβέρνησης, τα οποία αντιστρατεύονται το δίκαιο, την έννομη τάξη πραγμάτων εν γένει, τότε το κράτος δεν μπορεί να επιφέρει ουδεμία ανατροπή. Ο ηγεμόνας, εν ολίγοις, έχει το δικαίωμα να μην εμποδίσει την ύπαρξη τίτλων τιμής μέχρι να καταστεί εφικτή η αντικατάσταση της διαίρεσης μεταξύ κυρίαρχου, ευγενών και λαού από τη διαίρεση κυρίαρχου και υπηκόων.

Συνεχίζοντας, ερχόμαστε στο δικαίωμα απονομής δικαιοσύνης, στο δικαίωμα τιμωρίας και απονομής χάριτος. Όταν ένας πολίτης φέρεται να παραβιάζει το δημόσιο νομικό πλέγμα, τότε το συγκεκριμένο διάβημα ονομάζεται είτε έγκλημα είτε δημόσιο έγκλημα, και ο φερόμενος ως παραβάτης παύει αυτομάτως να λέγεται πολίτης. Δηλαδή, υφίσταται μια διάκριση μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου εγκλήματος, το οποίο εκδικάζεται από την αστική και ποινική έννομη τάξη πραγμάτων, τον αστικό και ποινικό κώδικα δικαιοσύνης. Ας αναφέρουμε ορισμένα παραδείγματα ιδιωτικού και δημοσίου εγκλήματος. Για παράδειγμα, η κατάχρηση, η υπεξαίρεση χρημάτων ή εμπορευμάτων που προορίζονται για συναλλαγές εμπορίου θεωρείται ιδιωτικό έγκλημα. Αντιθέτως η παραχάραξη χρήματος ή συναλλαγματικών ή μια ληστρική επίθεση εκλαμβάνονται ως δημόσια εγκλήματα. Τα εγκλήματα διακρίνονται ανάλογα με τον χαρακτήρα σε μικροπρεπή και βίαια. Ενώ στη φυσική κατάσταση είχαμε τη φυσική ποινή, στη διάπραξη ενός αδικήματος στη συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας επέρχεται η δικαστική ποινή, η οποία επιβάλλεται στον εκάστοτε επαγγελματία για το έγκλημα που διέπραξε.

Η δικαστική ποινή δεν χρησιμοποιείται ως μέσο βελτίωσης ενός άλλου αγαθού διότι δεν είναι δυνατή η αναγωγή ενός ανθρώπου σε μέσο υλοποίησης των προθέσεων των άλλων κοινωνιών. Η δικαιοσύνη πρέπει να είναι αμερόληπτη και να μην ανταλλάσσεται με καμία ποινή.

---

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σελ 209.

Πολύ χαρακτηριστική είναι η εξής ρήση: « όταν χάνεται η δικαιοσύνη, δεν έχει πλέον καμία αξία να ζουν άνθρωποι πάνω στη γη». Τι είδους και σε τι βαθμό τιμωρεί η έννομη πράξη πραγμάτων, η δημόσια δικαιοσύνη σε αξίωμα και μέτρο; Πρέπει «κανένα άλλο από το αξίωμα της ισότητας (τη θέση της βελόνας στη ζυγαριά της δικαιοσύνης), να μη γέρνει περισσότερο προς την μια ή την άλλη πλευρά¹⁵⁰». Τι σημαίνει αυτό; Τι υπολανθάνει εν προκειμένω; Το εν λόγω απόσπασμα θέλει να επισημάνει ότι οποιαδήποτε βλάβη προκαλείς σε κάποιον κοινωνό, την ίδια προκαλείς στον ίδιο σου τον εαυτό. Το ποιοτικό και ποσοτικό στοιχείο της εκάστοτε ποινής καθορίζεται από το δικαστήριο, σύμφωνα με το λεγόμενο δίκαιο της ανταπόδοσης. Βέβαια να σημειώσουμε ότι πολλές φορές οι υφιστάμενες κοινωνικές διακρίσεις αναχαιτίζουν το αξίωμα της ίσης ανταπόδοσης. Σύμφωνα με το δίκαιο της ανταπόδοσης, όταν κάποιος προβεί σε κλοπή της ιδιοκτησίας ενός άλλου συνανθρώπου του τότε στερείται αυτόματα την ασφάλεια κάθε δυνατής ιδιοκτησίας διότι θα καταδικαστεί για το έγκλημα που διέπραξε. Βέβαια υπάρχει και η θανατική ποινή στην περίπτωση δολοφονικής ενέργειας. Εν προκειμένω, πρόκειται για το αυστηρό δίκαιο της ανταπόδοσης. Ο Kant τονίζει ότι ο αριθμός των δολοφόνων, που είτε διέπραξαν είτε προκάλεσαν είτε συμμετείχαν σε αυτό, θα πρέπει να εξισώνεται με τους καταδικαστέους εις θάνατο. Άλλωστε αυτή είναι η επιταγή της δικαιοσύνης, ως ιδέα της δικαστικής εξουσίας, σύμφωνα με το *a priori* παγιωμένο και θεμελιωμένο νομικό πλαίσιο. Ένας υπήκοος τιμωρείται όχι επειδή θέλησε την τιμωρία αλλά επειδή θέλησε μια ποινικώς κολάσιμη πράξη.

Η θανατική ποινή προβλέπεται από την ισχύουσα νομοθεσία για δύο είδους εγκλήματα¹⁵¹, τα οποία σχετίζονται με το αίσθημα ποινής. Πρόκειται για το αίσθημα τιμής του φύλλου και το αίσθημα της πολεμικής τιμής. Κατά συνέπεια το ένα έγκλημα αφορά στην μητρική παιδοκτονία και το άλλο στη μονομαχία, ήτοι στο φόνο του εν όπλοις συντρόφου.

---

¹⁵⁰ Βλ. Αγγελίδης, Γκιούρας, Περί του δικαιώματος τιμωρίας και χάριτος, σελ 212.

¹⁵¹ Στο ίδιο, σελ 216.

3.3 Η διάκριση των εξουσιών στον Hegel

Σύμφωνα με τον Hegel, το πολιτικό σύνταγμα είναι «η οργάνωση του κράτους και η διαδικασία του οργανικού του βίου σε σχέση προς τον εαυτό του, κατά την οποία διαφοροποιεί τις στιγμές του εντός του και τις αναπτύσσει προς την ύπαρξη. Δεύτερον είναι ως ατομικότητα μια αποκλειστική Μονάδα, η οποία έτσι συμπεριφέρεται απέναντι σε άλλες, στρέφει λοιπόν τη διαφορά του προς τα έξω και, σύμφωνα με αυτό τον καθορισμό, θέτει τις υπάρχουσες διαφορές του εντός του στην Ιδεατότητά τους¹⁵²». Συμπεραίνουμε ότι το σύνταγμα είναι έλλογο καθώς επιτυγχάνεται η διαφοροποίηση και ο καθορισμός της επίδρασης του εντός του, σύμφωνα με τη φύση της έννοιας, και βέβαια με τρόπο ώστε έкаστη εξουσία να είναι εν εαυτή η ολότητα. Τιοιουτοτρόπως, οι εξουσίες παραμένουν στην ιδεατότητα του κράτους και αποτελούν ένα ατομικό όλον, μια ατομική ολότητα. Η αρχή της διάκρισης των εξουσιών περιλαμβάνει την ουσιώδη στιγμή της διαφοράς, της πραγματικής ορθολογικότητας. Δηλαδή επιτυγχάνεται η διαίρεση του πολιτικού κράτους σε τρεις ουσιώδεις διαφορές: στη νομοθετική εξουσία, στην εκτελεστική εξουσία και στην ηγεμονική εξουσία¹⁵³. Η νομοθετική εξουσία αφορά στον καθορισμό και τη θεμελίωση του γενικού. Η εκτελεστική εξουσία υπαγάγει τις ιδιαίτερες σφαίρες και τις μεμονωμένες περιπτώσεις υπό του γενικού. Εν τέλει, το πολιτικό κράτος διαιρείται στην ηγεμονική εξουσία δηλαδή στην υποκειμενικότητα, ως ύστατη απόφαση της βούλησης στην οποία πραγματώνεται η σύμπτυξη των διαφορετικών εξουσιών σε μια ατομική ενότητα, η οποία συνιστά την κορυφή και την αρχή της ολότητας. Εν προκειμένω αντικατοπτρίζεται η συνταγματική μοναρχία. Η ιδέα της διαμόρφωσης του κρατικού μηχανισμού εντάσσεται στο πλαίσιο της νεωτερικότητας. Ας αναλύσουμε λοιπόν το περιεχόμενο έкаστης εξουσίας.

Η ηγεμονική εξουσία περιλαμβάνει ως ολότητα, τις τρεις στιγμές του κράτους, δηλαδή τη γενικότητα του συντάγματος και των νόμων, τη συμβουλή ως σχέση του ιδιαίτερου προς το γενικό, καθώς και την στιγμή της ύστατης απόφασης ως στιγμή αυτοκαθορισμού¹⁵⁴. Το πολιτικό κράτος καθορίζεται βασικά από την ουσιώδη ενότητα ως ιδεατότητα των στιγμών του, όπου οι ιδιαίτερες εξουσίες και ενασχολήσεις του αποδεσμεύονται και διατηρούνται με την προϋπόθεση της ανεξαρτησίας του αλλά και δικαιολογούνται από την ιδέα του όλου που εκκινούν από την δύναμή του και συνιστούν ρευστά μέλη τόσο του ίδιου όσο και του εαυτού τους. Οι εν λόγω ιδιαίτερες κρατικές ενασχολήσεις και επιδράσεις συνιστούν τις ουσιώδεις στιγμές τους. Είναι εν ολίγοις ιδίον του και συνδέονται με τα άτομα, τα οποία τις διεκπεραιώνουν και τις ασκούν. Τα άτομα ασκούν τις εν λόγω ενασχολήσεις μέσω των γενικών και αντικειμενικών τους ιδιοτήτων και όχι λόγω της φυσικής τους ιδιοσυστασίας. Άρα συνάγεται ότι οι υποθέσεις και οι εξουσίες του κράτους δεν μπορούν να αποτελέσουν ατομική ιδιοκτησία. Επίσης δεν χαρακτηρίζονται ούτε από αυτονομία ούτε από σταθερότητα αλλά έχουν την ύστατη καταβολή τους στην κρατική ενότητα. Πρόκειται δηλαδή για τη λεγόμενη κυριαρχία προς το εσωτερικό αλλά και προς το εξωτερικό. Ας σημειώσουμε ότι στη φεουδαλική μοναρχία ίσχυε η κυριαρχία του κράτους προς το εξωτερικό διότι στο εσωτερικό ούτε ο μονάρχης ούτε το κράτος ήταν κυρίαρχο. Ανεξάρτητα σωματεία και κοινότητες συγκροτούσαν τις ιδιαίτερες κρατικές υποθέσεις και εξουσίες. Βέβαια, δεν πρέπει να θεωρούμε την κυριαρχία ισοδύναμη με το δεσποτισμό επειδή η κυριαρχία είναι η ιδεατότητα κάθε ιδιαίτερης δικαιοδοσίας. Ο δεσποτισμός χαρακτηρίζει την κατάσταση της ανομίας, όπου η βούληση είτε του μονάρχη είτε της οχλοκρατίας, δηλαδή του λαού ισχύει ως νόμος ή στη θέση του νόμου. Αντιθέτως, η κυριαρχία σε νομικό, συνταγματικό επίπεδο συνιστά τη στιγμή της ιδεατότητας των ιδιαίτερων σφαιρών και υποθέσεων. Η εν λόγω ιδεατότητα εμφανίζεται με διττό τρόπο: αφενός στην ειρηνική κατάσταση και αφετέρου στην κατάσταση ανάγκης. Στην ειρηνική κατάσταση οι υποθέσεις και οι ενασχολήσεις του κράτους είναι εν μέρει ο τρόπος της ασυνείδητης

¹⁵² Βλ Αγγελίδης, Γκιούρας, Το κράτος, σελ 303.

¹⁵³ Βλ. Αγγελίδης, Γκιούρας, Το εσωτερικό σύνταγμα δι'εαυτό, σελ 306.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, Η ηγεμονική εξουσία, σελ 311.

αναγκαιότητας του πράγματος, ο οποίος μετατρέπει τη φιλαντία σε συνεισφορά, ούτως ώστε να διατηρηθεί η ολότητα και εν μέρει είναι η άμεση παρέμβαση εκ των άνω, μέσω της οποίας οι εξουσίες επανέρχονται στη στοχοθεσία τους και τυγχάνουν του ανάλογου περιορισμού τους.

3.4 Οι μορφές πολιτεύματος και η διάκριση των εξουσιών στον John Locke.

Όταν οι άνθρωποι άρχισαν να συνενώνονται σε πολιτική κοινωνία η πλειοψηφία είχε την συνολική εξουσία της κοινότητας. Χρησιμοποιώντας την συγκεκριμένη εξουσία είχε τη δυνατότητα νομοθεσίας και εκτέλεσης των νόμων με αξιωματούχους που διόριζαν εάν λάβουμε υπόψη ότι η μορφή του πολιτεύματος είναι ανάλογη του φορέα της νομοθετικής εξουσίας, δηλαδή προσδιορίζεται, τότε η τέλεια δημοκρατία συνιστά τη μορφή του πολιτεύματος¹⁵⁵. Εν συνεχεία, η πλειοψηφία μπορεί να αναθέσει την εξουσία σε λίγους ανθρώπους, είτε κληρονόμους είτε διαδόχους. Στην περίπτωση αυτή η μορφή του πολιτεύματος είναι η ολιγαρχία. Εν τέλει, ως υπεισέλθουμε και στην τρίτη μορφή πολιτεύματος, την μοναρχία, η οποία εγκαθιδρύεται με την ανάθεση της εξουσίας στα χέρια ενός προσώπου και μόνο. Σημειώνεται ότι το εν λόγω πολιτικό καθεστώς διακρίνεται σε κληρονομικό και αιρετό. Βέβαια, ως πολιτική κοινότητα ο Locke δεν ορίζει τη δημοκρατία ή κάποια άλλη μορφή πολιτεύματος αλλά οποιαδήποτε ανεξάρτητη κοινότητα που αποκλήθηκε από τους Λατίνους *civitas*¹⁵⁶. Εν συνεχεία σύμφωνα με το πρώτο και θεμελιώδη νόμο του θετικού δικαίου, όλες οι πολιτικές κοινότητες έχουν ως πρώτιστο στόχο να εγκαθιδρύσουν την νομοθετική εξουσία, η οποία εκλαμβάνεται ως ύπατη εξουσία της πολιτικής κοινότητας. Κανένα διάταγμα δεν μπορεί να έχει την ισχύ και τον υποχρεωτικό χαρακτήρα του νόμου χωρίς την κύρωση της νομοθετικής εξουσίας. Εν προκειμένω αντιλαμβανόμαστε τον βαρύνοντα ρόλο που φαίνεται να διαδραματίζει η συγκατάθεση της κοινωνίας, η οποία εκλέγει και διορίζει την νομοθετική εξουσία.

Η εξουσία του νομοθετικού σώματος, ως ύπατη εξουσία της πολιτικής κοινότητας, μπορεί να ασκηθεί είτε από έναν είτε από περισσότερους, και να υφίσταται είτε για μόνιμο χρονικό διάστημα είτε κατά διαστήματα¹⁵⁷. Μπορεί να λειτουργήσει αυθαίρετα η εξουσία του νομοθετικού σώματος; Κι αν όχι ποια είναι τα όρια που τίθενται ως προς αποφυγή μιας τέτοιας κατάστασης; Φυσικά και η νομοθετική εξουσία ως συνδυασμένη εξουσία κάθε μέλους που συναπαρτίζει την πολιτική κοινότητα, δεν μπορεί να δρα με τρόπο αυθαίρετο αναφορικά με τη ζωή και τα ιδιοκτησιακά στοιχεία των υπηκόων. Τα όρια της περιορίζονται από το ύψιστο κοινό αγαθό, το οποίο είναι η προστασία των πολιτών και η διασφάλιση απόλαυσης της ιδιοκτησίας τους, λόγος για τον οποίο οι άνθρωποι προέβησαν στο εγχείρημα συγκρότησης της πολιτικής κοινότητας του θετικού δικαίου. Συνεπώς, σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να λειτουργεί εις βάρος των δικαιωμάτων του λαού. Τι ακριβώς γίνεται με τον νόμο της φύσης με την έλευση του θετικού δικαίου. Οι κανόνες που ρυθμίζουν τις πράξεις των κοινωνιών οφείλουν εν πολλοίς να συνάδουν προς τον νόμο της φύσης, ο οποίος είναι άγραφος και αιώνιος συμπεριφορικός κανόνας όχι μόνο για τους νομοθέτες εν συνόλω αλλά για όλους. Οι απορρέουσες από το νόμο της φύσης υποχρεώσεις των κοινωνιών γίνονται ακόμη πιο δεσμευτικές και φυσικά εξακολουθούν να υφίστανται και να ασκούν επιρροή στη διαγωγή του ανθρώπινου βίου. Ας θυμηθούμε ξανά ότι ο πρώτος και θεμελιωδέστερος νόμος της φύσης, που αποτελεί και τον οδηγό της εξουσίας του νομοθετικού σώματος, είναι η συντήρηση της κοινωνίας.

Επιπλέον, η νομοθετική εξουσία δεν δύναται σε καμία περίπτωση να αναλάβει την άσκηση της κυβέρνησης εκδίδοντας με αυθαίρετο τρόπο αυτοσχέδια διατάγματα. Αντιθέτως, έχει την υποχρέωση να απονέμει πάντοτε δικαιοσύνη και να προστατεύει τα ατομικά δικαιώματα του λαού είτε βάσει του υφιστάμενου νομικού πλαισίου είτε βάσει δικαστών που εξουσιοδοτούνται¹⁵⁸.

¹⁵⁵ Βλ. Λοκ, Περί των μορφών της πολιτικής κοινότητας, σελ 184.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σελ 185.

¹⁵⁷ Βλ. Λοκ, Περί της εκτάσεως της νομοθετικής εξουσίας, σελ 188.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σελ 190.

Εξάλλου οι άνθρωποι αποφάσισαν να εξέλθουν της φυσικής τους κατάστασης με σκοπό να εξασφαλίσουν τη ζωή, την ελευθερία και την προστασία της ιδιοκτησίας τους βάσει ενός πάγιου νομικού πλαισίου. Η ύπατη εξουσία στην πολιτική κοινότητα πρέπει να λαμβάνει σοβαρά υπόψη ότι σκοπός της κυβέρνησης καθίσταται η διαφύλαξη των περιουσιακών στοιχείων, της ιδιοκτησίας, λόγος που δικαιολογεί και την είσοδο των ανθρώπων στην πολιτική κοινωνία. Συνεπώς, σε καμία περίπτωση η νομοθετική εξουσία δεν μπορεί να προβεί σε αφαίρεση μέρους ιδιοκτησίας από κάποιον άνευ της συγκατάθεσής του. Εξάλλου, ο καθείς σύμφωνα με το νόμο της κοινότητας δικαιούται να κατέχει όσα αγαθά του ανήκουν. Όταν στερούνται αναγνώρισης του εν λόγω δικαιώματος, εκ των πραγμάτων δεν είναι κάτοχοι καμιάς ιδιοκτησίας. Η πιθανότητα υφαρπαγής μέρους ιδιοκτησίας από ένα υπήκοο χωρίς τη συγκατάθεσή του δεν είναι πιθανό ενδεχόμενο σε κυβερνητικές μορφές, στις οποίες η εξουσία του νομοθετικού σώματος συγκροτείται από συνελεύσεις, των οποίων η σύνθεση συνεχώς μεταβάλλεται και τα μέλη τους υπόκειται στο σύνηθες νομικό πλαίσιο της χώρας, όπως και οι λοιποί πολίτες. Αντίθετα, μεγαλύτερη πιθανότητα υπάρχει σε κυβερνητικές μορφές, όπως επί παραδείγματι στη μοναρχία, όπου μια διαρκής και μόνιμη συνέλευση ή ένας άνθρωπος φέρεται να ασκεί τη νομοθετική εξουσία. Εν προκειμένω, υπάρχει περίπτωση οι ασκούντες την εξουσία να θέσουν ως πρώτιστο στόχο την εξυπηρέτηση των δικών τους συμφερόντων. Συμπερασματικά, ούτε ο ηγεμόνας ούτε η σύγκλητος μπορεί να ιδιοποιηθεί την ιδιοκτησία των υπηκόων.

Εν τέλει δεν μπορεί να επιτευχθεί η μεταβίβαση της αρμοδιότητας της ψήφισης των νόμων σε άλλα χέρια μέσω της νομοθετικής εξουσίας. Ο Locke συγκεκριμένα λέει ότι «επειδή η νομοθετική εξουσία πηγάζει από το λαό με θετική και θεληματική παραχώρηση και θεσμοθέτηση, δεν μπορεί να συνίσταται σε οτιδήποτε άλλο εκτός εκείνου που μεταβίβασε η αρχική θετική παραχώρηση και που είναι μόνο η νομοθεσία και όχι ο ορισμός νομοθετών, η νομοθετική εξουσία δεν μπορεί να μεταβιβάζει την αρμοδιότητα της νομοθεσίας σε ξένα χέρια¹⁵⁹». Κοντολογίς, ας προσπαθήσουμε να κωδικοποιήσουμε τα όρια που θέτουν στη νομοθετική εξουσία το καταπίστευμα της κοινωνίας και ο νόμος του Θεού και της Φύσης. Εν πρώτος, η νομοθετική εξουσία οφείλει να κυβερνά βάσει ενός δημοσιευμένου, καθιερωμένου, παγιωμένου και ενιαίου για όλους, έχοντες και μη, νομικό πλαίσιο. Δευτερευόντως, η θέσπιση του εν λόγω νομικού πλέγματος υποχρεούται να βασίζεται στο υπέρτατο κοινό αγαθό. Επιπροσθέτως, σε ορισμένες μορφές κυβέρνησης δεν πρέπει να επιβάλλεται φορολογία στην ιδιοκτησία του λαού άνευ της συγκατάθεσής του βέβαια. Εν τέλει, η νομοθετική εξουσία δεν μπορεί να αναθέσει την αρμοδιότητα της νομοθεσίας σε άλλο σώμα, πλην αυτού το οποίο έθεσαν οι πολίτες, ο λαός.

Ο Locke διακρίνει πλην της νομοθετικής εξουσίας, την εκτελεστική και την ομοσπονδιακή εξουσία της πολιτικής κοινότητας. Η νομοθετική εξουσία ορίζει τον τρόπο χρησιμοποίησης της ισχύος της πολιτικής κοινωνίας, θέτοντας ως ύψιστο στόχο την προστασία και την επιβίωση της ίδιας καθώς και των μελών που την συναπαρτίζουν. Εάν λάβουμε υπόψη τα ανθρώπινα πάθη και τις ανθρώπινες αδυναμίες υπάρχει περίπτωση οι ασκούντες την νομοθετική εξουσία να θελήσουν να ασκήσουν και την εκτελεστική εξουσία, ώστε με τον τρόπο αυτό να μην υπακούν στο θεσπισμένο νομικό πλαίσιο αλλά και να προσαρμόζουν τον νόμο στο προσωπικό τους όφελος εις βάρος της πολιτικής κοινότητας και της κυβερνήσεως. Για τον συγκεκριμένο λόγο στα ευνομούμενα κράτη οι ασκούντες την νομοθετική εξουσία δεσμεύονται αυστηρά τόσο για την υπακοή τους στο πλέγμα των νόμων όσο και για την θέσπιση τους βάσει πάντοτε του υπέρτατου κοινού αγαθού άλλωστε γι αυτό υφίσταται μία μόνιμη εξουσία στην οποία ανατίθεται η εκτέλεση των νόμων, οι οποίοι θεσπίζονται και παραμένουν εν ισχύει. Ας περάσουμε τώρα στην ομοσπονδιακή εξουσία, μια εξουσία που ανταποκρίνεται στην εκ φύσεως εξουσία του ανθρώπου. Η ομοσπονδιακή εξουσία είναι αρμόδια για τον πόλεμο και την ειρήνη, την σύναψη συνασπισμών και συμμαχιών καθώς και όλες τις δοσοληψίες με τα εκτός της εκάστοτε πολιτικής κοινότητας πρόσωπα και κοινότητες. Εν ολίγοις η ομοσπονδιακή εξουσία είναι υπεύθυνη για την διαχείριση

---

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σελ 195.

της ασφάλειας και των δημόσιων συμφερόντων στο διεθνές περιβάλλον. Η εκτελεστική και η ομοσπονδιακή εξουσία βρίσκονται πάντοτε ενωμένες. Ωστόσο είναι πολύ δύσκολο έργο να διακριθεί η άσκησή τους και να ανατεθεί ταυτόχρονα σε διαφορετικά πρόσωπα. Και αυτό γίνεται κατανοητό εάν λάβουμε υπόψη ότι τόσο η άσκηση της ομοσπονδιακής όσο και της εκτελεστικής εξουσίας απαιτεί την ισχύ της κοινωνίας, η οποία δεν μπορεί να τεθεί υπό τις διαταγές δύο διοικήσεων.

3.5 Κράτος και κυβέρνηση στο Ρουσσώ: δημοκρατία-αριστοκρατία-μοναρχία

Στο σημείο αυτό θα προσπαθήσουμε μία εννοιολογική προσέγγιση της λέξης κυβέρνηση. Πώς ορίζει ο πολίτης της Γενεύης την κυβέρνηση; Παραθέτουμε ευθύς αμέσως τον εν λόγω ορισμό. Κυβέρνηση είναι « ένα ενδιάμεσο σώμα που εγκαθιδρύεται μεταξύ των υπηκόων και του κυρίαρχου για την αμοιβαία ανταπόκρισή τους, επιφορτισμένο με την εκτέλεση των νόμων και την διατήρηση τόσο της αστικής όσο και της πολιτικής. Τα μέλη του σώματος αυτού ονομάζονται άρχοντες ή βασιλιάδες, δηλαδή κυβερνώντες, και ολόκληρο το σώμα καλείται ηγεμόνας¹⁶⁰». Κάθε πράξη παράγεται από ένα ηθικό και ένα φυσικό αίτιο. Το μεν ηθικό αφορά στη βούληση που αποφασίζει την εκτέλεση της εκάστοτε πράξης και το δε φυσικό αίτιο αφορά στη δύναμη που χρειάζεται για την εκτέλεση της πράξης. Εν προκειμένω, αναφερόμαστε στο δισυϊκό σχήμα ισχύ και βούληση, το οποίο οδηγεί στον κατ'επέκταση διϋισμό που έχει ως εξής: νομοθετική δύναμη και εκτελεστική δύναμη. Η νομοθετική δύναμη ανήκει στο λαό ενώ η εκτελεστική δύναμη αφορά επιμέρους πράξεις που δεν εμπίπτουν ούτε στη δικαιοδοσία του νόμου ούτε και στον κυρίαρχο. Ιδού λοιπόν ο λόγος ύπαρξης μιας κυβερνήσεως! Συνεπώς η κυβέρνηση ή η ανώτατη διοίκηση αναλαμβάνει να ασκήσει την εκτελεστική εξουσία με υψηλό δείκτη νομιμότητας και υψηλό αίσθημα ευθύνης. Ο ηγεμόνας ή ο άρχοντας είναι το άτομο ή το σώμα που φέρεται να αναλαμβάνει την εν λόγω διοίκηση.

Με τη συγκρότηση της κυβέρνησης υπεισέρχεται το εξής τρίπτυχο: κράτος, κυρίαρχος και λαός. Σε κάθε μέλος κράτους, δηλαδή σε κάθε υπήκοο αναλογεί ένα δεκάκις χιλιοστό της κυρίαρχης εξουσίας, παρά την πλήρη υπαγωγή του σε αυτή¹⁶¹. Η σχέση που φαίνεται να αναπτύσσεται ανάμεσα στον κυρίαρχο και τον υπήκοο αντικατοπτρίζεται στη μαθηματική σχέση δέκα χιλιάδων προς ένα. Ο συγκεκριμένος αριθμητικός λόγος του κυρίαρχου προς τον υπήκοο φαίνεται να αυξάνει αναλόγως με τον αριθμό των πολιτών – μελών εν συνόλω του κρατικού μηχανισμού. Εν ολίγοις, η αναλογία του κυρίαρχου ως προς τους υπηκόους του είναι τόσο μεγαλύτερη όσο πολυπληθέστερος είναι ο λαός. Στην παρούσα φάση αξίζει να σημειωθεί ότι δυνάμεθα να παρατηρήσουμε την εξής υφιστάμενη αυξομείωση. Όσο αυξάνεται το πολιτικό σώμα τόσο μειώνεται ο βαθμός ελευθερίας. Εν συνεχεία, μεταξύ κράτους και κυβέρνησης οφείλουμε να επισημάνουμε την ύπαρξη μιας σημαντικής και ουσιαστικής διαφοράς. Το κράτος υφίσταται αφ'εαυτού ενώ η κυβέρνηση ή η ανώτατη διοίκηση υφίσταται μέσω του εκάστοτε κυρίαρχου¹⁶². Επιπροσθέτως, όσο μεγαλύτερη είναι η ισχύς που πρέπει να έχει μια κυβέρνηση, ούτως ώστε να ελέγχει και να συγκρατεί τους υπηκόους, άλλη τόση ισχύ οφείλει να έχει και ο κυρίαρχος ώστε να επιτυγχάνει τη συγκράτηση της κυβερνήσεως. Βέβαια, ο ηγεμόνας οφείλει να ενεργεί βάσει της γενικής βούλησης ή του νόμου. Σε περίπτωση που ο ηγεμόνας, προσπαθώντας να επιβάλλει στους πολίτες την υπακοή στο θεσπισμένο πλέγμα νόμων, επιχειρήσει να έχει κάποια επιμέρους βούληση πιο ενεργητική από τη βούληση του κυρίαρχου, τότε δυνάμεθα να κάνουμε λόγο για την ύπαρξη δυο κυρίαρχων, έναν *de jure* και έναν *de facto* κυρίαρχο¹⁶³. Στην περίπτωση αυτή άμεση απόρροια της επικρατούσας κατάστασης είναι αφενός η απώλεια της κοινωνικής ενότητας και αφετέρου η διάλυση της πολιτείας. Πάντοτε οι σχέσεις κυβέρνησης και κράτους στο οποίο ανήκει,

¹⁶⁰ Βλ. Ρουσσώ, *Περί κυβερνήσεως εν γένει*, σελ 112.

¹⁶¹ Στο ίδιο, σελ 114.

¹⁶² Στο ίδιο, σελ 116.

¹⁶³ Στο ίδιο, σελ 117.

πρέπει να υφίστανται τροποποιήσεις εν ονόματι της καλύτερης οργάνωσης και λειτουργίας. Επίσης, δεν μπορεί να υπάρξει μια και απόλυτη μορφή συνταγματικής κυβέρνησης αλλά πολλές.

Συνεχίζοντας, η συνολική ισχύ της κυβέρνησης φαίνεται πως αντιπροσωπεύει την ισχύ του πολιτικού σώματος. Μια κυβέρνηση δύναται να έχει ένα σύνθετο σώμα και να συγκροτείται από λίγα ή πολλά μέλη. Στο πρόσωπο του λεγόμενου ηγεμόνα ή άρχοντα συγκεντρώνονται τρία είδη βουλήσεων, αρχής γενομένης με την ατομική του βούληση που ενέχει έντονο το στοιχείο της μεροληψίας, καθώς αφορά βλέψεις που στοχεύουν στην εξυπηρέτηση του ατομικού συμφέροντος και οφέλους. Δευτερευόντως, πρόκειται για την κοινή βούληση των αρχόντων, η οποία φαίνεται πως αφορά στο προσωπικό όφελος του ηγεμόνα και η οποία είθισται να αποκαλείται βούληση του σώματος. Η εν λόγω βούληση σε σχέση με το κυβερνητικό σώμα είναι γενική ενώ σε σχέση με το πολιτικό σώμα είναι ειδική. Εν τέλει, τρίτη βούληση είναι εκείνη του λαού, η λεγόμενη κυρίαρχη βούληση, η οποία είναι γενική εν σχέσει προς το κράτος και την κυβέρνηση. Αξίζει να λεχθεί ότι σε ένα άριστο σύστημα νομοθεσίας, θα πρέπει να εξαλειφθεί η ατομική βούληση στον άρχοντα, να είναι δευτερευούσης σημασίας η κοινή βούληση των αρχόντων και τρίτον, να δεσπάζει η βούληση του λαού, η κυρίαρχη βούληση που θα δίδει τις κατευθυντήριες γραμμές.

Ο Rousseau στο «Κοινωνικό Συμβόλαιο» αναφέρεται στη διάκριση των μορφών της κυβέρνησης και συγκεκριμένα στη δημοκρατία, στην αριστοκρατία και εν τέλει στη μοναρχία ή βασιλεία¹⁶⁴. Στη δημοκρατία, ο κυρίαρχος φέρεται να εναποθέτει την ευθύνη της κυβέρνησης είτε στο λαό είτε στην πλειοψηφία αυτού, επιτυγχάνοντας τοιούτοτρόπως την ύπαρξη περισσότερων πολιτών-αρχόντων παρά πολιτών-απλών ιδιωτών. Στην αριστοκρατία, η κυβέρνηση επαφίεται σε λίγα άτομα και κατά συνέπεια υφίστανται περισσότεροι απλοί πολίτες παρά άρχοντες. Στη μοναρχία ή βασιλεία, στην πιο κοινή μορφή, η κυβέρνηση επαφίεται μέσω του κυρίαρχου στη δύναμη και εξουσία ενός άρχοντα και μόνο. Ας αναλύσουμε όμως κάθε μορφή κυβέρνησης ξεχωριστά, αρχής γενομένης με τη δημοκρατία, η οποία πρεσβεύει λαϊκή κυριαρχία και πολιτική ισότητα.

Τι επακριβώς φέρεται να εννοεί ο πολίτης της Γενεύης επί της δημοκρατικής μορφής κυβέρνησης; Ο Rousseau πολύ αντικειμενικά διατείνεται ότι ουδέποτε υπήρξε και ουδέποτε θα υπάρξει η δημοκρατία με την αυστηρή έννοια και σημασία του όρου της. Τι σημαίνει όμως κάτι τέτοιο; Σημαίνει πως δεν κατέστη και ούτε θα καταστεί δυνατό, να δίδει το παρόν πάντοτε ο λαός στις γενικές συνελεύσεις που συγκαλούνται για τη συζήτηση των δημοσίων υποθέσεων και τη διαχείριση των κοινών εν γένει, έτσι όπως επιτάσσει το δημοκρατικό καθεστώς. Η κυβέρνηση εκ των πραγμάτων συνιστά προϋπόθεση ενός συγκερασμού παραγόντων¹⁶⁵. Αρχικά χρειάζεται ένα κράτος μικρό στο οποίο να είναι δυνατή και εύκολη η συγκέντρωση του λαού και ο πολίτης να έχει τη δυνατότητα να γνωρίζει με ευκολία τους συμπολίτες του. Δευτερευόντως, τα ήθη πρέπει να διακρίνονται από μεγάλη απλότητα ώστε να προλαμβάνονται δύσκολα ζητήματα και πολύπλοκες διενέξεις. Τρίτον, οι τάξεις και οι περιουσίες πρέπει να βασίζονται στην ισότητα ώστε η ισότητα στα δικαιώματα και στην εξουσία να έχει διάρκεια. Εν τέλει, η πολυτέλεια θα πρέπει να είναι υπό περιορισμό ώστε να μην προκαλεί την διαφθορά τόσο των εχόντων όσο και των μη. Εν συνεχεία, ο Rousseau τονίζει ότι η ουσία του κρατικού μηχανισμού τείνει στην αλλοίωσή της, σε περίπτωση που οι ιδιωτικές προνομίες ασκούν επιρροή στην διαχείριση των κοινών, δηλαδή στις δημόσιες υποθέσεις. Εν ολίγοις η ένωση εκτελεστικής εξουσίας και νομοθετικής συνιστά την καλύτερη συνταγή διακυβέρνησης, όπως υποστηρίζουν πολλοί ωστόσο η εν λόγω μορφή διακυβέρνησης είναι δυνατόν να οδηγήσει σε δρόμους χωρίς διέξοδο λόγω των διαφόρων ελλείψεων που παρουσιάζει. Την παραπάνω άποψη φέρονται να υποστηρίζουν οι αντιστρατεύοντες την ένωση νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας.

Στο σημείο αυτό ερχόμαστε στη δεύτερη μορφή κυβερνήσεως, την αριστοκρατία. Συγκεκριμένα έχουμε να κάνουμε με το ηθικό πρόσωπο της κυβέρνησης και το ηθικό πρόσωπο του κυρίαρχου. Η κυβέρνηση των πρώτων κοινωνιών ήταν αριστοκρατική. Από την αριστοκρατία

¹⁶⁴ Βλ. Ρουσσώ, Διάκριση των μορφών κυβέρνησης, σελ 122.

¹⁶⁵ Βλ. Ρουσσώ, Περί της δημοκρατίας, σελ 125.

έλκουν την καταγωγή τους ονομασίες όπως ιερείς, πρεσβύτεροι, σύγκλητος γέροντες¹⁶⁶. Υπάρχουν τρία είδη μελών της αριστοκρατίας: οι φυσικοί, οι αιρετοί και οι κληρονομικοί. Στην αιρετή αριστοκρατία τα μέλη εκλέγονται. Δηλαδή, στην αριστοκρατική διακυβέρνηση οι πολίτες εκλέγονται άρχοντες, εν αντιθέσει με την πολιτική, στην οποία γεννιούνται άρχοντες. Για τον Rousseau η διαδικασία της εκλογής συνιστά εχέγγυο μιας συνετής διακυβέρνησης. Ένα τελευταίο στοιχείο αφορά στην απαίτηση της αριστοκρατίας για μετριασμό για των πλουσίων και αυτάρκεια για των πενήτων. Η αριστοκρατία αφορά στη βούληση που σχετίζεται με τους πολίτες και τους διοικούντες.

Ας έλθουμε τώρα στην τρίτη μορφή κυβέρνησης την λεγόμενη μοναρχία ή βασιλεία. Εν αντιθέσει με τις άλλες διοικητικές μορφές, στο καθεστώς της μοναρχίας κύριος αντιπρόσωπος ενός συλλογικού όντος φέρεται να είναι μόνο ένα άτομο. Κατά συνέπεια η ηθική ενότητα που συνιστά τον ηγεμόνα είναι ταυτοχρόνως και ενότητα φυσική, καθώς στην οποία συγκεντρώνονται όλες οι δυνάμεις οι οποίες σε άλλες μορφές κυβέρνησης ενώνονται από το νομικό πλαίσιο με τρόπο πολύ δύσκολο. Ο μονάρχης πιστός στην επιθυμία και επιδίωξη κάρπωσης όλο και περισσότερων προνομίων, θέλει το λαό ανίκανο να φέρει αντιρρήσεις και να του αντισταθεί εν γένει. Για τη καλή διακυβέρνηση ενός κράτους υπό καθεστώς μοναρχίας πρέπει να έχει ανάλογο μέγεθος ή έκταση με τις ικανότητες που διαθέτει ο μονάρχης.

3.6 Η έννοια της δημοκρατίας και του κρατικού μηχανισμού στον Μπαρούχ Σπινόζα

Ο Μπαρούχ Σπινόζα γεννιέται το 1632 και ασχολείται με μια πολλαπλότητα φιλοσοφικών και πολιτικών προβλημάτων που χαρακτηρίζαν το ιστορικό γίνεσθαι. Σε αντίθεση με τους Hobbes, Locke και Rousseau φέρεται να αντιστρατεύεται το κοινωνικό συμβόλαιο. Χαρακτηριστικό στοιχείο για να κατανοήσουμε την πολιτική φιλοσοφία του Σπινόζα είναι η βασική αρχή της απόλυτης αναγκαιότητας της υπόστασης, δηλαδή του θεού ή της φύσης¹⁶⁷. Εν προκειμένω υπεισέρχεται ο σπινοζικός ντετερμινισμός, η αιτιοκρατία σύμφωνα με την οποία όλα είναι αναγκαία και πάντα υπάρχει η αιτία για όλα. Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τον Σπινόζα οι άνθρωποι δεν γεννιούνται ελεύθεροι, είναι από την φύση τους κοινωνικοί και ζουν σε οργανωμένες κοινότητες. Κοντολογίς, άξιο αναφοράς είναι η άποψή του σύμφωνα με την οποία ο τρόπος άσκησης της πολιτικής εξουσίας είναι αυτός που χαρακτηρίζει ένα πολίτευμα και όχι η μορφή της πολιτικής εξουσίας¹⁶⁸.

Πως προσεγγίζει ο Σπινόζα την έννοια της δημοκρατίας; Ποια είναι τα συστατικά στοιχεία του δημοκρατικού κράτους; Πως εκλαμβάνεται από τον στοχαστή η δημοκρατία ως πολίτευμα; Πως συνδέει ο Σπινόζα την δημοκρατία με το φυσικό δίκαιο και κατ' επέκταση το κοινωνικό συμβόλαιο; Σε τι συνίσταται ο σκοπός του δημοκρατικού κράτους; Ποια η σχέση κράτους και δημοκρατίας εν γένει; Όλα αυτά τα ερωτήματα θα επιχειρήσουμε στο σημείο αυτό να τα απαντήσουμε.

Στο έργο του Σπινόζα «Θεολογικοπολιτική πραγματεία» βρίσκουμε έναν ορισμό της δημοκρατίας. Σύμφωνα με τον Σπινόζα «Δημοκρατία είναι το δίκαιο που προκύπτει όταν ο καθένας μεταβιβάζει όλη του την δύναμη στην κοινωνία, η οποία έτσι αποκτά ένα κυρίαρχο (υπέρτατο) φυσικό δίκαιο επί όλων των πραγμάτων δηλαδή μία κυρίαρχη (υπέρτατη) κρατική εξουσία, στην οποία ο καθένας πρέπει να υπακούει είτε ελεύθερα είτε από φόβο¹⁶⁹. Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι στην πολιτική θεωρία του Σπινόζα η δημοκρατία εκλαμβάνεται ως το ορθολογικότερο πολίτευμα.

¹⁶⁶ Βλ. Ρουσσώ, Περί της αριστοκρατίας, σελ 126.

¹⁶⁷ Βλ. Στυλιανός, Οντολογία και πολιτική, σελ 186.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σελ 190.

¹⁶⁹ Βλ. Στυλιανός, Δημοκρατία και συμβόλαιο, σελ 197.

Όσον αφορά στην κρατική οντότητα γενικά, και τη σχέση εξουσίας και κυριαρχίας ειδικά, ο Σπινόζα διατείνεται ότι το κράτος είναι κατ'ανάγκη θνησιγενές δηλαδή είτε θα είναι απόλυτο είτε δεν θα υφίσταται. Εν προκειμένω η πολιτική θεωρία του Σπινόζα φαίνεται να συμπλέει με εκείνη του Hobbes. Όταν ένα κράτος περιορίζει την ελευθερία έκφρασης και λόγου και όσο πιο τυραννικό είναι τόσο περισσότερο δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες για την ζωή του. Και αυτό γιατί το δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης των αντιλήψεων του ατόμου δεν αντιστρατεύεται τον απόλυτο χαρακτήρα του κράτους. Εν ολίγοις ο δυνατός και ισχυρός κρατικός μηχανισμός είναι εκείνος που θα παραχωρήσει στους πολίτες του το δικαίωμα στην ελευθερία γνώμης και έκφρασης. Επίσης, ένα κράτος που θα εφαρμόσει ολοκληρωτικό, απολυταρχικό, τυραννικό καθεστώς θα αναγκαστεί να υποστεί και την καταστροφή του. Η Δημοκρατία ορίζεται είτε ως τελείως απόλυτο είτε ως απολύτως απόλυτο κράτος .

Εν συνεχεία, σύμφωνα με τον Σπινόζα, ο λόγος ορίζει το φυσικό δίκαιο και όχι η επιθυμία και η δύναμη . Όπως και ο Hobbes έτσι και ο Σπινόζα, ως θεωρητικός του κοινωνικού συμβολαίου, φέρεται να απορρίπτει κατηγορηματικά τη διάκριση μεταξύ είναι και δέοντος. Αναφερόμενος στο κοινωνικό συμβόλαιο είναι χαρακτηριστικό το εξής απόσπασμά του «Κανένα σύμφωνο δεν μπορεί να είναι ισχυρό , παρά μόνο για το λόγο που έχει συναφθεί και είναι χρήσιμη, ενώ αν δεν είναι πλέον χρήσιμο, τότε αίρεται και χάνει την ισχύ του¹⁷⁰». Στην παρούσα φάση πως ορίζεται η Δημοκρατία κατά τον Σπινόζα είναι «το Δίκαιο που προκύπτει όταν καθένας μεταβιβάζει όλη του την δύναμη στην κοινωνία , η οποία έτσι έχει ένα κυρίαρχο φυσικό δίκαιο επί όλων των πραγμάτων, δηλαδή μία κυρίαρχη κρατική εξουσία στην οποία ο καθένας πρέπει να υπακούει είτε ελεύθερα είτε από φόβο¹⁷¹».

Το κράτος συστήνεται από την δύναμη των πολιτών εν συνόλω .Στην Πολιτική Πραγματεία του Σπινόζα, κράτος είναι το δίκαιο που ορίζεται από τη δύναμη του πλήθους¹⁷². Σκοπός του κράτους φαίνεται πως είναι η ασφάλεια και η ελευθερία των πολιτών και γενικότερα η ειρηνική και γεμάτη ομόνοια συμβίωσή των. Συνεπώς, μέγιστος σκοπός της κρατικής οντότητας τίθεται η δημιουργία ενός κλίματος ασφάλειας των πολιτών. Σημειώνεται ότι όταν υφίσταται ασφάλεια υφίσταται εν παραλλήλω και η πολιτική ελευθερία. Η ελευθερία ως έννοια είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη δημιουργία, διότι αμφότερες συνιστούν δυνατή εγγύηση του απόλυτου χαρακτήρα του κρατικού μηχανισμού, ο οποίος δύναται να προσεγγίσει την αιωνιότητα. Και βέβαια αυτό επιτυγχάνεται δίχως την σύναψη κάποιου συμφώνου. Ωστόσο πρέπει να σημειώσουμε ότι η πολιτεία , το κράτος τείνει στη αιωνιότητα μόνο όταν το φάσμα των δικαϊκών κανόνων δεν τυγχάνει ουδενός εγχειρήματος παραβίασης.

---

¹⁷⁰ Στο ίδιο.

¹⁷¹ Βλ. Στυλιανός, Κράτος και δημοκρατία, σελ 192.

¹⁷² Στο ίδιο, σελ 198.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΝΟΜΙΚΟ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ

4.1 Κράτος και πολιτεία : εννοιολογικές προσεγγίσεις και βασικές λειτουργίες.

Τι είναι το κράτος; Πώς ορίζεται; «Κράτος είναι το νομικό πρόσωπο με αυτοδύναμη εξουσία, στο οποίο έχει οργανωθεί λαός μόνιμα εγκατεστημένος σε ορισμένη χώρα»¹⁷³. Για τη συγκρότηση ενός κρατικού μηχανισμού απαιτείται η σύζευξη ενός νομικού και τριών πραγματικών στοιχείων, συγκεκριμένα η οργάνωση σε νομικό πρόσωπο με το λαό, τη χώρα και την αυτοδύναμη εξουσία. Πώς ορίζεται ο λαός; «Λαός υπό ευρεία έννοια είναι το σύνολο των ατόμων που εκάστοτε έχουν την ιθαγένεια του κράτους, δηλαδή των πολιτών (ή υπηκόων ή ιθαγενών). Ο λαός υπό στενή έννοια ταυτίζεται με το εκλογικό σώμα»¹⁷⁴. Μετά τη Γαλλική επανάσταση του 1789 εμφανίζεται και το έθνος, μια έννοια πολιτικού και όχι νομικού ή πραγματικού περιεχομένου, όταν γίνεται κοινή συνείδηση όλων ότι η εξουσία του μονάρχη, από τη στιγμή που τίθεται υπό καθεστώς αμφισβήτησης, πρέπει να τύχει άμεσης αντικατάστασης. Το έθνος ορίζεται ως σύνολο ανθρώπων με κοινή εθνική συνείδηση, η οποία αναπτύσσεται μέσω της φυλής, της γλώσσας, της θρησκείας και της μακροχρόνιας διαβίωσης στην ίδια χώρα¹⁷⁵.

Ας περάσουμε τώρα στη χώρα ή τη λεγόμενη επικράτεια, η οποία βοηθά στη σύνθεση του κρατικού μηχανισμού. Πώς ορίζεται η χώρα ή η επικράτεια; Πρόκειται για μια γεωγραφική έκταση εντός των ορίων της οποίας, ο κρατικός μηχανισμός ασκεί την εξουσία του πάνω σε όλα ευρισκόμενα εκεί πρόσωπα¹⁷⁶. Εν ολίγοις, η επικράτεια είναι ο γεωγραφικός τόπος, στον οποίο τίθεται εν ισχύ η έννομη τάξη πραγμάτων, οι δικαιοκί κανόνες εν συνόλω. Και ας υπεισεέλθουμε και στο τελευταίο πραγματικό στοιχείο, που αποτελεί συστατικό στοιχείο του κράτους, ήτοι την αυτοδύναμη εξουσία. Η εξουσία του κρατικού μηχανισμού είναι η αυτοδύναμη εξουσία του κράτους να επιτάσσει ελεύθερους ανθρώπους ώστε να εξαναγκάζονται τηρούν τις απορρέουσες από αυτό επιταγές. Η εν λόγω ικανότητα-εξουσία ανήκει μόνο στο κράτος. Η κρατική εξουσία στην οποία αντικατοπτρίζεται η βούληση του κράτους, επιβάλλεται μέσω του πλέγματος των κανόνων δικαίου, στους οποίους θα αναφερθούμε παρακάτω.

Ποια είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της εξουσίας του κρατικού μηχανισμού. Περιορίζεται η κρατική εξουσία; Και αν ναι, με ποιους δυνατούς τρόπους; Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κρατικής εξουσίας είναι ότι η τελευταία είναι η ανώτατη βούληση στην κοινωνία, είναι αυτοδύναμη ή πρωτογενής ή εξ ιδίου δικαίου και είναι οργανωμένη¹⁷⁷. Εάν λάβουμε υπόψη ότι στην εξουσία του κρατικού μηχανισμού αντικατοπτρίζεται η ανώτατη βούληση στην κοινωνία, αντιλαμβανόμαστε ότι όλες οι λοιπές υφιστάμενες εξουσίες, σε περίπτωση δημιουργίας μιας ενδεχόμενης συγκρουσιακής κατάστασης με την κρατική εξουσία, αναγκάζονται, από άποψη του βαθμού ισχύος, να υποχωρήσουν ως κατώτερες. Αλλά υπάρχει και η περίπτωση ανατροπής μέσω ενός επαναστατικού πράττειν, όταν μια εξουσία καταφέρνει να γίνει κρατική και η μέχρι τότε κρατική εξουσία χάνεται. Εν προκειμένω υπεισερχεται το στοιχείο βίας, το στοιχείο των στρατιωτικών δυνάμεων. Η κρατική εξουσία θεωρείται ακαταγώγιστη δύναμη από την άποψη ότι η κάμψη της δεν επιτυγχάνεται μέσω νομικών μέσων αλλά μέσω ισχυρότερης βίας. Επιπλέον, η κρατική εξουσία δημιουργείται από μόνη της και άρα δεν συνιστά παράγωγο κάποιας άλλης εξουσίας. Αντίθετα, όλες οι λοιπές εξουσίες συνιστούν παράγωγα της κρατικής και κατά συνέπεια είναι υποδεέστερες αυτής και εξαρτώμενες από αυτή. Για το λόγο αυτό, ισχυριζόμαστε την αυτοδυναμία της κρατικής εξουσίας. Εν συνεχεία, η κρατική εξουσία έχει το μονοπώλιο της νόμιμης βίας, που σημαίνει ότι ο καταναγκασμός ασκείται μόνο από το κράτος.

Η κρατική εξουσία φυσικά και τίθεται υπό ένα πλέγμα περιορισμών. Περιορίζεται σε τρία επίπεδα, δηλαδή σε νομικό, φυσικό και κοινωνικό επίπεδο. Εν πρώτοις, οι νομικοί κανόνες

¹⁷³ Βλ. Αντώνης, Μ. Παντελής, Η κλασική νομική θεωρία για το κράτος στο «Εγχειρίδιο συνταγματικού δικαίου: Βασικές έννοιες, Συνταγματική ιστορία», Λιβάνη, Αθήνα 2005, σελ 23.

¹⁷⁴ Βλ. Παντελής, Ο λαός, σελ 25.

¹⁷⁵ Βλ. Παντελής, Λαός και έθνος, σελ 29.

¹⁷⁶ Βλ. Παντελής, Η επικράτεια, σελ 32.

¹⁷⁷ Βλ. Παντελής, Χαρακτηριστικά της κρατικής εξουσίας, σελ 36.

περιορίζουν την εξουσία, γιατί σε διαφορετική ισχύουσα κατάσταση δεν θα διέφερε από την απλή βία. Δευτερευόντως, η κρατική εξουσία περιορίζεται από τους ελεύθερους ανθρώπους, οι οποίοι συνιστούν τη φύση του αντικειμένου της. Εν τέλει, η κρατική εξουσία τυγχάνει περιορισμού από άλλες κοινωνικές ομάδες, οι οποίες δεν πρέπει να αγνοούνται, γιατί ελλοχεύει πάντοτε ο κίνδυνος αντίδρασης και ανατροπής. Τέλος, ένα κράτος μπορεί να περιοριστεί από τους κανόνες του διεθνούς δικαίου. Αυτοί λοιπόν είναι οι υφιστάμενοι περιορισμοί¹⁷⁸ της κρατικής εξουσίας.

Τα κράτη μπορούν να διακριθούν στα κυρίαρχα και μη κυρίαρχα. Τι σημαίνει κυριαρχία ; Η κυριαρχία διατυπώνεται ως πλήρης και τέλεια κρατική εξουσία αλλά και ως αποκλειστική αρμοδιότητα της αρμοδιότητας¹⁷⁹. Στην πρώτη περίπτωση, το κυρίαρχο κράτος περιορίζεται μόνο με την προϋπόθεση της θέλησής του ενώ το μη κυρίαρχο περιορίζεται και από την θέληση άλλου κράτους καθώς η εξουσία του είναι ατελής. Η δεύτερη περίπτωση αφορά την αρμοδιότητα κάποιου να καθορίζει τη δική του αρμοδιότητα. Από τη γαλλική επανάσταση και εντεύθεν διακρίνονται δύο όψεις της κυριαρχίας: η μεν εξωτερική και η δε εσωτερική. Η εξωτερική όψη αφορά στην κυριαρχία του κράτους και τις συνέπειες του κοινωνικού γίγνεσθαι ενώ η εσωτερική κυριαρχία αναφέρεται στην κυριαρχία εντός του κράτους και τον φορέα της. Επίσης αφορά την κρατική οργάνωση και την παραγωγή των κανόνων δικαίου.

Ας περάσουμε τώρα στην πολιτεία. Ο Jellinek θωρακίζει πολιτειοθεωρητικά, με το θεώρημά του περί πολιτείας, το αστικό κράτος, το κυρίαρχο συγκρότημα εξουσίας. Άξια μνείας είναι η διατύπωση του ορισμού της πολιτείας από τον Jellinek : «πολιτεία είναι ο λαός που ζει σε μια χώρα και είναι οργανωμένος σε νομική προσωπικότητα, εξοπλισμένη με πρωτογενή εξουσία¹⁸⁰». Ο συγκεκριμένος ορισμός είναι νομικός. Ο Jellinek, πέραν του νομικού ορισμού, διατυπώνει και έναν κοινωνιολογικό, σύμφωνα με τον οποίο η πολιτεία ορίζεται: «ενότητα ανθρώπων που ζουν σε ορισμένη χώρα και η οποία είναι οπλισμένη με πρωτογενή εξουσία¹⁸¹». Ποια η διαφορά ανάμεσα στον κοινωνιολογικό και νομικό ορισμό της πολιτείας; Ενώ αμφότεροι συλλαμβάνουν την πολιτεία ως εξουσιαστική σχέση, ο κοινωνιολογικός ορισμός στερείται της έννοιας του λαού και της νομικής προσωπικότητας. Συστατικά στοιχεία του νομικού ορισμού είναι ο λαός, η χώρα, το νομικό πρόσωπο και η πρωτογενής εξουσία που φέρει το νομικό πρόσωπο. Ας τα αναλύσουμε.

Τι είναι ο λαός και τι διατυπώθηκε για τον λαό από τον Jellinek; Ο λαός αναφέρεται στην υπαγωγή των ανθρώπων εν συνόλω στην πολιτεία. Πρόκειται δηλαδή για την πολιτειακή ένταξη των ατόμων. Ο λαός συνιστά έννοια στενότερη από το σύνολο των ανθρώπων που ζουν σε μία επικράτεια. Δεύτερον, σημειώνεται διαφορά ανάμεσα στο λαό και το έθνος. Το τελευταίο αναφέρεται στην ένωση ανθρώπων οι οποίοι συγκεντρώνουν βασικά κοινά χαρακτηριστικά, όπως επί παραδείγματι η κοινή καταγωγή, η γλώσσα, ο πολιτισμός. Τρίτον, ο λαός ως έννοια παράγεται από τη σχέση άρχοντος και αρχόμενου, εξουσιαστή και εξουσιαζομένου. Επιπλέον, ο Jellinek δεν χρησιμοποιεί τόσο την κοινωνία ως όρο αλλά τον λαό. Για ποιο λόγο όμως; Διότι απορρίπτει την κατάτμηση του λαού σε κοινωνικές ομάδες με έντονο το στοιχείο του ανταγωνισμού. Ας περάσουμε στο δεύτερο εννοιολογικό στοιχείο του νομικού ορισμού της πολιτείας, δηλαδή τη χώρα. Η χώρα είναι η έκταση εδάφους όπου επιτυγχάνεται η ανάπτυξη της σχέσης άρχοντος και αρχόμενου. Η πολιτεία αναπτύσσει σχέση κυριαρχίας προς τη χώρα και όχι σχέση κυριότητας. Εν τέλει, η νομική προσωπικότητα του λαού είναι «μία ένωση προσώπων που αποτελεί ξεχωριστό από τα μέλη της υποκείμενο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και που δεν ταυτίζεται με τα άτομα που τη συνθέτουν¹⁸²». Από το συγκεκριμένο στοιχείο προκύπτει μια ύπαρξη της πολιτείας ανεξάρτητα από τα πρόσωπα που εναλλάσσονται και συγκροτούν τον λαό, αλλά και η μια και ενιαία πολιτειακή βούληση. Η πρωτογενής εξουσία που συνιστά εννοιολογικό στοιχείο, είναι η εξουσία που δεν παράγεται από άλλες εξουσίες. Από το συγκεκριμένο στοιχείο συνάγονται δύο

¹⁷⁸ Βλ. Παντελής, Περιορισμοί της κρατικής εξουσίας, σελ 39-40.

¹⁷⁹ Βλ. Παντελής, Η κυριαρχία, σελ 40.

¹⁸⁰ Βλ. Τσάτσος, Ο ορισμός της πολιτείας στον Georg Jellinek, σελ 93.

¹⁸¹ Στο ίδιο.

¹⁸² Στο ίδιο, σελ 94

συμπεράσματα¹⁸³. Πρώτον, η εξουσία είναι νομικά οργανωμένη αλλά όμως δεν προϋποθέτει τη δημοκρατική νομιμοποίηση. Κατά συνέπεια δεν δίδεται έμφαση στην ιδέα του δικαίου. Δευτερευόντως, η εξουσία ως έννοια δεν περιλαμβάνεται στο διεθνές δίκαιο, στη διεθνή έννομη τάξη πραγμάτων.

4.2 Η έννοια του συντάγματος: ιστορικοπολιτική εξήγηση, περιεχόμενο και βασικές λειτουργίες.

Με τη συγκρότηση της πολιτικής κοινότητας υπεισέρχεται η έννοια του συντάγματος, η έννοια του συνταγματισμού. Τι σημαίνει σύνταγμα; Πως εξηγείται ιστορικοπολιτικά; Ποια είναι τα κύρια χαρακτηριστικά του συνταγματικού κράτους; Ποιες είναι οι βασικές διακρίσεις των κανόνων του συντάγματος; Πως παράγεται το σύνταγμα; Πως προσδιορίζεται εννοιολογικά η συντακτική εξουσία και πως ενεργοποιείται; Ποιες είναι οι συνταγματικές λειτουργίες; Όλα αυτά τα ερωτήματα θα μας απασχολήσουν στη συγκεκριμένη ενότητα του τέταρτου κεφαλαίου. Το σύνταγμα συνιστά εκφραστή της συντεταγμένης δομής της ανθρώπινης κοινωνίας. Το σύνταγμα αναφέρεται στην ύπαρξη μιας πολιτειακής ενότητας. Στη συνέχεια το σύνταγμα γίνεται εκφραστής μιας πολιτικής διεκδίκησης, αποκτώντας περιεχόμενο ιστορικής διασφάλισης ενός ταξικού, πολιτικού και οικονομικού κεκτημένου. Ερχόμενοι στο ιστορικοπολιτικό πλαίσιο συναντάμε τη συνεχή προσπάθεια της ανερχόμενης αστικής τάξης ώστε να γίνει ανεξάρτητη από τη φεουδαλική μοναρχία αλλά και την προσπάθεια της να αυτονομηθεί, κατοχυρώνοντας το απαραβίαστο της ιδιοκτησίας και της προσωπικής ελευθερίας χωρίς νόμο, και επιχειρώντας την αναγωγή τους στην αρχή του κράτους δικαίου. Έπειτα το σύνταγμα συνιστά το πολιτικό αίτημα της αστικής τάξης προκειμένου να διασφαλιστεί απέναντι στην εξουσία του μονάρχη. Στη διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη, στη Γαλλία, άξιο μνείας είναι το άρθρο 16: «κοινωνία, στην οποία η προστασία των δικαιωμάτων δεν είναι εξασφαλισμένη, ούτε καθορισμένη η διάκριση των εξουσιών, δεν έχει Σύνταγμα¹⁸⁴».

Οι προϋποθέσεις ανάπτυξης του συνταγματισμού παρουσιάζονται στη Γαλλία πριν από το επαναστατικό πράττειν που έλαβε χώρα το 1789. Ας δούμε πως ορίστηκε το σύνταγμα τότε. «Σύνταγμα είναι η θεμελιώδης μορφή που καθορίζει τον τρόπο άσκησης της δημόσιας αυθεντίας . με τη ρύθμιση αυτή: η μορφή υπό την οποία δρα το έθνος ως πολιτικό νομικό πρόσωπο, πώς και από ποιόν κυβερνάται ο λαός, ποια είναι τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των κυβερνωμένων¹⁸⁵». Κάθε κρατική εξουσία, κάθε κυβέρνηση πρέπει να έχει το σύνταγμά της. Σε αυτό αντικατοπτρίζεται ο συνταγματισμός, ο οποίος στη Γαλλία χαρακτηριζόταν από στοιχεία όπως η λαϊκή κυριαρχία, η διάκριση των λειτουργιών και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Τι εκφράζει ο συνταγματισμός ως πολιτειολογική σύλληψη και πολιτική ιδεολογία; Αποβάλλεται μέσω του συνταγματισμού το μεταφυσικό στοιχείο, όπως επί παραδείγματι η θρησκεία, από την θεμελίωση και οργάνωση της εξουσίας του κρατικού μορφώματος. Δευτερευόντως, υπεισέρχεται ο νομικός θετικισμός στο πεδίο του συνταγματικού δικαίου. Ο συνταγματισμός ως έκφραση των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων θεωρήθηκε ως νομική μορφή την οποία έλαβε η κοινωνική τάξη πραγμάτων και συγκεκριμένα η ιδιοκτησία και το πλέγμα των σχέσεων εργασίας¹⁸⁶.

Σύμφωνα με τη σύγχρονη έννοια του συντάγματος, το τελευταίο ταυτίζεται με την πολιτεία αλλά και με τη μορφή του πολιτεύματος ως έννοια .Μέσω του συντάγματος οργανώνεται η παραγωγή και η διαμόρφωση της βούλησης της πολιτείας και επιπλέον διασφαλίζονται τα ατομικά, πολιτικά, και κοινωνικά δικαιώματα. Επιπλέον, το σύνταγμα διεισδύει και σε άλλα πεδία της πολιτικής πράξης πραγμάτων αλλά και στα πεδία παραγωγής της κοινωνικής εξουσίας. Στο σύνταγμα κωδικοποιούνται βασικοί κανόνες, με τους οποίους δομείται και λειτουργεί η πολιτεία.

¹⁸³ Στο ίδιο, σελ 95.

¹⁸⁴ Βλ. Τσάτσος, τόμος α΄, Ιστορικά, σελ 181.

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σελ 181.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, σελ 183.

υπό το πρίσμα αυτής της έννοιας το σύνταγμα ταυτίζεται με κάθε κανόνα δομής και λειτουργίας της πολιτείας. Όσον αφορά στις διακρίσεις του συντάγματος υφίσταται το γραπτό και άγραφο σύνταγμα¹⁸⁷. Το γραπτό σύνταγμα θεσπίζεται μέσω διαδικασιών που ορίζει η πολιτεία ενώ το άγραφο σύνταγμα ταυτίζεται με το λεγόμενο συνταγματικό έθιμο. Επιπροσθέτως, το σύνταγμα διακρίνεται σε ουσιαστικό και τυπικό σύνταγμα. Υφίσταται το ουσιαστικό και τυπικό συνταγματικό δίκαιο. Στο ουσιαστικό συνταγματικό δίκαιο περιλαμβάνονται οι νομικοί κανόνες με γνώμονα τα ζητήματα κοινωνικής ύλης που ρυθμίζουν. Το ουσιαστικό σύνταγμα είναι είτε άγραφο είτε γραπτό. Το γραπτό διατυπώνεται σε ένα κείμενο με περιεχόμενο ρυθμιστικό ενώ το άγραφο αποτελείται από εθιμικούς κανόνες δικαίου ή και συνθήκες πολιτεύματος¹⁸⁸. Το γραπτό σύνταγμα δεν κωδικοποιείται απαραίτητα. Επιπλέον, το τυπικό σύνταγμα διακρίνεται σε αυστηρό ή με αυξημένη τυπική ισχύ και σε ήπιο. Η μεταβολή του αυστηρού τυπικού συντάγματος είναι πιο δύσκολη από τη μεταβολή του ήπιου. Αντίθετα, η μεταβολή του ήπιου είναι το ίδιο εύκολη όπως η μεταβολή των κοινών νόμων. Χωρίς τον αυστηρό χαρακτήρα, την αυξημένη τυπική ισχύ το σύνταγμα δεν μπορεί να υπερέχει έναντι του κοινού νομικού πλαισίου, έναντι των κοινών νόμων και κατά συνέπεια δεν θα βρίσκεται στο ανώτερο επίπεδο της πυραμίδας των κανόνων δικαίου. Βέβαια, να σημειώσουμε ότι μπορεί να υπάρξει και ένα απολύτως αυστηρό σύνταγμα, όταν δεν μπορεί να τύχει οποιασδήποτε δυνατής τροποποίησης μέσω ενός νομικού τρόπου. Εν προκειμένω, η εν λόγω μεταβολή μπορεί να επέλθει μόνο με τη θραύση του πλαισίου του¹⁸⁹.

Οι διατάξεις του τυπικού συντάγματος δεν ιεραρχούνται τυπικά. Αντιθέτως υφίσταται νομική ισοτιμία, διότι σε διαφορετική περίπτωση θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για αντισυνταγματικότητα των διατάξεων του συντάγματος. Οι συνταγματικές διατάξεις κατηγοριοποιούνται σε οργανωτικές και σε διατάξεις περί θεμελιωδών δικαιωμάτων¹⁹⁰. Οι οργανωτικές διατάξεις αφορούν στη δομή της εξουσίας καθώς και τις αρμοδιότητες των οργάνων της πολιτείας. Ενώ οι διατάξεις περί θεμελιωδών δικαιωμάτων οροθετούν τη θέση του ανθρώπου, του πολίτη ή των κοινωνικών ομάδων εντός της πολιτείας.

---

¹⁸⁷ Βλ. Τσάτσος, Βασικές διακρίσεις των συνταγμάτων, σελ 189-190.

¹⁸⁸ Βλ. Παντελής, Διακρίσεις των ουσιαστικών συνταγμάτων, σελ 166.

¹⁸⁹ Βλ. Παντελής, Διακρίσεις των τυπικών συνταγμάτων, σελ 167.

¹⁹⁰ Βλ. Τσάτσος, Βασικές διακρίσεις των κανόνων του Συντάγματος, σελ 193.

4.3Οι αρχές του κράτους δικαίου και του κοινωνικού κράτους δικαίου

Τι είναι το κράτος δικαίου και τι το κοινωνικό κράτος; Τι εξασφαλίζει στους πολίτες; Όταν τίθεται υπό αμφισβήτηση η εξουσία του μονάρχη και υφίστανται πολλά αιτήματα υποχώρησης της εξουσίας του μονάρχη, τότε αναδύεται η έννοια του κράτους δικαίου. Στον αγγλοσαξονικό χώρο μια μορφή κράτους δικαίου εμφανίζεται διαρκούσης της μεταβατικής διαδικασίας από την κυριαρχία του μονάρχη στην υπεροχή του κοινοβουλευτικού σώματος, το οποίο έθετε ως στόχο πρωτευούσης σημασίας την παροχή προστασίας των πολιτών του κράτους από τις αυθαιρεσίες του μονάρχη. « Η υπεροχή του νόμου μαζί με την υπεροχή της βουλής επικρατούν τελικά με το Bill of rights to 1688¹⁹¹». Η αρχή του κράτους δικαίου εξειδικεύεται σε ένα πλέγμα κανόνων, το οποίο θα παραθέσουμε ευθύς αμέσως, αρχής γενομένης με τον κανόνα του αποκλεισμού κάθε αυθαίρετης εξουσίας. Δευτερευόντως, έπεται ο κανόνας υπαγωγής όλων στο νομικό πλαίσιο και τη δικαιοδοσία των τακτικών δικαστηρίων. Εν τέλει, έπεται η αρχή των ατομικών δικαιωμάτων. Τα ατομικά δικαιώματα δεν καθορίζονται από το Σύνταγμα αλλά αντιθέτως καθορίζουν το σύνταγμα. Το κράτος δικαίου στον Αγγλοσαξονικό χώρο περιορίζει το καθεστώς της μοναρχίας και δίδει υπεροχή στο Κοινοβούλιο. Δηλαδή μέσω της έννοιας του κράτους δικαίου επιχειρείται ο θεσμικός περιορισμός του μονάρχη. Στο γερμανικό συνταγματικό δίκαιο η εν λόγω αρχή του κράτους δικαίου αποκαλείται αρχή του αστυνομικού κράτους.

Εν συνεχεία, βασικό αίτημα της αστικής τάξης τίθεται η εξασφάλιση του γεγονότος ότι ο μονάρχης θα επεμβαίνει είτε μέσω των υπουργών του είτε μέσω της διοίκησής του, στην ιδιοκτησία και την ελευθερία των υπηκόων εν συνόλω, μόνο με απαραίτητη προϋπόθεση να συναινέσει και η ίδια¹⁹². Δηλαδή η συγκεκριμένη εξέλιξη στην άσκηση της εκτελεστικής λειτουργίας, ονομάστηκε αρχή του κράτους δικαίου. Με τη συνταγματική κατοχύρωση του κράτους δικαίου διασφαλίζονται ορισμένα πράγματα εν ονόματι παροχής προστασίας στους πολίτες. Ποιες είναι οι εν λόγω εγγυήσεις του κράτους δικαίου ή του λεγόμενου αστυνομικού κράτους; Πρώτον διασφαλίζεται η αρχή διάκρισης των εξουσιών, δηλαδή με τη διάκριση ανάμεσα στη νομοθετική και εκτελεστική (μοναρχική) εξουσία. Δεύτερον, διασφαλίζεται η αρχή της νομιμότητας της διοικητικής δράσης. Πρόκειται για την υπαγωγή όλων στο θεσπισμένο πλέγμα νόμων αλλά και στο σύνταγμα εν γένει. Ορίζεται ο τρόπος με τον οποίον πρέπει να συμπεριφέρονται τα όργανα της διοίκησης του κρατικού μηχανισμού. Τρίτον, η αρχή σύμφωνα με το περιεχόμενο της οποίας όλα τα όργανα της πολιτείας δίχως εξαιρέσεις τυγχάνουν περιορισμού της εξουσίας τους σε σχέση προς τον ιδιωτικό βίο των ατόμων και συγκεκριμένα την ατομική ελευθερία και ιδιοκτησία. Τέταρτον, υφίσταται δικαιοδοτικά όργανα, τα οποία απολαμβάνουν τη δικαστική ανεξαρτησία και έχουν ως πρώτιστο στόχο την διεκδίκηση των ατομικών αξιώσεων. Με το κράτος δικαίου κατοχυρώνεται συνταγματικά ένα συγκεκριμένο κοινωνικό status quo καθώς και το απαραβίαστο της ελευθερίας και της ιδιοκτησίας των πολιτών του κρατικού μηχανισμού.

Το κράτος δικαίου διακρίνεται σε τυπικό και διαδικαστικό-ουσιαστικό, πέραν του τυπικού στοιχείου υπεισέρχεται το ουσιαστικό. Δηλαδή, το κράτος δικαίου αρχίζει να περιλαμβάνει ουσιαστική δικαιοσύνη και ουσιαστικά δίκαιη μεταχείριση του πολίτη από την πολιτεία¹⁹³. Τοιουτοτρόπως, το κράτος επιβαρύνεται με επιπρόσθετες υποχρεώσεις που αφορούν στις ελευθερίες που απολαμβάνουν τα άτομα, ως πολίτες του κράτους. Εν ολίγοις, η εξουσία του κρατικού μηχανισμού, τόσο σε μορφή όσο και σε περιεχόμενο αρχίζει να συνιστά αντικείμενο ρύθμισης του νόμου, της έννομης τάξης πραγμάτων εν γένει. Επιπροσθέτως, αξίζει να λεχθεί ότι η αρχή του κράτους δικαίου δεν πρέπει να συγχέεται με τη λεγόμενη αρχή του κράτους του νόμου. Η αρχή του κράτους του νόμου αφορά στη λειτουργία της διοίκησης και την υπαγωγή της στο νόμο. Η διοίκηση έχει ως βασικό ρόλο να εκτελεί τους παραγόμενους από τη νομοθετική λειτουργία κανόνες. Εν ολίγοις, βάσει της αρχής του κράτους δικαίου, θεσπίζονται η αρχή της διάκρισης των

¹⁹¹ Βλ. Τσάτσος, Η έννοια του κράτους δικαίου, σελ 150.

¹⁹² Στο ίδιο, σελ 151.

¹⁹³ Βλ. Τσάτσος, Η μετάβαση από το τυπικό στο ουσιαστικό κράτος δικαίου, 152.

λειτουργιών, η αρχή της νομιμότητας της διοίκησης, το δικαίωμα παροχής δικαστικής προστασίας, το δικαίωμα ακροάσεως, η παροχή εγγυήσεων για την τήρηση των ορίων της εξουσιοδότησης της εκτελεστικής λειτουργίας για τη θέσπιση κανόνων δικαίου, η ανεξαρτησία του δικαστή καθώς και ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια¹⁹⁴.

Ενώ η αρχή του κράτους δικαίου αναδύεται μέσα από το φιλελεύθερο επιχείρημα του πολιτικού σκέπτεσθαι, ήτοι του ρεύματος του φιλελευθερισμού, η αρχή του κοινωνικού κράτους συνιστά παράγωγο της κρίσης που υπέστη η ιδεολογία του φιλελευθερισμού αλλά και παράγωγο της ανεπάρκειας και των συνεπειών του εν γένει. Πυρήνα του κοινωνικού κράτους φαίνεται να αποτελεί η ανακατανομή των αγαθών με παρέμβαση στις υφιστάμενες σχέσεις ιδιοκτησίας¹⁹⁵. Με τον τρόπο αυτό, οι πολιτειακές κοινωνικές παροχές ανάγονται σε μέσο άσκησης εξουσίας και φυσικά ανταποκρίνονται στην κοινωνική δικαιοσύνη. Η αρχή του κράτους δικαίου διατυπώνεται από τον Γερμανό πολιτειολόγο H.Heller. Το κράτος δικαίου στόχευε στην διασφάλιση των κοινωνικοοικονομικών κεκτημένων της αστικής τάξης, την κατοχυρωμένη ιδιωτική ιδιοκτησία. Σήμερα, η αρχή του κοινωνικού κράτους στοχεύει στην εξασφάλιση κοινωνικής ευημερίας αλλά και ελευθερία και ισότητα στους πολίτες του. Ως δικαική αρχή είναι θεμελιώδης αρχή του πολιτεύματος.

---

¹⁹⁴ Βλ. Τσάτσος, Το κράτος δικαίου ως θεμελιώδης αρχή του Συντάγματος, σελ 154-155.

¹⁹⁵ Βλ. Το κοινωνικό κράτος δικαίου, σελ 159.

4.4 Η έννοια του δικαίου στο νομικό γίγνεσθαι

Το δίκαιο αναφέρεται σε ένα σύνολο κανόνων. Τι ακριβώς είναι οι κανόνες αυτοί; Πρόκειται για τη γλωσσική διατύπωση υποθετικών προτάσεων δεοντολογικού περιεχομένου¹⁹⁶. Δηλαδή είναι προτάσεις και υποθετικές και δεοντολογικές. Από πού πηγάζει η δεοντολογία που εμπεριέχει ο κανών; Εκπορεύεται είτε από την ηθική, είτε από τη λογική, είτε από την αισθητική. Έχουμε να κάνουμε με κανόνες ηθικούς, λογικούς, αισθητικούς αντίστοιχα. Επιπρόσθετα υφίσταται και ο νομικός κανόνας, ο οποίος πηγάζει από το πλέγμα των λεγόμενων δικαιογενεσιουργικών διαδικασιών¹⁹⁷. Σε γενικές γραμμές, το δίκαιο ταυτίζεται με την έννομη τάξη πραγμάτων. Ποιος ο ρόλος θέσπισης των δικαϊκών κανόνων; Ποια η λειτουργία τους; Οι κανόνες δικαίου ρυθμίζουν την εξωτερική συμπεριφορά του ατόμου και τις ανθρώπινες σχέσεις εν γένει. Εν προκειμένω πρόκειται για τη λεγόμενη ιδεολογική λειτουργία του δικαίου. Οι κανόνες δικαίου διακρίνονται από τους κανόνες ηθικής, οι οποίοι ενυπάρχουν στη συνείδηση των κοινωνιών.

Οι κοινωνοί τάσσονται ενεργητικοί αποδέκτες των εκάστοτε ρυθμίσεων των υφιστάμενων κανόνων δικαίου και με τη στάση που τηρούν κάθε φορά, συνιστούν συμπροσδιοριστικούς παράγοντες του βαθμού εφαρμοσιμότητας μιας εκπορευόμενης από το γράμμα του νόμου επιταγής¹⁹⁸. Ναι μεν οι πολίτες ενστερνίζονται την έννοια του δικαίου και τη σημασία των κανόνων δικαίου που θεσπίζονται σε κάθε πολιτικό σώμα, μέσω της ύπαρξης των μηχανισμών που στοχεύουν στην επιβολή του δικαίου και τη συμμόρφωση των ατόμων σε αυτό, αλλά δεοντολογικά το περιεχόμενο των δικαϊκών κανόνων οφείλει να πείθει τους πολίτες, στους οποίους απευθύνεται, ώστε να εφαρμόζουν ανάλογη συμπεριφορά.

Με την συγκρότηση της πολιτικής κοινότητας υπεισέρχεται το φυσικό δίκαιο το οποίο εναντιθέσει με το υπερθετικό, ήτοι το φυσικό δίκαιο, αναφέρεται σε κανόνες που θεσπίζονται από το πολιτικό σώμα μέσω συγκεκριμένων διαδικασιών. Το θετικό δίκαιο εκπορεύεται είτε από την απόφαση της πολιτείας για την θέσπισή του είτε παράγεται μέσω μιας κοινωνικής πρακτικής η οποία εμπεριέχει την προσαρμογή σε έναν νομικά δεσμευτικό κανόνα¹⁹⁹. Ο νομικός θετικισμός συνιστά τρόπον τινά απόρροια του νεότερου φυσικού δικαίου στο βαθμό που επιτυγχάνεται η απομάγευση και η εκκοσμίκευση του δικαίου και σύμφωνα με την αντίληψη ότι το δίκαιο δεν υφίσταται αφ'εαυτού αλλά αντιθέτως, συνιστά κατασκεύασμα του ανθρώπου. Ο νομικός θετικισμός διακρίνεται σε κοινωνιολογικό, κρατικό, και κανονιστικό θετικισμό²⁰⁰. Ας δούμε εν συντομία το περιεχόμενο αυτών των κατηγοριών. Εν πρώτοις, στον κοινωνιολογικό θετικισμό συμπεριλαμβάνονται τα θεωρήματα αναζήτησης της ουσίας των δικαϊκών κανόνων, όπως επί παραδείγματι, ο νομικός ρεαλισμός που πρεσβεύει ότι το δίκαιο περιλαμβάνεται στη σφαίρα του όντος και όχι του δέοντος και συνίσταται σε εμπειρικούς κανόνες επιπλέον υπάρχουν και άλλες κοινωνιολογικές θεωρίες που πραγματεύονται το θεμέλιο της ισχύος του δικαίου και πρεσβεύουν ότι περιεχόμενο του δικαίου είναι κανόνες δεοντολογικού περιεχομένου. Εν συνεχεία, στον κρατικό θετικισμό, τη θέσπιση του δικαίου αναλαμβάνουν μόνο τα αρμόδια όργανα του κράτους. Επίσης το κράτος εκλαμβάνεται ως απλό πραγματικό γεγονός και όχι ως πλέγμα νομικών ρυθμίσεων. Εν τέλει, ως υπεισέλθουμε και στην τρίτη κατηγορία, δηλαδή τον κανονιστικό θετικισμό, ο οποίος περιλαμβάνει την θεωρία του Kelsen, σύμφωνα με το περιεχόμενο της οποίας η έννομη τάξη στηρίζεται στην ισχύ του θεμελιώδους δικαϊκού κανόνα, που επιτάσσει την υπακοή στο σύνταγμα. Εν ολίγοις, υπάρχει μία ιεραρχία των κανόνων από άποψη ισχύος.

Συνεχίζοντας, ας περάσουμε να δούμε τα χαρακτηριστικά του δικαίου, ως σύνολο κανόνων, που ανήκει στη σφαίρα του δέοντος. Συγκεκριμένα, θα αναφερθούμε στον υποχρεωτικό χαρακτήρα του δικαίου, την ισχύ και τη θετικότητα του. Η υποχρεωτικότητα τονίζει το γεγονός

¹⁹⁶ Βλ. Τσάτσος, Το δίκαιο-Εισαγωγή, σελ 68.

¹⁹⁷ Στο ίδιο.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σελ 71.

¹⁹⁹ Βλ. Τσάτσος, Θετικό και φυσικό δίκαιο, σελ 72.

²⁰⁰ Βλ. Σούρλας, Φυσικό δίκαιο και νομικός θετικισμός, σελ 76-78.

ότι οι επιταγές του δικαίου δεσμεύουν τους κοινωνούς ως προς τον τρόπο συμπεριφοράς τους και θέτοντας όρια σε αυτή. Τα άτομα οφείλουν και δεσμεύονται να είναι νομοταγείς πολίτες. Η υποχρεωτικότητα επισημαίνει το λεγόμενο καθήκον υπακοής στο θεσπισμένο πλέγμα νόμων²⁰¹. Δεύτερο χαρακτηριστικό των κανόνων δικαίου είναι η ισχύς τους. Τι σημαίνει ισχύς του δικαίου; Σημαίνει τη δύναμη επιβολής της έννομης τάξης πραγμάτων. Η ισχύς του δικαίου είναι ο σχετικός υποχρεωτικός του χαρακτήρας. Η κανονιστική ισχύς φαίνεται πως ταυτίζεται με την υποχρεωτικότητα του δικαίου και κατ' επέκταση με το δεοντολογικό του χαρακτήρα.²⁰². Βέβαια, πρέπει να σημειώσουμε ότι η κανονιστική ισχύς μιας έννομης τάξης πραγμάτων δεν είναι απαραίτητα και ουσιαστική, πραγματική. Επίσης, η ισχύς του δικαίου έχει έναρξη και λήξη ανάλογα με τη στάση που φέρονται να τηρούν οι κοινωνοί. Μέσω της πραγματικής και κανονιστικής ισχύος διακρίνουμε τη θετικότητα του δικαίου. Η θετικότητα επισημαίνει ότι δεν είναι δυνατόν το δίκαιο να έχει ισχύ με τρόπο αυτόματο ή άνευ λόγου και αιτίας, αλλά μόνο όταν τίθεται εν ισχύ επιτυγχάνεται και πραγματώνεται η ισχύς του.

4.5 Η έννοια του νόμου στον κρατικό μηχανισμό

Σύμφωνα με τη νομική εννοιολογία, ως νόμος νοείται η αναφερόμενη στο μέλλον γενική και αφηρημένη ρύθμιση της κοινωνικής ζωής²⁰³. Οι σχετικές με την έννοια του νόμου αντιλήψεις παρουσιάζονται ασταθείς καθώς η διαμόρφωσή τους προκύπτει παράλληλα με την εξέλιξη της κοινωνικής κι ιστορικής τάξης πραγμάτων. Οι περί νόμου αντιλήψεις υπακούουν στη λογική της εκάστοτε ισχύουσας έννομης τάξης. Ο νόμος είναι κάθε κανόνας δικαίου που προβλέπει δικαιώματα ή υποχρεώσεις και ρυθμίζει τοιουτοτρόπως την κοινωνική συμβίωση των ανθρώπων, άσχετα με το όργανο και τη διαδικασία θέσπισής του²⁰⁴.

Σύμφωνα με μια θεωρητική διάκριση της έννοιας του νόμου καθίσταται εφικτός ο λόγος τόσο περί τυπικού και ουσιαστικού νόμου. Σημειώνεται ότι οι ιστορικές ρίζες της διάκρισης τυπικού και ουσιαστικού νόμου εμφανίζονται στο πολίτευμα της συνταγματικής μοναρχίας, όπου η παραγωγή εξουσίας αναγόταν αφενός στο μονάρχη και αφετέρου στην υφιστάμενη αστική τάξη. Τυπικός νόμος είναι κάθε πράξη της πολιτείας, ανεξάρτητα από το αν εμπεριέχει κανόνες δικαίου, που θεσπίζουν τα νομοθετικά πολιτειακά όργανα σύμφωνα με την προβλεπόμενη από το Σύνταγμα διαδικασία για τη νομοθετική παραγωγή. Αντίθετα, ο ουσιαστικός νόμος είναι κάθε πολιτειακή πράξη που εμπεριέχει κανόνες δικαίου, άσχετα όμως από το αρμόδιο όργανο θέσπισης του καθώς και τη διαδικασία μέσα από την οποία προήλθε.

Αξίζει να σημειωθεί ότι είναι δυνατόν να υπάρξει τυπικός νόμος που να μην είναι και ουσιαστικός. Στις περιπτώσεις αυτές απαιτείται τυπικός νόμος, ο οποίος δεν εμπεριέχει κανόνα δικαίου και για το λόγο αυτό δε συνιστά και ουσιαστικό νόμο. Η αξίωση, σε τέτοιου είδους περιπτώσεις, για την τήρηση της νομοθετικής διαδικασίας δικαιολογείται από την ανάγκη για ιδιαίτερη νομιμοποίηση και κατοχύρωση ορισμένων πράξεων μείζονος σημασίας κατά τον συνταγματικό νομοθέτη.

Σε ένα γενικότερο πλαίσιο αναφοράς, ο νόμος υποδεικνύει συγκεκριμένες συμπεριφορές, κατευθύνει τα δρώντα υποκείμενα και προσδιορίζει τα όρια και τα πλαίσια των επιλογών τους²⁰⁵. Ο νόμος προσδιορίζει καθετί που είναι νόμιμο κι επομένως επιτρεπτό και καθετί που είναι παράνομο και συνεπώς τυγχάνει απαγόρευσης. Στη νομική λειτουργία καταγράφεται ο συσχετισμός δυνάμεων και η επίδραση της κοινωνικής διαπάλης σε νόμους και θεσμικά πλαίσια. Η εν λόγω λειτουργία νομιμοποιεί και την κυρίαρχη θέληση που δεν συνιστά ακόμη νόμο και

²⁰¹ Βλ. Σούρλας, Υποχρεωτικότητα, ισχύς και θετικότητα του δικαίου, σελ 51.

²⁰² Στο ίδιο, σελ 52.

²⁰³ Βλ. Γσάτσος. Ο νόμος, σελ 378.

²⁰⁴ Στο ίδιο, σελ 379.

²⁰⁵ βλ. Νίκος Κοτζιάς, Νόμος και νομιμοποίηση στο Κράτος και πολιτική: η διαλεκτική του κράτους, τόμος α', εκδόσεις «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1993, σελ 252.

προσωποποιείται στην κρατική πολιτική παράβασης των ήδη υφιστάμενων νόμων, στο κρατικό δικαίωμα αλλαγής των νομικών και θεσμικών πλαισίων και μετατροπής της νομικής λειτουργίας σε μοχλό στρατηγικών αλλαγών των κοινωνικών συσχετισμών, θωρακίζοντας με τον τρόπο αυτό το κράτος νομικά και νομιμοποιώντας εγκαίρως τη θωράκιση αυτή²⁰⁶.

Η νομιμοποίηση των νόμων, ως ισχύουσα μορφή της ενότητας της πολιτικής σε μια συγκεκριμένη κοινωνικό-ιστορική εποχή βασίζεται αφενός στην αίσθηση αυτοπροστασίας του πολίτη και αφετέρου στη θέληση αυτοσυντήρησης της δύναμης που ηγεμονεύει. Στην πολιτική, βασικό στοιχείο της νομιμοποίησης συνιστά η ίδια της η νομιμότητα, ως μια λειτουργική αρχή δικαίου. « Η νομιμότητα του δικαίου υπεισέρχεται πλέον ως στοιχείο της ίδιας της νομιμοποίησης του συστήματος της πολιτικής. Η νομιμοποίηση αναφέρεται πλέον σε μια τάξη πραγμάτων και καταστάσεων που πρέπει να γίνεται αντιληπτή αντιφατικά ως μια εν δυνάμει μεταβαλλόμενη σταθερά. Κατά συνέπεια, δεν υπάρχει μια μοναδική και δια παντός δοσμένη «νομιμοποιημένη» πολιτική πρακτική ή κοινωνική στρατηγική, αξίες ή συμφέροντα όπως προσπαθεί να πείσει η κάθε φορά ηγεμονεύουσα πάνω στο κράτος δύναμη. Σε τελική ανάλυση, σχετικά σταθερά νομιμοποιημένες και νομιμοποιούσες μπορεί να είναι μόνο οι τυπικές διαδικασίες της πολιτικής λήψης απόφασης όχι όμως και το περιεχόμενό τους²⁰⁷».

4.6 Η δημοκρατική αρχή: η αρχή της νομιμότητας-η τυπική και ουσιαστική νομιμοποίηση.

Στη σύγχρονη δημοκρατική πολιτεία, η δημοκρατική αρχή, ως θεμελιώδης αρχή του συντάγματος, προϋποθέτει εννοιολογικά τόσο την τυπική νομιμοποίηση που γεννά η τήρηση της δημοκρατικής νομιμότητας όσο και την ουσιαστική νομιμοποίηση, μέσω της οποίας καθίσταται απολύτως αναγκαίος ο δημοκρατικός προσανατολισμός των συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών από τους εκάστοτε φορείς των πολιτειακών οργάνων. Θεσπίζεται δηλαδή μια νομιμότητα, ένας τρόπος άσκησης της εξουσίας που στοχεύει στην άμεση διασφάλιση ενός τεκμηρίου συναίνεσης του λαού στις πράξεις των συνταγματικών οργάνων, τα οποία εκλέχθηκαν κατ' εφαρμογή αυτής της δημοκρατικής νομιμότητας. Επομένως, όταν τηρούνται οι προβλεπόμενες δημοκρατικές διαδικασίες του πολιτικού συστήματος, που καταγράφονται είτε στο Σύνταγμα είτε σε άλλους κανόνες και προβλέπουν την αναγωγή της εξουσίας στην κοινωνική βάση ισχύει η δημοκρατική νομιμότητα. Αυτές οι εκλογικές κυρίως ή άλλες διαδικασίες συνδέουν την πολιτική εξουσία, τους φορείς καθώς και τα όργανά της με τη λαϊκή βούληση. Σημειωτέον ότι η εκλογική διαδικασία συγκροτεί το κράτος και το πολιτικό σύστημα και αποδίδει τους φορείς και τα όργανα εξουσίας, τα οποία διακρίνονται σε νομοθετικά, εκτελεστικά και δικαστικά όργανα του πολιτικού συστήματος και παράγουν συνεχώς εξουσία λαμβάνοντας αποφάσεις που επιδέχονται και διαφορετικού ονόματος ανάλογα με το όργανο.

Η δημοκρατική νομιμότητα βασίζεται σε μια διαδικασία παραγωγής πολιτικής βούλησης που κινείται « εκ των κάτω προς τα άνω, δηλαδή από τη λαϊκή βάση προς το νομοθετικό σώμα, το Κοινοβούλιο και από το Κοινοβούλιο προ την κυβέρνηση και προς τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Οι προαναφερθέντες φορείς των οργάνων συνιστούν προϊόντα δημοκρατική νομιμότητας, από τη στιγμή που εκλέγονται βάσει διαδικασιών που καθιστούν ως πρωταρχική νομιμοποιητική πράξη τη βούληση του λαού. Κοντολογίς, η δημοκρατική νομιμότητα, η σύμφωνη δηλαδή με το Σύνταγμα άσκηση της λαϊκής κυριαρχίας, παράγει για τους ασκούντες την εξουσία ένα τεκμήριο συναίνεσης, που καλείται δημοκρατική νομιμοποίηση. Δηλαδή, όταν μια απόφαση προέρχεται από ένα εκλεγέν όργανο τηρουμένης της νομιμότητας, τότε το όργανο αυτό έχει κατά τεκμήριο τη συναίνεση εκείνων των ατόμων, που το εξέλεξαν.

Η νομιμότητα σημαίνει την αρμονία ενός νομικού συστήματος προς μια νομικά υπέρτερη και για το λόγο αυτό δεσμευτική επιταγή. Επομένως, η έννοια της νομιμότητας προϋποθέτει την

²⁰⁶ Στο ίδιο, σελ 252

²⁰⁷ Στο ίδιο, σελ 255

έννοια της νομιμοποίησης, ακριβώς γιατί το δίκαιο προϋποθέτει την πρακτική και θεωρητική ιστορική διαδικασία που το γεννά. Η νομιμοποίηση είναι ανάλογη με τα δυνατώτα του κρινόμενου θεσμού να επιτυγχάνει όχι βέβαια την κατάφαση αλλά τη συγκατάβαση, τη συναίνεση κυρίως εκείνων των κοινωνικών δυνάμεων που φέρονται να αποδοκιμάζουν μια συγκεκριμένη πολιτική επιλογή. Για το λόγο αυτό, η νομιμοποίηση αποτελεί αέναη ιστορική διαδικασία δίχως οριστική έκβαση στο βαθμό που η αμφισβήτηση δύναται να προκύψει εκ νέου. Επί παραδείγματι, το πολίτευμα της Δημοκρατίας επιδέχεται του ορισμού ως συστήματος βασισμένου σε μια συνεχή διαδικασία νομιμοποίησης που συνδέει την πορεία εξέλιξης του με τη σχέση που αποκτά με την ιστορία²⁰⁸.

Οι δυο διαστάσεις της νομιμοποίησης είναι αφενός η δημοκρατική τυπική νομιμοποίηση κι αφετέρου η δημοκρατική ουσιαστική νομιμοποίηση. Αρχικά, από τη στιγμή που τηρείται απαρέγκλιτα η δημοκρατική νομιμότητα, τηρείται και η τυπική νομιμοποίηση. Ταυτίζονται και είτε υπάρχουν και οι δυο τους είτε δεν υπάρχει καμιά τους. Δεν είναι εφικτή η ύπαρξη τυπικής νομιμοποίησης απουσία δημοκρατικής νομιμότητας. Επομένως η τυπική δημοκρατική νομιμοποίηση που συμπίπτει με τη δημοκρατική νομιμότητα που εγκαθιδρύεται από το Σύνταγμα καθίσταται τυπικά ελέγξιμη από πλευράς τήρησης²⁰⁹. Η δε παραβίαση της εν λόγω διάστασης της δημοκρατικής αρχής θα έχει ως απότοκο πολλαπλές νομικές κυρώσεις. Σημειώνεται ότι στην τυπική νομιμοποίηση οι πράξεις και οι αποφάσεις έχουν υπέρ τους τη συναίνεση του λαού.

Βέβαια, λαμβάνοντας υπόψη τα όσα προελέχθησαν περί τυπικής νομιμοποίησης, ο κάθε πολίτης θα μπορούσε να διερωτηθεί για τον τρόπο με τον οποίον αποδεικνύεται τελικά η τήρηση τόσο της δημοκρατικής νομιμότητας όσο και της δημοκρατικής τυπικής νομιμοποίησης. Επί παραδείγματι, κατά την ανάδειξη των δικαστών ή το κοινοβουλίου εξετάζεται βάσει της υπάρχουσας Συνταγματικής Συνθήκης και της ισχύουσας νομοθεσίας εάν τηρήθηκαν οι προβλεπόμενες δημοκρατικές διαδικασίες κι επομένως οι συγκεκριμένοι φορείς εξουσίας συνιστούν προϊόντα δημοκρατικής νομιμότητας ή το αντίθετο. Άρα η τήρηση τυπικής νομιμοποίησης αποδεικνύεται εκ των κανόνων. Υπογραμμίζεται ότι σε περίπτωση παραβίασης της τυπικής νομιμότητας το υπάρχον πολιτικό σύστημα προβλέπει κι επιβάλλει κυρώσεις. Οι φερόμενοι ως παραβάτες που αντιστρατεύονται την τυπική νομιμοποίηση και συνεπώς τις δημοκρατικές διαδικασίες, θα αναγκαστούν να υποστούν το εκάστοτε προβλεπόμενο πολιτικό κόστος.

Επιπροσθέτως, είναι δυνατόν η κοινωνία, ο λαός να έχει εκλέξει ένα όργανο αλλά να μη συμφωνεί με όποιους κανόνες θέτει για παράδειγμα μια κυβέρνηση η βουλή, τα δικαστήρια, ο νομάρχης, ο δήμαρχος κ.λ.π. Εν τωιαύτη περιπτώσει, η δημοκρατική τυπική νομιμοποίηση παραχωρεί τη θέση της στην ουσιαστική νομιμοποίηση. Στην ουσιαστική νομιμοποίηση η απόφαση νομιμοποιείται όχι μόνο κατά τεκμήριο, καθ' υπόθεση, αλλά νομιμοποιείται και κατ' ουσίαν, πραγματικά. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιείται και ο όρος «ουσιαστική». Δηλαδή ερευνάται αν η κοινωνία παρέχει εκ των πραγμάτων τη συναίνεσή της και μετά την έρευνα διαπιστώνεται είτε ότι την παρέχει κι εν τέλει συντρέχει ουσιαστική νομιμοποίηση ή ότι δεν την παρέχει. Επιπλέον, η ουσιαστική νομιμοποίηση δεν ταυτίζεται με τη δημοκρατική νομιμότητα. Αξίζει να σημειωθεί ότι η σύγχρονη δημοκρατική αρχή δεν αρκείται στην ύπαρξη των δυο πρώτων διαστάσεων αλλά επιζητεί και την πραγματική νομιμοποίηση των πράξεων κι των αποφάσεων των φορέων των εξουσιών. Επιπλέον, το γεγονός ότι η συνδρομή της ουσιαστικής νομιμοποίησης δεν είναι τυπικά ελέγξιμη αλλά είναι προϊόν κοινωνικοπολιτικής αξιολόγησης δεν σημαίνει ότι δεν συνιστά νομικά κρίσιμη έννοια. Η αδυναμία θέσπισης διαδικασιών ελέγχου και η αντίστοιχη έλλειψη νομικής κύρωσης δεν προσάπτει στην αρχή της ουσιαστικής νομιμοποίησης την έλλειψη συνταγματικής της ποιότητας²¹⁰.

²⁰⁸ βλ. Τσάτσος, Η πραγμάτωση του Συντάγματος στο Συνταγματικό Δίκαιο :Θεωρητικό θεμέλιο, τόμος α', εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 1994, σελ 230

²⁰⁹ βλ. Τσάτσος, Η Δημοκρατική αρχή (τόμος β'), σελ 66

²¹⁰ Στο ίδιο, σελ 67

Η δημοκρατική ουσιαστική νομιμοποίηση είναι η σύγχρονη διάσταση της δημοκρατικής αρχής που συνδέεται άμεσα με ένα κοινωνικοπολιτικό φαινόμενο, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης ως θεμελιακός παράγοντας του δημοκρατικού πολιτικού συστήματος διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στην ουσιαστική νομιμοποίηση καθώς είναι το μέσο που μεταφέρει και γνωστοποιεί τον πολιτικό λόγο στην κοινωνία. Επιπλέον, ο πολιτικός λόγος είναι εκείνος που προσδιορίζει την κοινωνική στάση. Η συνολική λειτουργία της δημοκρατικής αρχής προϋποθέτει την πληροφόρηση των πολιτών περί όλων εκείνων των γεγονότων που συμβαίνουν στην πολιτεία. Η γνώση των συντελουμένων έχει ως ουσιαστική προϋπόθεση την πλήρη και σε καμία των περιπτώσεων κατευθυνόμενη από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης πληροφόρηση των πολιτών, ούτως ώστε τα *res publica* να συντελούνται βάσει διαφάνειας και συνακόλουθα όλες οι δράσεις πολιτικές δυνάμεις να είναι ορατές²¹¹. Στη λογική της αρχής της διαφάνειας υπακούει και η αρχή της δημοσιότητας, η οποία προβλέπεται ρητά από τον κορυφαίο κανόνα, το Σύνταγμα.

Τόσο η αρχή της διαφάνειας όσο και η εξειδικευμένη αρχή της δημοσιότητας συμβάλλουν ουσιαστικά στην κοινωνικοπολιτική διαδικασία της δημοκρατικής ουσιαστικής νομιμοποίησης και ολοκληρώνουν το εννοιολογικό περιεχόμενο της δημοκρατικής αρχής, τουλάχιστον σε κοινωνικό, πολιτικό και κανονιστικό επίπεδο²¹². Η εν λόγω ενίσχυση επιτυγχάνεται με δυο τρόπους. Αφενός επιτυγχάνεται άμεσα καθώς καθίστανται ορατοί οι όροι που επιτρέπουν στον πολίτη να επιχειρήσει κάποια αξιολόγηση του πολιτικού γίνεσθαι και συνεπώς να διαμορφώσει πολιτική βούληση. Αφετέρου επιτυγχάνεται έμμεσα καθώς η δημοσιότητα προβάλλει την πολιτική ανάγκη να αιτιολογηθούν δημοσίως οι πράξεις των πολιτειακών οργάνων²¹³.

Ένα βασικό ερώτημα που θα έπρεπε να τεθεί είναι ο τρόπος με τον οποίο ελέγχεται η τήρηση της δημοκρατικής ουσιαστικής νομιμοποίησης. Η απόδειξη της τήρησης πραγματώνεται μέσω της αρθρογραφίας, του πολιτικού λόγου, της δημοσιότητας αλλά και μέσω έγκυρων ερευνών που στηρίζονται σε κοινωνιολογικά κριτήρια. Όταν δεν υπάρχει αποδοχή από την κοινωνία για μια απόφαση, τότε δεν συντρέχει η ουσιαστική νομιμοποίηση που απαιτείται και η κοινωνία αντιδρά και η εν λόγω αντίδραση εκδηλώνεται ποικιλοτρόπως. Ωστόσο, τι μέλλει γενέσθαι όταν δεν συντρέχει η απαιτούμενη ουσιαστική νομιμοποίηση; Η πρώτη εκδοχή είναι να υπάρξουν απεργίες, καταλήψεις και αντιδράσεις για τα λεγόμενα του τύπου, των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Τότε η εξουσία, η οποία αντιλαμβάνεται την έλλειψη ουσιαστικής νομιμοποίησης, συνεκτιμά το πολιτικό κόστος και συνεπώς αναγκάζεται να υποχωρήσει. Η δεύτερη εκδοχή είναι να εμμείνει η εξουσία και να υπερισχύσει η απόφαση των φορέων και των οργάνων εξουσίας. Οι φορείς της εξουσίας έχουν υπέρ αυτών τόσο τη δημοκρατική νομιμότητα όσο και την τυπική νομιμοποίηση. Όσο μεγάλο και να είναι το εύρος και η δυναμική της κοινωνικής αντίδρασης δεν είναι δυνατόν να καταργηθεί η δημοκρατική νομιμότητα ενός πολιτικού συστήματος. Επομένως η κοινωνία οφείλει να δείξει ένα πνεύμα συναίνεσης και συμβιβασμού. Βέβαια εάν υπάρξουν ακραίες περιπτώσεις, εάν υπάρξει μια δυναμική που ανατρέπει τη δημοκρατική νομιμότητα, τότε θα υπάρξουν χαρακτηριστικά εξέγερσης κατά του πολιτικού συστήματος, κατά της ισχύουσας νομιμότητας. Αλλά και εν τοιαύτη περιπτώσει θα επικρατήσουν οι αποφάσεις των φορέων και των οργάνων εξουσίας, ως εκλεγμένα όργανα και προϊόντα δημοκρατικής νομιμότητας. Το πολιτικό σύστημα για να κατοχυρωθεί διαχρονικά για το μέλλον θα επιβάλλει το σύνταγμα του.

Η έλλειψη ουσιαστικής νομιμοποίησης συνεπάγεται κάποια σύγκρουση. Ποιος συγκρούεται και με ποιόν; Εύλογα συνάγεται ότι η σύγκρουση λαμβάνει χώρα μεταξύ της κοινωνίας και της εκάστοτε εξουσίας. Η εν λόγω σύγκρουση, σύμφωνα με τον Kuhn, μας παραπέμπει σε ένα είδος

²¹¹ Στο ίδιο, σελ 68

²¹² βλ. Γρηγορίου-Μεταξάς, (Κώστας Ζώρας) Διαφάνεια-Δημοσιότητα στο Ευρωπαϊκή διακυβέρνηση και ευρωπαϊκή περιφέρεια, Αντ..Ν.Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2006, σελ 63

²¹³ βλ. Τσάτσος, Η Δημοκρατική αρχή (τόμος β'), σελ 69

πολιτικής επανάστασης²¹⁴. Οι πολιτικές επαναστάσεις τείνουν να αλλάξουν τους υπάρχοντες πολιτικούς θεσμούς με τρόπο, που οι ίδιοι οι θεσμοί από μόνοι τους δεν επιτρέπουν. Επομένως, προκειμένου να θεωρηθούν επιτυχείς οι πολιτικές φύσεως επαναστάσεις πρέπει να εγκαταλειφθούν ορισμένοι θεσμοί και να θεσπιστούν κάποιοι νέοι. Στην παρούσα φάση όπου η πολιτική κρίση ταλανίζει την κοινωνία τα άτομα παρουσιάζουν τάσεις απομάκρυνσης και γενικότερης αποξένωσης από την πολιτική τάξη πραγμάτων. Επιπλέον, η συμπεριφορά τους φαίνεται πως υπακούει σε αμιγώς προσωπικά κίνητρα, στην εξυπηρέτηση ιδιοτελών συμφερόντων. Εν συνεχεία, όσο εντείνεται η πολιτική αυτή κρίση που επικρατεί, παρατηρείται η στράτευση ορισμένων ατόμων σε ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα, το οποίο στοχεύει σε μια διαδικασία ανασυγκρότησης της κοινωνίας με ένα θεσμικό πλαίσιο που θα δημιουργηθεί εκ νέου. Άμεση απόρροια της κρατούσας φάσης είναι η διαίρεση της κοινωνίας σε αντιμαχόμενα μεταξύ τους στρατόπεδα ή κόμματα, από τα οποία το ένα υπερασπίζεται το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο ενώ το άλλο επιζητεί τη θέσπιση ενός νέου. Στο σημείο αυτό μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια κρατούσα πολιτική πόλωση²¹⁵ και για πολιτικές διεξόδους, των οποίων η εύρεση φαντάζει δύσκολη έως ακατόρθωτη. Τα υπάρχοντα κόμματα, τα οποία αντιμάχονται, μη δείχνοντας καθόλου πνεύμα συμβιβασμού διαφωνούν για το θεσμικό πλαίσιο, εντός του οποίου καθίσταται απαραίτητη η επίτευξη και αξιολόγηση μιας πολιτικής αλλαγής. Επιπροσθέτως δεν αναγνωρίζουν κάποια υπερθεσμική αλλαγή, η οποία θα μπορούσε να κρίνει την επαναστατική διαφορά. επομένως καταφεύγουν στις τεχνικές πειθούς των μαζών αλλά κάνουν χρήση και βίας. Μολονότι, οι επαναστάσεις έχουν συμβάλει αποφασιστικά στην πορεία εξέλιξης των πολιτικών θεσμών, ο ρόλος τους εξαρτάται από το γεγονός ότι συνιστούν εν μέρει εξωπολιτικές και εξωθεσμικές διαδικασίες.

Συνοψίζοντας, όταν συγκρούεται η κοινωνία με την εξουσία τότε μπορούν να συμβούν οι παρακάτω εκδοχές. Η πρώτη εκδοχή είναι η υποχώρηση της πολιτικής εξουσίας εφόσον η εκάστοτε απόφαση δεν συγκεντρώνει δημοκρατική αποδοχή και επομένως αναιρείται. Η δεύτερη εκδοχή είναι η εμμονή της εξουσίας στην απόφασή της αν και δεν παρέχεται η απαιτούμενη κοινωνική συναίνεση. Από κοινωνική πλευρά, η κοινωνία πείθεται ότι η εκάστοτε απόφαση είναι σωστή αλλά μπορεί και να μην πειστεί αλλά να εφαρμόσει την απόφαση στο πλαίσιο της γενικής συναίνεσης. Έτσι προχωρά η εξέλιξη της κοινωνίας, η οποία προσαρμόζεται και υπακούει στην ηγεμονία του πολιτικού συστήματος και την πειθώ του. Η τρίτη εκδοχή είναι μια ακραία μορφή αντίδραση της κοινωνίας απέναντι στην απόφαση της πολιτικής εξουσίας, που λαμβάνει χαρακτηριστικά γενικευμένης σύγκρουσης της κοινωνίας με την πολιτική εξουσία. Στην περίπτωση αυτή, η κοινωνία ανατρέπει το πολιτικό σύστημα αν και είναι σπάνιο φαινόμενο. Αν δεν υπάρξει συναίνεση αλλά ούτε και όροι ανατροπής, τότε αυτό που επικρατεί είναι η απόφαση της δημοκρατικής νομιμότητας. Βέβαια, εάν υπάρξει αμφισβήτηση της δημοκρατικής νομιμότητας και δημιουργία μιας νέας, τότε βρισκόμαστε στις απαρχές ενός νέου πολιτικού συστήματος, το οποίο διαδέχεται το ανατραπέν.

Μετά το φαινόμενο της σύγκρουσης, ως άμεσης απόρροιας της έλλειψης ουσιαστικής νομιμοποίησης προκύπτει το εξής ερώτημα: ποιες θα είναι οι κυρώσεις εξαιτίας της έλλειψης ουσιαστικής νομιμοποίησης; Στην ουσία δεν υφίσταται κάποια τυπική κύρωση παρά μόνο πολιτική κύρωση για τους φορείς των οργάνων που ασκούν εξουσία και των οποίων οι αποφάσεις παρουσιάζονται πολιτικά αναξιόπιστες. Επομένως, η εν λόγω πολιτική αναξιοπιστία κρίνεται στην εκλογική διαδικασία, κατά τη διάρκεια της οποίας δεν επανεκλέγονται τα συγκεκριμένα πολιτικά πρόσωπα και έτσι απομακρύνονται από τον πολιτικό στίβο και τα πολιτικά δρώμενα.

---

²¹⁴ βλ. Kuhn (εισαγωγή-επιμέλεια : Β.Κάλφας, μετάφραση :Γ.Γεωργακόπουλος, Β.Κάλφας), Η φύση και η αναγκαιότητα των επιστημονικών επαναστάσεων στο Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων, Σύγχρονα θέματα, Θεσσαλονίκη 1987, σελ168-169.

²¹⁵ Στο ίδιο, σελ 169

4.7 Η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών-εξουσιών.

Η ύπαρξη ενός αντιπροσωπευτικού συστήματος δεν αρκεί για την εξασφάλιση του δέοντος σεβασμού έναντι των ατομικών δικαιωμάτων σε ένα κράτος. Τι ακριβώς πρέπει να γίνει ώστε ορισμένα πρόσωπα να μην καταχρώνται την δοθείσα σε αυτά εξουσία εις βάρος της λαϊκής κυριαρχίας; Βασικό απαιτούμενο εν προκειμένω φαίνεται πως είναι ο διαχωρισμός των εξουσιών, και για να αναφέρουμε και άλλη νομική ορολογία, η διάκριση των λειτουργιών-εξουσιών. Γίνεται αντιληπτό ότι η περίπτωση συγκέντρωσης των εξουσιών σε ένα μόνο πρόσωπο οδηγεί στην εγκαθίδρυση ενός ολοκληρωτικού, συγκεντρωτικού καθεστώτος με ανάλογες συνέπειες για το λαό. Με την διάκριση των λειτουργιών τυγχάνουν αποφυγής οιοσδήποτε αυθαιρεσίες της κρατικής εξουσίας. Πρόκειται για μια συνταγή ελευθερίας! Το πρόβλημα της αυθαιρεσίας των φορέων εξουσίας στο αγγλικό πολίτευμα αλλά και οι προοπτικές αντιμετώπισής του, φαίνεται πως απασχόλησε ιδιαίτερα τον θεωρητικό του φυσικού δικαίου, τον Locke. Επιπλέον, ο Montesquieu εκλαμβάνει τη διάκριση των λειτουργιών όχι ως δόγμα του νομικού γίνεσθαι αλλά ως πολιτική τεχνική μέθοδο. Άξια μνείας είναι η εξής διατύπωση από την Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη του 1789, ημερομηνία ορόσημο για τη Γαλλία: « Κάθε κοινωνία στην οποία δεν διασφαλίζονται εγγυήσεις των δικαιωμάτων ούτε ισχύει ο χωρισμός των εξουσιών δεν έχει Σύνταγμα²¹⁶». Ιδιαίτερα διαφωτιστικό το ως άνω πρόταγμα περί αναγκαιότητας διάκρισης των εξουσιών σε ένα κράτος.

Σε γενικές γραμμές, ο χωρισμός των εξουσιών συμπεριλαμβανομένου του αντιπροσωπευτικού συστήματος και η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων αποτελούν τις οργανωτικές βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος. Το θεώρημα της διάκρισης των λειτουργιών είναι προϊόν αντίδρασης του λαού κατά του καθεστώτος της απόλυτης μοναρχίας. Κάθε όργανο εξουσίας συγκεντρώνει συγκεκριμένες κρατικές αρμοδιότητες. Συνεπώς, εφόσον οι αρμοδιότητες κατανέμονται σε διαφορετικά όργανα εξουσίας και για το λόγο αυτό. Το κριτήριο χωρισμού των λειτουργιών είναι οργανικό και όχι ουσιαστικό. Η κρατική εξουσία διακρίνεται σε νομοθετική, εκτελεστική, και δικαστική. Τα όργανα εξουσίας εκδίδουν πράξεις με νομοθετικό, εκτελεστικό, και δικαστικό περιεχόμενο, ανάλογα με το είδος εξουσίας που ασκεί. Οι νομοθετικές πράξεις αφορούν στη θέσπιση νόμων, ή εκτελεστικές –διοικητικές αφορούν στην εκτέλεση των θεσπισμένων νόμων και οι δικαστικές αφορούν στην απονομή δικαιοσύνης. Οι εξουσίες δεν πρέπει να συγχέονται αλλά να διασταυρώνονται μεταξύ τους ώστε η κρατική βούληση να είναι ενιαία²¹⁷. Βέβαια πρέπει να τονίσουμε ότι υπάρχει και το ενδεχόμενο ιεράρχησης μεταξύ των εξουσιών. Συγκεκριμένα κανόνες δικαίου μπορούν να παράγονται από εκτελεστικά όργανα εξουσίας, σύμφωνα με τη δημοκρατική αρχή, μόνο με την προϋπόθεση ότι κάτι τέτοιο γίνεται επιτρεπτό είτε από νόμο που ψηφίζει το κοινοβούλιο είτε από πράξη που βασίζεται σε νόμο.

Εν συνεχεία, η νομοθετική εξουσία και συγκεκριμένα τα όργανά της παράγουν τους νόμους, το πλέγμα των δικαικών κανόνων υπό την προϋπόθεση να μην αντιστρατεύονται το συνταγματικό, υπερσυνταγματικό και υπερνομοθετικό πλέγμα κανόνων. Δηλαδή τα όργανα της νομοθετικής εξουσίας απολαύουν το λεγόμενο τεκμήριο της αρμοδιότητας²¹⁸. Η δικαστική εξουσία ασκείται μέσω των δικαστηρίων, τα οποία εκδικάζουν υποθέσεις και ασχολούνται με την επίλυση διαφορών που προκύπτουν μεταξύ των πολιτών καθώς και τον ποινικό κολασμό εκδίδοντας ανάλογες αποφάσεις οι οποίες καλούνται δικαστικές λαμβάνοντας την ονομασία τους από το όργανο εξουσίας που τις εκδίδει. Εν τέλει, η εκτελεστική ή διοικητική εξουσία έχει ως βασική αρμοδιότητα να προβαίνει σε υλικές ενέργειες ή νομικές πράξεις ακολουθώντας τις απορρέουσες από την αρχή της νομιμότητας επιταγές²¹⁹.

²¹⁶ Βλ. Παντελής, Ο χωρισμός των εξουσιών: Γιατί χωρίζεται η κρατική εξουσία, σελ 135.

²¹⁷ Βλ. Παντελής, Η παρωχημένη αντιδιαστολή λειτουργιών και εξουσιών, σελ 137.

²¹⁸ Βλ. Παντελής, Χωρισμός των εξουσιών και σύστημα των κανόνων δικαίου, σελ 139.

²¹⁹ Στο ίδιο.

4.8 Η έννοια της δικαιοσύνης στη σύγχρονη έκφραση του κοινωνικού συμβολαίου

Στην πορεία του δημοκρατικού σκέπτεσθαι κυριαρχούν έντονα διαμφισβητούμενες ιδέες αναφορικά με τον ιδανικό τρόπο αποτύπωσης των αξιών τόσο της ελευθερίας όσο και της ισότητας στα βασικά δικαιώματα και της ελευθερίας των πολιτών, ώστε να πραγματώνονται αμφοτέρως η ελευθερία και η ισότητα. Δηλαδή στους κόλπους της δημοκρατικής παράδοσης παρατηρείται μια συγκρουσιακή κατάσταση. Πρόκειται για την ύπαρξη δυο ανταγωνιστικών παραδόσεων²²⁰. Ποιοι είναι οι φερόμενοι ως ανταγωνιστές; Και πως μπορούν να συμβιβαστούν, αν μπορούν τελικά; Η πρώτη παράδοση αφορά στον Locke και δίδει έμφαση στην ελευθερία του σκέπτεσθαι και της συνείδησης, στα δικαιώματα του προσώπου και της ιδιοκτησίας καθώς επίσης και στο κράτος δικαίου. Η δεύτερη παράδοση αφορά στον Rousseau και δίδει έμφαση στις ίσες πολιτικές ελευθερίες και στις αξίες της δημόσιας ζωής. Πρόκειται δηλαδή για τις ελευθερίες των νεότερων και τις ελευθερίες των αρχαίων, με θεωρητικούς τον Locke και τον Rousseau αντίστοιχα όπως χαρακτηριστικά φαίνεται να επισημαίνει ο Κονσταντ.

Η πρόταση δυο αρχών της δικαιοσύνης επιχειρεί το συμβιβασμό των δυο ανταγωνιστικών σχολών διότι μπορούμε να ερευνήσουμε κατά πόσο το βασικό θεσμικό πλαίσιο της πολιτικής κοινωνίας ικανοποιεί τις αξιώσεις της ελευθερίας και της ισότητας και να υποδείξει πως μέσω αυτών των αρχών της δικαιοσύνης πραγματώνεται η ιδέα των δημοκρατικών πολιτών ως ελεύθερων και ίσων προσώπων. Ας γνωρίσουμε λοιπόν τις εν λόγω αρχές της δικαιοσύνης²²¹ της έννομης πράξης πραγμάτων. Σύμφωνα με το περιεχόμενο της πρώτης αρχής κάθε πολίτης έχει ίσες αξιώσεις σε ίσα βασικά δικαιώματα και ελευθερίες. Το πλέγμα των εν λόγω βασικών δικαιωμάτων και ελευθεριών θα πρέπει να αποτελεί εγγύηση της επιεικούς αξίας των ίσων πολιτικών ελευθεριών. Σύμφωνα με την δεύτερη αρχή οι υφιστάμενες κοινωνικοοικονομικές ανισότητες πρέπει να πραγματώνουν δυο συνθήκες: πρέπει να παρακολουθούν θέσεις και λειτουργήματα, τα οποία είναι ανοιχτά σε όλους τους πολίτες, εξασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο συνθήκες ισότητας ευκαιριών, με έντονο το στοιχείο της επιείκειας και δευτερευόντως πρέπει να ωφελούνται περισσότερο τα μέλη της κοινωνίας που δεν έχουν ευνοηθεί τόσο. Και αφού γνωρίσαμε το περιεχόμενο των δυο αρχών, τονίζουμε ότι αμφοτέρως οι αρχές διευθετούν το βασικό πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο το οποίο πραγματώνει το προαναφερθέν αξιακό σύστημα.

Από τις δυο αρχές μπορούμε να συνάξουμε το πλέγμα των πολιτικών ελευθεριών διατάσσεται με επιείκεια και δεν έχει τυπική αξία, όπως και η ισότητα ευκαιριών επίσης δεν έχει αμιγώς τυπική αξία και ενέχει το στοιχείο της επιείκειας²²². Επίσης, συνάγεται η αρχή της διαφοράς σύμφωνα με το περιεχόμενο της οποίας το πλέγμα των υφιστάμενων κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων, οι οποίες απορρέουν από τα αξιώματα και τα λειτουργήματα, πρέπει να στοχεύουν στο να ευνοήσουν τα μέλη της κοινωνίας που έχουν ευνοηθεί λιγότερο από τα άλλα. Στην παρούσα φάση, υπεισέρχεται η αντίληψη της δικαιοσύνης ως επιείκειας, σύμφωνα με το περιεχόμενο της οποίας η κοινωνία συνιστά ένα επιεικές σύστημα κοινωνικής συνεργασίας μεταξύ δημοκρατικών, ελεύθερων, και ίσων προσώπων στο διάβα όλης τους της ζωής. Ποιος είναι ο στόχος της δικαιοσύνης της επιείκειας; Η δικαιοσύνη ως επιείκεια γίνεται αντίληψη ως μια αντίληψη περί δικαιοσύνης, που συμμερίζονται οι πολίτες ως βάση της λογικά εξετασμένης, ενήμερης και εμπρόθετης πολιτικής τους συμφωνίας²²³. Επίσης, μέσω της εν λόγω αντίληψης εκφράζεται η αναγκαιότητα του δημόσιου λόγου του πολιτικά ορθού λόγου μέσω του οποίου οι πολίτες τοποθετούνται σχετικά με ουσιώδη ζητήματα συνταγματικής και έννομης τάξης.

Εν συνεχεία, η πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης συγκεντρώνει τα εξής τρία βασικά χαρακτηριστικά. Πρώτον, η πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης συνιστά μια ηθική αντίληψη, η

²²⁰ Βλ. Τζων Ρωλς, (μτφρ Σπύρος Μαρκέτος), Όσον αφορά δυο θεμελιώδη ερωτήματα στο : «*Ο πολιτικός φιλελευθερισμός*», Μεταίχμιο, Αθήνα 2000, σελ 28-29.

²²¹ Στο ίδιο, σελ 29,30.

²²² Στο ίδιο, σελ 30-31.

²²³ Στο ίδιο, σελ 34.

οποία αφορά στο πλέγμα των πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών θεσμών. Βρίσκει εφαρμογή στη λεγόμενη «βασική δομή». Τι σημαίνει «βασική δομή»; Πρόκειται για το πλέγμα των πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών θεσμών μιας κοινωνίας και τη συναρμογή των εν λόγω θεσμών σε ένα ενιαίο σύστημα κοινωνικής συνεργασίας²²⁴. Το δεύτερο χαρακτηριστικό της πολιτικής αντίληψης της δικαιοσύνης είναι η έκθεσή της ως αυθυπόστατο θεώρημα. Δηλαδή προβάλλεται ως αυθυπόστατη και ανεξάρτητη από το ευρύτερο υπόβαθρό της, το οποίο συνίσταται σε διάφορα περιεκτικά δόγματα²²⁵. Υφίσταται από μόνη της και δεν συνάγεται από κανένα είδους δόγμα. Τρίτο χαρακτηριστικό της πολιτικής αντίληψης της δικαιοσύνης είναι κάποιες θεμελιώδεις ιδέες που υφίστανται στο πλαίσιο της δημόσιας πολιτικής κουλτούρας μιας δημοκρατικής κοινωνίας, το οποίο περιλαμβάνει το πολιτικό θεσμικό πλαίσιο του συνταγματικού καθεστώτος. Συμπερασματικά, η πολιτική αντίληψη της δικαιοσύνης ως επιείκειας θεμελιώνεται στην ιδέα της κοινωνίας ως επιεικούς συστήματος εργασίας. Ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά²²⁶ της εν λόγω ιδέας; Πρώτον η συνεργασία διαφέρει εν πολλοίς από την απλή εργασία, η οποία συντονίζεται κοινωνικά και καθοδηγείται από την συμπεριφορά των πολιτών, οι οποίοι δρουν βάσει των κανόνων δικαίου που ρυθμίζουν τις μεταξύ τους αναπτυσσόμενες σχέσεις. Δευτερευόντως, υφίστανται ορισμένοι επιεικείς όροι συνεργασίας μεταξύ των δρώντων υποκειμένων. Εν προκειμένω, υπεισέρχεται η ιδέα της αμοιβαιότητας, στην οποία αντικατοπτρίζεται η συμμετοχή των πολιτών στην εκάστοτε συνεργασία και η εκπλήρωση των ανάλογων καθηκόντων τους, υπακούοντας στο υφιστάμενο πλέγμα κανόνων, το οποίο ρυθμίζει τις σχέσεις των κοινωνιών. Τέλος, η κοινωνική συνεργασία που απαιτεί το ορθολογικό όφελος του εκάστοτε υποκειμένου που συνεργάζεται με τα λοιπά.

4.9 Η σύγχρονη θεώρηση του κοινωνικού συμβολαίου στο Rawls: Kant, συμβόλαιο και αίσθημα δικαίου.

Το κοινωνικό συμβόλαιο είναι μια υποθετική συμφωνία «μεταξύ όλων παρά μερικών μελών της κοινωνίας και μεταξύ τους ως μελών της κοινωνίας (ως πολιτών) και όχι ως ατόμων τα οποία κατέχουν κάποια ιδιαίτερη θέση ή ρόλο μέσα στους κόλπους της.....Τα συμβαλλόμενα μέρη νοούνται ως ελεύθερα και ίσα ηθικά πρόσωπα και το περιεχόμενο της συμφωνίας είναι οι πρώτες αρχές, οι οποίες πρόκειται να ρυθμίσουν τη βασική δομή²²⁷». Το δόγμα του κοινωνικού συμβολαίου του Kant ο John Rawls αποκαλεί δικαιοσύνη ως επιείκεια. Πρωταρχικό αντικείμενο της δικαιοσύνης είναι η λεγόμενη βασική δομή, ως βασικό χαρακτηριστικό της θεώρησης του κοινωνικού συμβολαίου. Η βασική δομή γίνεται αντιληπτή ως τρόπος συναρμογής των κοινωνικών θεσμών σε ένα σύστημα και ως τρόπος απόδοσης θεμελιωδών δικαιωμάτων και καθηκόντων αλλά και διαμόρφωσης του καταμερισμού των πλεονεκτημάτων που απορρέουν από την κοινωνική συνεργασία μεταξύ των δρώντων υποκειμένων. Εν ολίγοις, στη βασική δομή περιλαμβάνονται το πολιτικό σύνταγμα η νομικώς αναγνωρισμένες μορφές ιδιοκτησίας , η οικονομική οργάνωση αλλά και η φύση της οικογένειας. Καθώς τα μέρη που συμβάλλουν στη σύναψη του κοινωνικού συμβολαίου και κατ' επέκταση στη συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας, εκλαμβάνονται ως ελεύθερα, ίσα, ορθολογικά και ηθικά πρόσωπα, είναι απολύτως σωστό να εξετάσουμε τη βασική δομή του δόγματος του κοινωνικού συμβολαίου. Εκλαμβάνοντας την βασική δομή ως πρώτιστο αντικείμενο της έννομης τάξης πραγμάτων, της δικαιοσύνης, κινούμαστε εντός του πλαισίου της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου υπό το πρίσμα του σκέπτεσθαι του Kant. Με το αρχικό κοινωνικό σύμφωνο ως ιδρυτικό όρο ενός συστήματος

²²⁴ Βλ. Ρωλς, Η ιδέα της πολιτικής αντίληψης της δικαιοσύνης, σελ 36.

²²⁵ Στο ίδιο, σελ 37.

²²⁶ Βλ. Ρωλς, Η ιδέα της κοινωνίας ως επιεικούς συστήματος συνεργασίας, σελ 41-42.

²²⁷ Βλ. Ρωλς, Η βασική δομή ως αντικείμενο; Το πρώτιστο αντικείμενο της δικαιοσύνης, σελ 305.

επίκοινο δημοσίου δικαίου ορίζεται και ρυθμίζεται η πολιτική εξουσία και τίθεται εν ισχύ για όλα τα ελεύθερα και ίσα μεταξύ τους πρόσωπα, τα οποία φέρουν τη ιδιότητα του πολίτη²²⁸.

Η βασική δομή πρέπει να προσαρμόζεται με τρόπο, ώστε να διατηρείται το υπόβαθρο της δικαιοσύνης. Οι ενυπάρχοντες στη βασική δομή θεσμοί στοχεύουν στην εξασφάλιση συνθηκών ενός υπόβαθρου δικαιοσύνης. Οι εν λόγω συνθήκες δεν πρέπει να υπονομεύονται εν ονόματι της αποφυγής διάβρωσης του υπόβαθρου δικαιοσύνης και για το λόγο αυτό απαιτείται ειδικό θεσμικό πλαίσιο. Επί παραδείγματι, πρέπει να δοθεί η δέουσα προσοχή στην κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου, ώστε να αποφευχθούν ανεπιθύμητες συνέπειες για τα οικονομικά δρώντα υποκείμενα²²⁹. Όμως το ενδεχόμενο υπονόμησης του υπόβαθρου δικαιοσύνης στην προκειμένη περίπτωση είναι πολύ πιθανόν και για του λόγου το αληθές, ίσως αναπόφευκτο. Επίσης, η υπερβολική οικονομική δύναμη ενός ατόμου στην αγορά θα πρέπει να τυγχάνει αποτροπής ενώ εργοδότες και εργαζόμενοι οφείλουν να έχουν επιεική διαπραγματευτική ισχύ. Ωστόσο, η επιείκεια είναι στοιχείο εξαρτώμενο από τις εκάστοτε ισχύουσες κοινωνικές συνθήκες όπως για παράδειγμα η επιείκεια ευκαιριών. Επιπλέον, ο καταμερισμός της εργασίας πρέπει να εναρμονίζεται με τις επιταγές της συνταγματικής δικαιοσύνης.

Η βασική δομή περιλαμβάνει τόσο τους θεσμούς που ορίζουν το κοινωνικό υπόβαθρο όσο και τις λειτουργίες που προσαρμόζουν και αντισταθμίζουν τις αναπόφευκτες τάσεις απομάκρυνσης από το υπόβαθρο δικαιοσύνης. Μια χαρακτηριστική λειτουργία είναι η φορολόγηση του εισοδήματος και της κληρονομιάς με στόχο την εξάλειψη των διαφορών που προκύπτουν στην ιδιοκτησία περιουσίας. Συνεχίζοντας, το κοινωνικό συμβόλαιο του Kant επικεντρώνει στις υπάρχουσες στη βασική δομή ανισότητες. Η βασική δομή ασκεί επιρροή στα άτομα καθώς συμβάλλει στη διάπλαση του τρόπου παραγωγής και αναπαραγωγής στο διάβα του χρόνου μιας κουλτούρας στο κοινωνικό σύστημα την οποία τα άτομα φέρονται να συμμερίζονται ως έχοντα ορισμένες αντιλήψεις του αγαθού τους. Η θεσμική μορφή της κοινωνίας ασκεί επιρροή στους κοινωνούς και με πολλούς τρόπους συμβάλλει στον περιορισμό των φιλοδοξιών και των ελπίδων τους.

Στην εν λόγω θεώρηση του κοινωνικού συμβολαίου παρατηρούμε τον ειδικό ρόλο που διαδραματίζει η βασική δομή αναφορικά με την επιρροή που ασκεί στις επικρατούσες συνθήκες της αρχικής συμφωνίας η οποία κατανοείται ως υποθετική και μη ιστορική. Οι ετερόκλητες κοινωνικές και φυσικές συντυχίες επηρεάζουν τις συμφωνίες τις οποίες συνάπτουν τα άτομα. Τα συμβαλλόμενα μέρη, τα οποία εκλαμβάνονται ως ελεύθερα και ίσα ηθικά πρόσωπα, αγνοούν τις συνθήκες που θα επικρατήσουν στην πολιτική κοινωνία. Υποτίθεται ότι τα άτομα που συμβάλλουν στη σύναψη της συμφωνίας δεν γνωρίζουν τη θέση που θα κατέχουν εντός της κοινωνίας την ταξική τους κατάσταση ή την κοινωνική τους υπόσταση²³⁰. Επίσης δεν γνωρίζουν τίποτα σχετικό με το απόθεμα των φυσικών πόρων ή των δυνατοτήτων παραγωγής. Το μόνο στοιχείο που γνωρίζουν είναι η ύπαρξη της δικαιοσύνης. Το κοινωνικό συμβόλαιο θεωρείται υποθετικό και μη ιστορικό, διότι η αρχική συμφωνία είναι αντιπρόσωπος μιας ορθολογικής διαδικασίας διαβούλευσης υπό ιδεατές και μη ιστορικές συνθήκες, μέσω των οποίων εκφράζεται ένα πλέγμα ορισμένων εύλογων περιορισμών²³¹. Δεν είναι δυνατή η εξακρίβωση του αποτελέσματος από την αμιγώς διαδικαστική δικαιοσύνη. Αντιθέτως, το περιεχόμενο της δικαιοσύνης πρέπει να καθοριστεί με αναλυτικό λογισμό και να ανακαλυφθεί μέσω του λόγου. Με τον τρόπο αυτό θα είναι δυνατόν να διαπιστώσουμε ποια αντίληψη περί δικαιοσύνης φαίνεται να ευνοείται από το ισοζύγιο των λόγων. Το κοινωνικό συμβόλαιο πρέπει να λαμβάνει υπόψη του τρία βασικά δεδομένα «ότι η συμμετοχή μας στην κοινωνία μας είναι δεδομένη, ότι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τι θα ήμασταν αν δεν ανήκαμε σ' αυτήν και ότι η κοινωνία ως όλο δεν έχει ούτε

²²⁸ Βλ. Ρωλς, Ο ελευθερισμός δεν αναγνωρίζει κανέναν ιδιαίτερο ρόλο στη βασική δομή, σελ 313.

²²⁹ Στο ίδιο, σελ 314-315.

²³⁰ Βλ. Ρωλς, Η αρχική συμφωνία ως υποθετική και μη ιστορική, σελ 320.

²³¹ Στο ίδιο, σελ 321.

σκοπούς ούτε ιεράρχηση των σκοπών με τον τρόπο που έχουν οι ενώσεις και τα άτομα²³²». Επιπλέον, στην αρχική συμφωνία διαπιστώνεται ότι η φύση των ανθρώπων ως εύλογων και υπεύθυνων όντων, χωριστά από την κοινωνία συμπεριλαμβάνει εν δυνάμει ένα ολόκληρο φάσμα δυνατοτήτων. Τρίτο ειδικό γνώρισμα της αρχικής συμφωνίας είναι ότι οι μόνοι υφιστάμενοι κοινωνικοί σκοποί είναι εκείνοι, των οποίων η εδραίωση επιτυγχάνεται μέσω των αρχών που πηγάζουν από την δικαιοσύνη, τους κανόνες δικαίου εν συνόλω που θεσπίζονται.

Τα μέρη που συμβάλλουν στο κοινωνικό συμβόλαιο ανεξάρτητα από τους τελικούς τους στόχους, οι οποίοι δεν είναι γνωστοί επιθυμούν τα λεγόμενα πρωταρχικά αγαθά. Ποια είναι τα πρωταρχικά αγαθά; Υφίστανται πέντε είδη πρωταρχικών αγαθών²³³, τα οποία απαριθμούμε ευθύς αμέσως. Πρώτο αγαθό είναι κάποιες βασικές ελευθερίες, όπως επί παραδείγματι η ελευθερία του σκέπτεσθαι και η ελευθερία της συνείδησης, οι οποίες είναι εκ των ων ουκ άνευ για την παροχή προστασίας ενός ευρέος φάσματος αντιλήψεων περί κοινού αγαθού εντός του πλαισίου των δικαϊκών κανόνων. Εν ολίγοις οι συγκεκριμένες ελευθερίες συνιστούν τις θεσμικές συνθήκες του υπόβαθρου της δικαιοσύνης. Δεύτερο αγαθό είναι η ελευθερία της μετακίνησης καθώς και η ελεύθερη επιλογή επαγγέλματος από μία πολλαπλότητα ευκαιριών μέσω των οποίων τα δρώντα υποκείμενα θέτουν ποικίλους στόχους. Τρίτο αγαθό είναι οι εξουσίες καθώς και οι προνομίες των αξιωμάτων και των θέσεων ευθύνης, οι οποίες δίδουν εμβέλεια τόσο στις δυνατότητες αυτοδιακυβέρνησης όσο και στις κοινωνικές δυνατότητες του εαυτού. Τέταρτο αγαθό είναι το εισόδημα και ο πλούτος ως μέσα επίτευξης ενός ευρέος φάσματος στόχων. Εν τέλει πέμπτο πρωταρχικό αγαθό είναι οι κοινωνικές βάσεις του αυτοσεβασμού, ως όψεις του βασικού και ουσιαστικού θεσμικού πλαισίου, το οποίο στοχεύει στην απόκτηση της ικανότητας των πολιτών να γνωρίσουν την πραγματική τους αξία και να ενισχύσουν την αυτοπεποίθηση και αυτοεκτίμησή τους με στόχο την προαγωγή των τιθέμενων στόχων και σκοπών τους.

Ας περάσουμε τώρα στις βασικές ελευθερίες²³⁴ που απορρέουν από τις δύο αρχές της δικαιοσύνης, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω. Λοιπόν ποιες είναι οι εν λόγω ελευθερίες; Μιλώντας για ίσες βασικές ελευθερίες αναφερόμαστε στην ελευθερία του σκέπτεσθαι και της συνείδησης σε πολιτικές ελευθερίες, όπως η ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι οι προσδιοριζόμενες από την ελευθερία και την ακεραιότητα του προσώπου ελευθερίες και εν τέλει τα δικαιώματα και οι ελευθερίες που πηγάζουν από το κράτος δικαίου. Η εφαρμοσμένη ελευθερία στο κοινωνικό θεσμικό πλαίσιο σημαίνει ένα πλέγμα δικαιωμάτων και ελευθεριών ενώ η ίση ελευθερία σημαίνει ότι κάποιες βασικές ελευθερίες και ευκαιρίες διακρίνονται από ισότητα αλλά και ότι οι υφιστάμενες κοινωνικοοικονομικές ανισότητες τίθενται υπό τη ρύθμιση αρχών που στοχεύουν στη συντήρηση της επεικούς αξίας του συγκεκριμένου πλέγματος ελευθεριών.

Το γεγονός ότι η βασική δομή συνιστά πρωταρχικό αντικείμενο της δικαιοσύνης είναι φυσική προέκταση του κοινωνικού συμβολαίου. Για το λόγο αυτό πρέπει να εξετάσουμε ποιες είναι οι απαραίτητες προϋποθέσεις, που θα επιτρέψουν την ιδανική μορφή της βασικής δομής, των πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών θεσμών. Στην ιδανική μορφή της βασικής δομής, η οποία ενσωματώνεται στην αντίληψη της δικαιοσύνης, τα δρώντα υποκείμενα ως ελεύθερα και ίσα ηθικά πρόσωπα, υποθέτουν ότι θα τυγχάνουν ίσου μεριδίου από όλα τα κοινωνικά πρωταρχικά αγαθά, τα οποία επιθυμούν, συμπεριλαμβανομένου του εισοδήματος και του πλούτου. Βέβαια, υφίστανται και τα λιγότερο ευνοημένα συμβαλλόμενα μέρη, τα οποία, αναφορικά με τον ίσο κοινωνικό καταμερισμό των πρωταρχικών αγαθών, έχουν τη δυνατότητα να ασκήσουν βέτο. Έχουν δηλαδή το δικαίωμα αρνησικυρίας²³⁵. Και κατά αυτόν τον τρόπο υπεισέρχεται η λεγόμενη αρχή της διαφοράς, η οποία θεωρείται ως καταλληλότερο κριτήριο κυβέρνησης των διάφορων υφιστάμενων κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων μεταξύ των κοινωνιών. Κοντολογίς, η αρχή της διαφοράς, ως αρχή της δικαιοσύνης, εφαρμόζεται στις κύριες δημόσιες αρχές και στις πολιτικές

²³² Στο ίδιο.

²³³ Βλ. Ρωλς, Η πρωταρχική θέση, σελ 356-357.

²³⁴ Βλ. Ρωλς, Ο αρχικός σκοπός της δικαιοσύνης ως επιείκειας, σελ 339.

²³⁵ Βλ. Ρωλς, Η ιδανική μορφή της βασικής δομής, σελ 330.

επιλογές, που ρυθμίζουν τις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες που υφίστανται μεταξύ των κοινωνιών.

4.10 Μια σύντομη εξέλιξη της θεωρίας του φιλελεύθερου κράτους

4.10.1 Adam Smith: Η επίτευξη της συλλογικής ευημερίας μέσω της ατομικής δράσης

Ο Adam Smith υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι καθοδηγούνται από την επιθυμία βελτίωσης της θέσης τους και την ανάγκη αύξησης των περιουσιακών στοιχείων τους. Το υλικό κέρδος φαίνεται πως συνιστά μέσο επίτευξης του συγκεκριμένου στόχου που θέτουν τα άτομα. Δεν υπάρχει κανένα ανταγωνιστικό στοιχείο μεταξύ των επιθυμιών ή των στόχων των ανθρώπων στην προγενέστερη πολιτική οικονομία. Εφόσον οι βιολογικές ανάγκες του ανθρώπου τίθενται υπό περιορισμό, οι άνθρωποι θέτουν ως βασικό οικονομικό κίνητρο την αναζήτηση δόξας και τη διακυβέρνηση των συναθρώπων τους. Στα οικονομικά κίνητρα των ανθρώπων υπολανθάνει η μεγάλη επιθυμία κέρδους και αύξησης των περιουσιακών στοιχείων τους. Δευτερευόντως, το κάθε άτομο συμβάλλει ως μονάδα στη συλλογική ευημερία, βελτιώνοντας ο καθείς το οικονομικό του status και κατά συνέπεια την κοινωνικοοικονομική του θέση. Συνεπώς, προστίθεται το αξίωμα, σύμφωνα με το οποίο ο καθείς με τη βελτίωση της οικονομικής του κατάστασης μεγιστοποιεί, ως μέλος της συλλογικότητας, τη συλλογική ευημερία²³⁶. Η κοινωνία οδηγείται κατά αυτόν τρόπο στον πλούτο και την ευημερία. Το αξίωμα αυτό αποτελεί συνέχεια του προτύπου του Locke, απλά ο Locke τονίζει και θεωρεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ευημερία των δρώντων υποκειμένων την ελεύθερη και αδέσμευτη λειτουργία της αγοράς. Η ελεύθερη αγορά μπορεί να βελτιώσει το status των κοινωνιών, ξεπερνώντας την ανεπάρκεια της ισχύουσας νομοθεσίας και την παρέμβαση της κυβέρνησης.

Το ατομικό κίνητρο για αύξηση του οικονομικού κέρδους συνεπάγεται την επίτευξη της συλλογικής ευημερίας. Τα άτομα δεν συνειδητοποιούν ότι οι προσπάθειες τους επιφέρουν ως άμεσο αποτέλεσμα την κοινωνική βελτίωση. Η εν λόγω βελτίωση φαίνεται πως απορρέει από την ατομική πλεονεξία. Εν προκειμένω, διαπιστώνουμε την υποταγή των ανθρώπινων παθών στο οικονομικό κίνητρο, στο υλικό κέρδος. Συνεχίζοντας, στον αντίποδα του Adam Smith φέρεται να είναι ο Rousseau, ο οποίος ισχυρίζεται ότι η βασισμένη στον ανταγωνισμό και το εμπόριο, στις ανταλλαγές και το προσωπικό συμφέρον, πολιτική κοινωνία, οδηγεί στη διαφθορά της κοινωνίας, εκτός κι αν βρεθεί μια αντισταθμιστική δύναμη ενός κοινωνικού συμβολαίου. Εν ολίγοις, να υπάρξει ένα κρατικός μηχανισμός ως ρυθμιστής του εμπορίου και του ανταγωνισμού και ως ελεγκτής της κοινωνίας της διαφθοράς ως απόρροιας του ανταγωνισμού. Ο Mandeville πρόβαλλε το εξής επιχείρημα, από το οποίο επηρεάστηκε εν πολλοίς ο Adam Smith: ενώ τα άτομα υποκινούνται από τα πάθη του και τον εγωισμό τους, φέρονται να είναι βασικοί συντελεστές της εθνικής ευημερίας και της ευμάρειας των κοινωνιών εν συνόλω. Ο Mandeville προεξοφλούσε την αόρατη χείρα της ελεύθερης αγοράς²³⁷.

Ο Adam Smith αναφέρει ότι ο ρόλος του κρατικού μηχανισμού είναι δευτερευούσης σημασίας σε σχέση με την πρωτεύουσα κοινωνική δυναμική, ήτοι την αόρατη χείρα της ελεύθερης αγοράς. Συνεπώς κρίνεται απαραίτητος ένας ακραίος ανθρώπινος παραλογισμός. Υπό αυτό το πρίσμα, «η πολιτική είναι ο παραλογισμός των ανθρώπων, ενώ η οικονομική πρόοδος, σαν τον κήπο του Candide, μπορεί να καλλιεργηθεί επιτυχώς με την προϋπόθεση ότι αυτός ο παραλογισμός δεν ξεπερνάει κάποια συγκεκριμένα ελαστικά όρια²³⁸». Ο Adam Smith τάσσεται ένθερμος υποστηρικτής ενός κράτους, του οποίου ο παραλογισμός θα έχει κάποιο ανώτατο όριο, το λεγόμενο ελάχιστο κράτος, ένα κράτος που θα λειτουργεί πλέγμα περιορισμών.

²³⁶ Βλ. Martin Carnoy, Η φιλελεύθερη θεωρία, σελ 37.

²³⁷ Στο ίδιο, σελ 38.

²³⁸ Στο ίδιο, σελ 39.

Η κοινωνία θεμελιώνεται στην αγάπη του ανθρώπου γι' αυτή και την τάξη της. Τα ηθικά συναισθήματα που διέπουν τον άνθρωπο συμβάλλουν στη θετική αλληλόδραση μεταξύ των ατόμων κι επομένως η κοινωνία δεν εξαρτάται από την άμεση παρέμβαση της γενικής βούλησης. Εάν η εν λόγω γενική βούληση ταυτίζεται με τον κοινωνικό έλεγχο, τότε ο κοινωνικός έλεγχος δεν είναι εξωτερικός αλλά εσωτερικός. Δηλαδή, οι γενικοί κανόνες βάσει των οποίων πρέπει να συμπεριφέρονται τα άτομα, η «αίσθηση του καθήκοντος», εκπορεύονται από το εσωτερικό του ατόμου και εναρμονίζουν τη συμπεριφορά του με τους λοιπούς κοινωνούς. Η ηθικότητα συγχωνεύεται με το οικονομικό κίνητρο, το κίνητρο του κέρδους. Η προσπάθεια απόκτησης και ιδιοποίησης υλικού κέρδους συνιστά την ηθικότητα, με την οποία επιτυγχάνεται η κοινωνική συνοχή. Όταν τα άτομα επιδιώκουν το ατομικό κέρδος, το πράττουν ως ηθικά άτομα. Δεν υπάρχει καμία αντίφαση ανάμεσα στο κυνήγι του πλούτου, τη συσσώρευση πλούτου και την κοινωνική συνοχή. Τα άτομα του Smith είναι εγγενώς κοινωνικά όντα, ηθικά με καλή διαγωγή και διέπονται από λιτότητα, αίσθηση του καθήκοντος, φιλοπατρία και συμπάθεια για τον συνάνθρωπο²³⁹.

Στη βασιζόμενη στα φυσικά δικαιώματα κοινωνία, το άτομο είναι φορέας της μη ηθελημένης βελτίωσης και αναβάθμισης της κοινωνικής κατάστασης, αλλά και της συνειδητής κοινωνικής συνοχής. Το κράτος αποτελεί εκφραστή της κοινωνικής βούλησης και της ατομικής ισότητας, αλλά και εγγυητής της ομαλής λειτουργίας της ελεύθερης επιχείρησης. Ο σωστός ρόλος του κράτους είναι να παρέχει το νομικό πλαίσιο στο οποίο, τα «οφέλη της ανθρωπότητας» να μπορούν να σημειώσουν ιδιαίτερη αύξηση μέσω της αγοράς. Κύριος στόχος του κράτους τίθεται η μετατροπή του ημιφεουδαρχικού, μερκαντιλιστικού status quo, όπου κυρίαρχος φέρεται να είναι ο γαιοκτήμονας, σε οικονομία αγοράς. Η παρέμβαση του κρατικού μηχανισμού κρίνεται άκρως απαιτούμενη για τη διάλυση του υφιστάμενου μερκαντιλιστικού συστήματος και για το λόγο αυτό απαιτείται όχι μόνο νέο νομικό πλαίσιο αλλά και η παιδαγωγική λειτουργία της δημιουργίας μιας νέας ηθικότητας²⁴⁰. Εν τέλει, ο Smith άσκησε επιρροή στον τρόπο σκέψης των Αμερικανών σχετικά με την σχέση βάσης και εποικοδομήματος, δηλαδή τις παραγωγικές σχέσεις που αναπτύσσονται, την αόρατη χείρα της ελεύθερης αγοράς και τις δυνάμεις που οδηγούν στην κοινωνική συνοχή.

4.10.2 Bentham - James Mill - John Stuart Mill

Το πλέγμα των αντιλήψεων και των ιδεών του Smith αποτέλεσαν το πλαίσιο ανάλυσης της ωφελμιστικής σκέψης διαρκούντος του 19^ο αιώνα. Αργότερα οι Jeremy Bentham και James Mill έγιναν πολιτικοί συνεχιστές του πλέγματος των ιδεών του Smith, αλλά με την ειδοποιό διαφορά ότι επρόκειτο για μια συνέχεια εντός ενός νέου πλαισίου, ήτοι στη δίνη της εκβιομηχάνισης και εν περιόδω έντονης βίας, όταν το εργατικό δυναμικό πρόβαλλε αντίσταση στο εργοστασιακό σύστημα, με μια πολλαπλότητα αντιδράσεων διεκδικώντας πολιτικά δικαιώματα, τα οποία ήταν βασική προνομία μόνο των κατόχων ιδιοκτησία. Οι Jeremy Bentham και James Mill τάχθηκαν υποστηρικτές της κοινωνία της ελεύθερης αγοράς του Smith έναντι των σφοδρών επιθέσεων των εργατών. Πώς όμως θα μπορούσε να αναπτυχθεί το φιλελεύθερο κράτος σε μια κοινωνία που μαστιζόταν από τις πρώτες ταξικές συγκρούσεις; Το αστικό κράτος ήταν βασικό απαιτούμενο για την παροχή ισότητας και ασφάλειας στο σύστημα της απεριόριστης ιδιοκτησίας και της κεφαλαιοκρατικής, επιχειρηματικής τάξης πραγμάτων²⁴¹.

Ο Mepherston αναφέρει ότι η κοινωνία συνιστά ένα άθροισμα ατόμων, που το καθένα επιδιώκει την άσκηση ακατάπαυστης εξουσίας πάνω στους λοιπούς κοινωνούς. Προκειμένου να αποφευχθεί το ενδεχόμενο διάλυσης μιας τέτοιας κοινωνίας πρέπει να δημιουργηθεί μια δομή αστικού και ποινικού δικαίου. Ο Bentham επεσήμανε ότι πρέπει να υπάρξουν νομικές δομές, που θα περιλαμβάνουν τη διασφάλιση της αυτοσυντήρησης, τη δημιουργία αφθονίας, την προαγωγή

²³⁹ Στο ίδιο, σελ 41.

²⁴⁰ Στο ίδιο, σελ 43.

²⁴¹ Στο ίδιο, σελ 45.

της ισότητας και τη διατήρηση της ασφάλειας. Ο Bentham υποστηρίζει την ισότητα του πλούτου που στηρίζεται στο νόμο της φθίνουσας οριακής χρησιμότητας του πλούτου. Τέλος σημαντικότερη λειτουργία του κράτους καθίσταται η διασφάλιση της ιδιοκτησίας. Σύμφωνα με την άποψη των Bentham και Mill το κράτος πρέπει να τάσσεται βασικός αρωγός του συστήματος της ελεύθερης αγοράς και της παροχής ενός προστατευτικού περιβάλλοντος για τους πολίτες από τη διεφθαρμένη και ληστρική κυβέρνηση (αρχική ιδέα του Smith). Για το λόγο αυτό καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν οι εκλογές και η ελευθεροτυπία.

Η εξουσία, όπως και στην κλασική θεωρία, εναπόκειται στο εκλογικό σώμα, μόνο που τώρα δεν πρέπει να είναι όλοι οι πολίτες ίσοι προς την πολιτική εξουσία²⁴². Κατά τον Mcpherson αυτό το μοντέλο της δημοκρατίας είναι το προστατευτικό. Η προστατευτική δημοκρατία στοχεύει στη διασφάλιση των κοινωνιών από την καταπίεση των κυβερνήσεων. Εν τω μεταξύ, το σύστημα της ελεύθερης αγοράς επιδιώκει την αύξηση της κοινωνικοοικονομικής ευημερίας. Προστασία σημαίνει άσκηση ελέγχου των κυβερνητικών λειτουργιών από ένα σύνολο πολιτών ώστε να αναχαιτίζεται οιαδήποτε εκμετάλλευση των πολιτών.

Ο John Stuart Mill διατείνεται ότι η δημοκρατική διαδικασία είναι βασικός συντελεστής της ανάπτυξης του ανθρώπου και τείνει σε μια κοινωνία ελευθερίας και ισότητας που δεν έχει δημιουργηθεί ακόμη. Η άσκηση εξουσίας σε καθεστώς δημοκρατίας συμβάλλει στην προάσπιση και προαγωγή την ανθρώπινης προόδου περισσότερο από κάθε άλλο σύστημα. Ωστόσο, η ανισότητα εξακολουθεί να υφίσταται και βέβαια δεν συμβιβάζεται με την αναπτυξιακή του δημοκρατία. Αλλά στην κεφαλαιοκρατική τάξη πραγμάτων η ανισότητα δεν είναι εγγενές στοιχείο της αλλά υφίσταται κατά σύμπτωση. Για τον John Stuart Mill υπάρχει μια κοινότητα δραστήριων εργατών που προάγουν τις ανθρώπινες δυνατότητές τους. Όμως το σύστημα αμοιβών ενέχει μεγάλες αδικίες εξαιτίας της φεουδαρχικής διανομής της ιδιοκτησίας. Μόνο ο καπιταλισμός μπορεί να εξαλείψει την ανισότητα εισοδήματος, πλούτου και εξουσίας. Για τον John Stuart Mill το εργατικό δυναμικό δεν τυγχάνει της εμπιστοσύνης του αναφορικά με τη σοφή άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Φέρεται να επιθυμεί να επεκταθεί το εκλογικό δικαίωμα ώστε να αποτραπεί η κυβέρνηση του λαού από μια περιορισμένη, πλούσια μερίδα του πληθυσμού και βέβαια το δικαίωμα ψήφου να βασίζεται στη συμβολή των ατόμων στην κοινωνία της δημοκρατίας.

---

²⁴² Στο ίδιο, σελ 46.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η Κριτική που ασκήθηκε στη θεώρηση του κοινωνικού συμβολαίου

Το θεώρημα του κοινωνικού συμβολαίου εντάσσεται στην πολιτική επιστήμη. Ως θεώρημα πραγματεύεται τη συναίνεση στο κοινωνικό σώμα το ζήτημα των συνδεομένων με τη σύσταση της ατομικής ιδιοκτησίας δικαιωμάτων, την αρχή της διάκρισης των εξουσιών- λειτουργιών, το ζήτημα της φορολόγησης και του προϋπολογισμού αλλά και τη γενικότητα των νομικών ρυθμίσεων. Στη συγκεκριμένη θεωρία επιδιώκεται η σύζευξη πολιτικής και κοινωνικής επιστήμης και συγκεκριμένα ασχολούμαστε με προβλήματα σύστασης του πολιτικού σε θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Σύμφωνα με το πολιτικό θεώρημα του διαφωτισμού ο άνθρωπος συνιστά ένα πλέγμα δυνάμεων. Δηλαδή στην ανθρώπινη φύση διακρίνονται τόσο οι έλλογες όσο και οι εμπαιθείς δυνάμεις, ο λόγος, τα πάθη, οι ορμές, και τα κίνητρα. Το κοινωνικό συμβόλαιο θεμελιώνεται στη θεωρία του φυσικού δικαίου.

Στο σημείο αυτό αντί να επιχειρήσουμε μια γρήγορη επισκόπηση των όσων κατεγράφησαν, θα ήταν πιο ενδιαφέρον να γίνουμε γνώστες της κριτικής που ασκήθηκε στο θεώρημα του κοινωνικού συμβολαίου. Τι επακριβώς ειπώθηκε από τους διάφορους θεωρητικούς που βρέθηκαν στον αντίποδα της εν λόγω θεώρησης; Ποιες οι επικρίσεις των και πως τεκμηριώνουν την εκάστοτε επιχειρηματολογία τους; Στην Αγγλία του 17^{ου} αιώνα, ενώ εκθειάζεται η σημαντική συμβολή του Hobbes στην πνευματική ζωή εν γένει, ο Locke φαίνεται να τυγχάνει αγνόησης και απόρριψης. Οι πολιτικές του ιδέες είναι επιδεικτικές πολλών επικρίσεων. Ιδιαίτερη επίθεση στον Locke φέρονται να εξαπολύουν οι David Hume και Jeremy Bentham. Ο Hume εξαπολύει σφοδρή επίθεση στον Locke, ο οποίος γίνεται αποδέκτης του χλευασμού και του σαρκασμού του. Ο Hume φέρεται να απορρίπτει τόσο τις έννοιες του συμβολαίου όσο και των φυσικών δικαιωμάτων, τα οποία απολαμβάνουν και ασκούν οι άνθρωποι στη φυσική τους κατάσταση, διότι τις θεωρεί παντελώς περιττές και κενές σε περιεχόμενο²⁴³. Είναι ιδιαίτερα έντονος ο σκεπτικισμός του Hume στις «μεταφυσικές» έννοιες, εξαιτίας του γεγονότος ότι οι εν λόγω δεν είναι επιδεικτικές εμπειρικού και αποδεικτικού ελέγχου. Για παράδειγμα η έννοια της αιτιότητας του συμβολαίου και των φυσικών δικαιωμάτων αδυνατεί να εξηγήσει τη συγκρότηση των ανθρώπινων κοινωνιών. Για τον Hume οι άνθρωποι οργανώνονται σε κοινωνίες διότι με τον τρόπο αυτό εξασφαλίζουν ένα καλύτερο βίο. Τα κίνητρα της κοινωνικής οργάνωσης για τον Hume είναι περισσότερο ιστορικά, πρακτικά και χρησιμοθηρικά.

Συνεχιστής της κριτικής του Hume είναι Bentham ο οποίος χαρακτηρίζει τη θεωρία των φυσικών δικαιωμάτων «ανοησίες επάνω σε ξυλοπόδαρα²⁴⁴». Ο εν λόγω θεωρητικός αναπτύσσει την θεωρία της ωφελιμότητας, μέσω της οποίας εξηγεί τη συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας και την κοινωνική συνύπαρξη ως αναγκαιότητα. Ο Burke, ένας άλλος θεωρητικός χαρακτηρίζει τις απόψεις του Locke, όχι μόνο άχρηστες αλλά και επικίνδυνες. Ο Harold Laski, κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, ως εκφραστής της συμβατικής ορθοδοξίας για το λοκιανό σκέπτεσθαι, χαρακτηρίζει τον Locke θεωρητικό του επαναστατικού πράττειν του 1968 καθώς και ενσυνείδητο απολογητή των θεσμικών της καινοτομιών. Για τον Laski, ο Locke θεωρεί την κατάκτηση της ελευθερίας θεμελιώδες ζήτημα της πολιτείας. Επίσης, τονίζει την προκύπτουσα μεταξύ των Hobbes και Locke αντίθεση. Ο Hobbes με την πρότασή του για οργάνωση της πολιτείας βάσει ενός απολυταρχικού καθεστώτος βρίσκεται στον αντίποδα της επιχειρηματολογίας του Locke. Εμβλήματα του πολιτικού φιλοσοφείν του Locke τίθενται ο ορθολογισμός, η ενοχή και η, δίχως υπερβολές, συνταγματική διακυβέρνηση. Για τον Laski ο Locke θεωρείται «ο πιο αντιπροσωπευτικός προφήτης των ιδιοκτητών» και «ο επιτυχημένος ιεραπόστολος μιας νέας επιστήμης», της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Από την άλλη μεριά, για τον Leo Strauss το

²⁴³ Βλ. Λοκ, Εισαγωγή, σελ 24.

²⁴⁴ Στο ίδιο, σελ 25.

φυσικό δίκαιο συνιστά πηγή και εγγύηση των πολιτικών αρετών και της ηθικής τελείωσης του ανθρώπου. Ποια είναι η κριτική που ασκεί ο ίδιος στην ερμηνεία του πρώιμου φιλελευθερισμού του Locke και στις δυο πραγματείες που συνιστούν την απόληξη και αποκρυστάλλωση του πολιτικού του σκέπτεσθαι; Ο Strauss χαρακτηρίζει τον Locke καταστροφέα της αρχαίας παράδοσης του φυσικού δικαίου²⁴⁵. Σύμφωνα με την άποψή του, ο Locke δυσπιστεί απέναντι στην έννοια του φυσικού νόμου αλλά και στην δυνατότητα σύλληψής του από τον άνθρωπο, υπονομεύοντας τοιουτοτρόπως, την αρχαία παράδοση των φυσικοδικαιικών νόμων. Η θεωρία του Locke φωτογραφίζει τον τρόπο εκφυλισμού της πολιτικής φιλοσοφίας σε ιδεολογία της νεωτερικότητας υπό την πίεση του ιδιοτελούς και εγωιστικού συμφέροντος. Ο Locke υπονομεύει την έννοια του φυσικού δικαίου εστιάζοντας εν πολλοίς στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας.

Οι παραπάνω εκτιμήσεις φαίνεται πως απηχούν τις αντιλήψεις του Mcpherson. Ο Mcpherson χαρακτηρίζει τους Hobbes και Locke προφήτες του κτητικού ατομικισμού. Ο Mcpherson θεωρεί το περί ιδιοκτησίας θεώρημα του Locke λυδία λίθο της αποτίμησης των ηθικών και πολιτικών του προθέσεων. Επιπλέον θεωρεί πως η πολιτική θεωρία του Locke συνιστά συνοθύλευμα των επιτευγμάτων της επανάστασης του 1778 στην Αγγλία. Εν συνεχεία αναφερόμαστε στον Laslet, ο οποίος ως πολιτικός επιστήμονας του πανεπιστημίου Cambridge, ειδικεύτηκε στο αγγλικό πολιτικό σκέπτεσθαι και στο κοινωνικό γίνεσθαι του δεκάτου εβδόμου αιώνα. Ο ίδιος, ασκώντας κριτική στην πολιτική σκέψη του Locke, προέβη σε ριζική αμφισβήτηση τριών θεμελιακών δογμάτων της συμβατικής άποψης. Σύμφωνα με τον Laslet παρατηρούνται τρία κεφαλαιώδους σημασίας λάθη στην παραδοσιακή ορθοδοξία του Locke²⁴⁶. Εν πρώτοις, καθίσταται ιδιαίτερα σφαλερή η άποψη, σύμφωνα με το περιεχόμενο της οποίας, ο Locke προέβη στη σύνταξη της δεύτερης πραγματείας με στόχο τη δικαίωση του αγγλικού επαναστατικού πράττειν του 1688. Σύμφωνα με εμπειρικά ευρήματα από τις έρευνές του, το έργο του Locke στην αρχική μορφή του αρχίζει να συντίθεται όχι το 1689 αλλά μια δεκαετία νωρίτερα. Κατά συνέπεια ο Locke επιτίθεται στους ελέω θεού μονάρχες, γεγονός το οποίο πρέπει να το κατατάξουμε όχι στην ιδεολογική απολογία της ένδοξης επανάστασης αλλά στα ιδεολογικά αίτια αυτής. Δεύτερο κεφαλαιώδες λάθος είναι ότι η δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως δεν στόχευε ούτε στην αναίρεση ούτε στην προώθηση της πολιτικής θεώρησης του Hobbes. Εν τέλει η πολιτική του Locke δεν φωτογραφίζει την γενικότερη φιλοσοφία του. Το σύγγραμμα του στρατευμένου διανοούμενου στοχεύει στην προώθηση ενός συγκεκριμένου αιτήματος πολιτικής αλλαγής. Εν ολίγοις, ο Locke συγγράφει βασισμένος στα επαναστατικά κινήματα της εποχής της αγγλικής παλινόρθωσης.

Σύμφωνα με τον Tully η κεφαλαιοκρατία δεν μονιμοποιείται μέσω του θεωρήματος του Locke για την ιδιοκτησία. Ο Tully συνάγει το συμπέρασμα ότι είναι δυνατή η αναδιανομή της ιδιοκτησίας ως κατασκευή της πολιτικής κοινωνίας όταν επιβάλλεται από το κοινό αγαθό, το δημόσιο συμφέρον²⁴⁷. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Ashcraft, ο Locke είναι πραγματικός επαναστάτης και φορέας των πιο προωθημένων πολιτικών και κοινωνικών απόψεων της εποχής του συμβαδίζοντας περισσότερο με τους Ισοπεδωτές, ως φορείς ριζοσπαστικού σκέπτεσθαι την περίοδο του αγγλικού εμφυλίου πολέμου. Ο Caroline Robbins αναφέρει χαρακτηριστικά: «η επαναστατική δυνατότητα του Locke ήταν τόσο γόνιμη το δέκατο όγδοο αιώνα όσο και οι ουτοπικές χίμαιρες των Ισοπεδωτών²⁴⁸». Κοντολογίς η απονεύρωση του πολιτικού σκέπτεσθαι του Locke κληρονομήθηκε από ηθικολόγους της Βικτωριανής εποχής και ολοκληρώθηκε μέσω των σοσιαλιστών και μαρξιστών του 20^{ου} αιώνα.

Συνεχίζοντας, ο Edmund Burke φέρεται να αντιστρατεύεται, όπως ο Κικέρωνας και ο Suarez, αμφοτέρους τους Hobbes και Rousseau. Αντιστρατεύεται τη «νέα ηθική» και «τους

²⁴⁵ Στο ίδιο, σελ 28-29.

²⁴⁶ Στο ίδιο, σελ 33-34.

²⁴⁷ Στο ίδιο, σελ 35.

²⁴⁸ Βλ. Caroline Robbins, *The eighteenth century Commonwealth-man*, Cambridge, Mass 1959, σελ 378: περιλαμβάνεται υποσημείωση στον Locke, σελ 39.

τολμηρούς πειραματισμούς στο πεδίο της ηθικής»²⁴⁹. «Απορρίπτει σκωπτικά τη φιλοσοφία εκείνη η οποία ισχυρίζεται ότι έχει πραγματοποιήσει ανακαλύψεις στην terra australis της ηθικής»²⁵⁰. Ο Burke δέχεται τα απορρέοντα από τη φυσική κατάσταση του ατόμου δικαιώματα, και συγκεκριμένα, το δικαίωμα της αυτοάμυνας, το δικαίωμα της αυτοκυβέρνησης καθώς και το δικαίωμα πάνω σε κάθε πράγμα. Πως ορίζει ο θεωρητικός τη φυσική κατάσταση των ατόμων; Πρόκειται για την κατάσταση « της γυμνής μας φύσης που ριγεί»²⁵¹. Πρόκειται για μια κατάσταση πρωτόγονης βαρβαρότητας, μια κατάσταση που δεν έχει δεχτεί επιρροές από τις ανθρώπινες αρετές. Ο θεωρητικός δέχεται ότι η πολιτική κοινωνία συγκροτείται μέσω της σύναψης του κοινωνικού συμβολαίου. Συγκεκριμένα το χαρακτηρίζει «το μέγα αρχέγονο συμβόλαιο της αιώνιας κοινωνίας»²⁵². Μέγιστος σκοπός της πολιτικής κοινωνίας, της κοινωνίας δικαίου είναι η διαφύλαξη και προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αλλά και η εξασφάλιση του δικαιώματος επιδίωξης της ευτυχίας. Ωστόσο ο Burke διατείνεται ότι η κυβέρνηση θεμελιώνεται στη συμμόρφωση των κοινωνιών προς το εκάστοτε πλέγμα των υποχρεώσεών τους και όχι στα φανταστικά ανθρώπινα δικαιώματα. Εν προκειμένω, διαπιστώνεται η απόρριψη του ισχυρισμού ότι οι υποχρεώσεις των ατόμων εν συνόλω απορρέουν από τη σύναψη ενός συμβολαίου, μιας σύμβασης.

Σύμφωνα με τον Burke «το νόμιμο πολίτευμα σε μια δεδομένη κοινωνία είναι το πολίτευμα εκείνο που είναι το πιο κατάλληλο για την πρόβλεψη των ανθρωπίνων αναγκών και την προώθηση της αρετής στην κοινωνία αυτή. Η καταλληλότητα του δεν μπορεί να καθοριστεί από το φυσικό δίκαιο, αλλά μόνο από την εμπειρία»²⁵³. Θεμέλιο της νομιμότητας δεν τίθεται η σύμβαση αλλά το κεκτημένο δικαίωμα. Η μετατροπή μιας κατάστασης ανάγκης σε κανόνα του νόμου συνιστά σημείο αντίθεσης του εν λόγω στοχαστή με τους θεωρητικούς της Γαλλικής επανάστασης. Ο Burke συγκρίνει τη Γαλλική επανάσταση με τη Μεταρρύθμιση και βρίσκει τρόπον τινά ομοιότητες. Στο κάτωθι χαρακτηριστικό απόσπασμα δυνάμεθα να εκμαιεύσουμε το σκέπτεσθαι του στοχαστή για το γαλλικό επαναστατικό πράττειν: « Η παρούσα επανάσταση στη Γαλλία μου φαίνεται ... να έχει μικρή ομοιότητα ή αναλογία με οποιαδήποτε από τις επαναστάσεις που έγιναν στην Ευρώπη πάνω σε καθαρά πολιτικές αρχές. Είναι μια επανάσταση στις αντιλήψεις και τα θεωρητικά δόγματα. Έχει πολύ μεγαλύτερη ομοιότητα με τις μεταβολές εκείνες, οι οποίες έγιναν επί θρησκευτικών βάσεων και στις οποίες ένα πνεύμα προσηλυτισμού έπαιξε ουσιαστικό ρόλο»²⁵⁴.

Συμπερασματικά, ολοκληρώνοντας την εργασία περί της θεμελίωσης της θεωρίας του κοινωνικού συμβολαίου στο θεώρημα του φυσικού δικαίου, έτσι όπως επιτυγχάνεται στη φιλελεύθερη παράδοση της πολιτικής σκέψης, επιχειρούμε μια τελευταία επισήμανση αναφορικά με την έννοια και τη σημασία του κοινωνικού συμβολαίου. Τι είναι το κοινωνικό συμβόλαιο; Πρόκειται για μια υποθετική κατασκευή, η οποία στοχεύει στην παροχή εξήγησης της συγκρότησης της πολιτικής κοινωνίας, η οποία εξασφαλίζει στους κοινωνούς τα δικαιώματά τους. Πέραν όμως του υποθετικού στοιχείου καθίσταται κοινώς αποδεκτό ότι μια κοινωνία δικαίου διαφέρει πολύ από την πρωτόγονη κατάσταση των ανθρώπων, όπου δεν υπήρχε θεσμικό πλαίσιο ώστε να λειτουργεί αποτρεπτικά για τις συγκρουσιακές μεταξύ των κοινωνιών καταστάσεις και να διευκολύνει την ομαλή διαγωγή του ανθρώπινου βίου.

---

²⁴⁹ Βλ. Στράους, Burke, σελ 349.

²⁵⁰ Στο ίδιο.

²⁵¹ Στο ίδιο, σελ 351.

²⁵² Στο ίδιο, σελ 351.

²⁵³ Στο ίδιο, σελ 353.

²⁵⁴ Στο ίδιο, σελ 357.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελίδης, Μανόλης – Γκιούρας, Θανάσης, «*Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους: Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Hegel*», Σαββάλας, Αθήνα.
- Αγγελίδης, Μανόλης (1994), «*Η γένεση του φιλελευθερισμού. Προβλήματα σύστασης του πολιτικού σε θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου*». Thomas Hobbes – John Locke, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, Αθήνα.
- Benrubi, Annales de la societe de J.-J.Rousseau, 1912, σελ 173
- Carnoy, Martin, (1990), «*Κράτος και πολιτική θεωρία*», Οδυσσέας, Αθήνα.
- Γρηγορίου Π – Μεταξάς,Α, Ευρωπαϊκή διακυβέρνηση και Ευρωπαϊκή περιφέρεια , εκδόσεις Αντ.Ν.Σακκουλα ,Αθήνα- Κομοτηνή 2006
- Γρηγοροπούλου, Βασιλική, Αγωγή και πολιτική στον Ρουσσώ, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002.
- Δαγτόγλου Πρόδρομος, Συνταγματικό δίκαιο, ατομικά δικαιώματα, α', β' τόμοι, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.
- Foucault, Michel Τι είναι διαφωτισμός, μτφρ. Στεφάνου Ροζάνη, Έρασμος, Αθήνα 1988.
- Goldmann, Lucien *The philosophy of the enlightenment. The Ghristian Burgess and the enlightenment*, Routledge and Paul Kegan, Λονδίνο.
- Καρβούνης, Αντώνης, Εισαγωγή στην οργάνωση και λειτουργία του κράτους, εκδόσεις ΠΑΤΑΚΗ, Αθήνα 2004
- Κιτρομηλίδης, Πασχάλης (1984), «*Νεότερη πολιτική θεωρία, Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου - Hobbes, Locke, Rousseau*», Σάκκουλας, Αθήνα.
- Κοτζιάς,Νίκος, Κράτος και πολιτική : η διαλεκτική του κράτους , τόμος α', εκδόσεις «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1993
- Kuhn, Thomas (εισαγωγή-επιμέλεια : Β.Κάλφας, μετάφραση :Γ.Γεωργακόπουλος, Β.Κάλφας), Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων, Σύγχρονα θέματα, Θεσσαλονίκη 1987.
- Laski, Harold J , Political Thought in England. Locke to Bentham, Λονδίνο 1949, (ά έκδοση 1920)
- Laski, Harold J. , *The Rise of European Liberalism*, Λονδίνο 1936
- Locke, John (1990), «*Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως: Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας*», Γνώση, Αθήνα.
- Marx, Karl, *Capital* (London, Lawrence and Wishart), vol.1
- Macpherson, C.B (1986), «*Ατομικισμός και ιδιοκτησία: Η πολιτική θεωρία του πρώιμου φιλελευθερισμού από τον Hobbes έως τον Locke*», Γνώση, Αθήνα.
- Macpherson, C.B (1986), «*Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*», Γνώση, Αθήνα.
- Μορό, Πιέρ – Φρανσουά Χόμπς: Φιλοσοφία, Επιστήμη, Θρησκεία, Πατάκη, Αθήνα 2001.
- Παντελής,Α. «*Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*», εκδόσεις Α.Α Λιβάνη, Αθήνα 2005
- Πατέλλη, Ιόλη Η φιλοσοφία του Hobbes : Λόγος και αιτιότητα στη νέα φυσική και πολιτική επιστήμη, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1995.

- Πλάγγεσης, Γ.(1986), «Πολιτική και θρησκεία στη φιλοσοφία του John Locke», University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Robbins, Caroline, *The eighteenth century Commonwealth man* , Cambridge, Mass 1959,
- Rousseau, Jean- Jacques (2004), (μτφρ Γρηγοροπούλου.Α , Σταϊνχάουερ,«Το κοινωνικό συμβόλαιο» Πόλις, Αθήνα.
- Ρούσης, Γιώργος (χ.χ), « Το Κράτος : από τον Μακιαβέλι στον Βέμπερ», Γκοβόστη.
- Ρωλς, Τζων, (μτφρ Σπύρος Μαρκέτος), «Ο πολιτικός φιλελευθερισμός», Μεταίχμιο, Αθήνα 2000,
- Σούρλας, Παύλος, (1996), « Ηθική, πολιτική και δημόσιος λόγος :Σκέψεις πάνω στον Hobbes και τον Kant», Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, Αθήνα.
- Σούρλας, Παύλος, (1995), «*Justi atque injusti scientia: Μια εισαγωγή στην επιστήμη του δικαίου*», Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.
- Σπινόζα, Μπαρούχ, (μτφρ Ά. Στυλιανού, εις. Γ.Βώκος) (1996), Πολιτική Πραγματεία, Πατάκης, Αθήνα.
- Στράους. Λέο, (1988), (μτφρ Στέφανος Ροζάνης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος), « Φυσικό δίκαιο και ιστορία», Γνώση, Αθήνα.
- Στυλιανού, Άρης, (2006), « Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου: από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ», Αθήνα.
- Τσάτσος, Δημήτρης.Θ. «Συνταγματικό Δίκαιο : Θεωρητικό θεμέλιο» , τόμος α΄, εκδόσεις Αντ.Ν.Σάκκουλα , Αθήνα – Κομοτηνή 1994 (έκδοση δ΄).
- Τσάτσος, Δημήτρης.Θ. Συνταγματικό Δίκαιο : οργάνωση και λειτουργία της πολιτείας , τόμος Β΄, εκδόσεις, Αντ.Ν.Σάκκουλα ,Αθήνα – Κομοτηνή 1993 (έκδοση β΄).
- Χομπς, Τόμας (1989),(μτφρ Πασχαλίδης.Γ – Μεταξόπουλος, Α), «*Λεβιάθαν ή ύλη, μορφή και εξουσία μιας εκκλησιαστικής και λαϊκής πολιτικής κοινότητας*»,τόμος Α , Γνώση, Αθήνα.
- Α.Χρύσης, Αλέξανδρος.Α, (2002), «*Εισαγωγή στην κοινωνική φιλοσοφία του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού*», Κριτική, Αθήνα.